

***Časopis
Matice
moravské
Supplementum 4
Lichtenštejnové: kontinuity–
diskontinuity***

K VYDÁNÍ PŘIPRAVILI
TOMÁŠ KNOZ A PETER GEIGER



MATICE MORAVSKÁ V BRNĚ
ČESKO-LICHTENŠTEJNSKÁ KOMISE HISTORIKŮ
2013

PUBLIKACE VYŠLA S FINANČNÍ PODPOROU

Ministerstva zahraničních věcí České republiky



Ministerstvo zahraničních věcí
České republiky

ČASOPIS MATICE MORAVSKÉ

Vydala Matice moravská

Vedoucí redaktor Jiří Malíř

Zástupce vedoucího redaktora Libor Jan

Výkonný redaktor Pavel Pumpř

Členové redakční rady: Ivo Barteček, Zdeněk Beneš, Jiří Hanuš,
Bronislav Chocholáč, Tomáš Knoz, Jiří Kroupa, Milan Myška,
Josef Válka, Radomír Vlček, Aleš Zářický

Mezinárodní redakční rada – Advisory Board

Gary Cohen (Minneapolis), Marie-Elizabeth Ducreux (Paris),
Frank Hadler (Leipzig), Jan Harasimowicz (Wrocław), Roman Holec
(Bratislava), Dušan Kováč (Bratislava), Robert Luft (München),
Géza Pálffy (Budapest), Stanisław Pijaj (Kraków), László Szarka (Buda-
pest), Thomas Winkelbauer (Wien), Karl Vocelka (Wien),
Volker Zimmermann (Düsseldorf)

Česko-lichtenštejnská komise historiků (širší redakce svazku): Peter
Geiger (spolupředseda), Tomáš Knoz (spolupředseda), Eliška Fučíková,
Ondřej Horák, Catherine Horel, Johann Kräftner, Thomas Winkelbauer,
Jan Županič

Adresa redakce: 602 00 Brno, A. Nováka 1, Česká republika

e-mail: matice@phil.muni.cz

Vytisklo: Reprocentrum, a.s., Blansko

© Matice moravská a Česko-lichtenštejnská komise historiků, Brno 2013

ISSN 0323-052X

ISBN 978-80-87709-00-9

Předmluva

V souvislosti s navázáním diplomatických styků mezi Lichtenštejnským knížectvím a Českou republikou, k němuž došlo v roce 2009, zřídily oba státy paritně obsazenou Česko-lichtenštejnskou komisi historiků. Úkolem této komise je zkoumat na širokém základě historické styky mezi Českou republikou, resp. předchozími státními útvary, ze kterých Česká republika vzešla (Království české, Markrabství moravské a Vévodství slezské, Rakouské císařství, Rakousko-Uhersko, Československo) a knížecím rodem Lichtenštejnů a Lichtenštejnským knížectvím s cílem dosáhnout lepšího porozumění dějinám vzájemných vztahů.

Výsledky prvního zasedání Česko-lichtenštejnské komise historiků, které se konalo v listopadu 2011 ve Vranově u Brna, byly v roce 2012 publikovány v češtině pod názvem *Místa Lichtenštejnské paměti* a v němčině pod názvem *Liechtensteinische Erinnerungsorte in den böhmischen Ländern*.

Nyní veřejnosti předkládáme druhý svazek obsahující příspěvky z druhého zasedání na téma *Lichtenštejnové: kontinuity – diskontinuity*, které se uskutečnilo ve dnech 18. a 19. června 2012 ve Vídni. Zkoumalo dějinný vývoj a vzájemné ovlivňování během delšího časového období z hlediska „kontinuity“ a „diskontinuity“.

Knížecí rod Lichtenštejnů, od pozdního středověku přítomný na Moravě a od raného novověku i v Čechách a ve Slezsku, představuje vynikající příklad staleté kontinuity v hospodářství, vládnutí, kultuře a vědě. Současně však dějiny rodu Lichtenštejnů vykazují stále znovu i diskontinuity, ať už v oblasti náboženství, resp. vyznání, stavební a ekonomické činnosti či majetkových vztahů, zde zejména v důsledku československé pozemkové reformy po první světové válce a konfiskací po druhé světové válce. Do tematického zadání bylo zahrnuto i Lichtenštejnské knížectví, malý stát na Rýnu, který existuje v nezměněné podobě od roku 1719 a pro knížecí rod představoval politickou základnu sloužící k udržení jeho statusu, a to po roce 1719 a ještě více od roku 1918 dodnes.

Témata tohoto druhého svazku mají opět široký záběr. Týkají se obecných střeoevropských dějin, třisetletého vztahu mezi knížecím rodem a knížectvím, počátků lichtenštejnských práv a majetků, náboženských konverzí příslušníků rodu v raném novověku, katolické zbožnosti na jihomorav-

ských lichtenštejnských panstvích, katolicismu v dnešním Lichtenštejnsku, vlivu poddanských řádů na utváření měšťanské společnosti v Moravském Krumlově a na dalších panstvích, finanční záchrany „chabrusových hrabat“ v 70. letech 19. století, etnicky diferencované lidové kultury na jižní Moravě, právních aspektů zásahů do lichtenštejnského pozemkového vlastnictví v poválečné době, přesunů hranic a migrací na jihomoravských lichtenštejnských panstvích ve 20. století, vlivů na zahradní kulturu v českých zemích či knížecího mecenášství a sběratelství uměleckých předmětů.

Podněty a dotazy vzešlé z diskusí během zasedání, k nimž byli přizváni i externí diskutující, bylo možné zohlednit v písemných příspěvcích. Příspěvky psané německy nebo anglicky byly přeloženy do češtiny. Německojazyčné vydání vyšlo opět v nakladatelství Historického spolku pro Lichtenštejnské knížectví (Historischer Verein für das Fürstentum Liechtenstein).

Čtenář tak má další neobvyklou příležitost porozumět česko-lichtenštejnským dějinám. Opět se potvrdil mimořádný význam, kterému se rod Lichtenštejnů v českých zemích až do vzniku Československa těšil, ale také skutečnost, že odlehlé knížectví mělo větší význam, než by se vzhledem k jeho malé rozloze dalo předpokládat.

Další zasedání Česko-lichtenštejnské komise historiků se uskutečnila v prosinci 2012 a v dubnu 2013 v Praze. Sborníky příspěvků z těchto konferencí budou následovat.

Dík za spolupráci na vydání české jazykové mutace svazku *Lichtenštejnové: kontinuity – diskontinuity* náleží organizátorům workshopu a jeho hostiteli „Liechtenstein. Fürstliche Sammlungen Wien“ (Johann Kräfner, Sophie Wistawel), Historickému ústavu Masarykovy univerzity v Brně (Jiří Malíř) a Matici moravské (Jiří Malíř, Bronislav Chocholáč), redaktorům v Matici moravské (Pavel Pumpr, Dan Šlosar), dále překladatelům (Pavel Mašarák, Thomas Krzenck, Petra Melicharová), tajemnicím Česko-lichtenštejnské komise historiků (Petra Sojková, Sandra Wenaweser), recenzentům i pracovníkům tiskárny Reprocentrum Blansko.

Peter Geiger – Tomáš Knoz

Spolupředsedové Česko-lichtenštejnské komise historiků

Schaan – Brno, červenec 2013

Úvod

Jaroslav Pánek

Kontinuita a diskontinuita v dějinách střední Evropy*

Continuity and discontinuity in the history of Central Europe

The article examines the expressions of continuity and discontinuity both in the micro-historiographic framework (the personality of the founder Charles I of Liechtenstein and the last generation of the magnate family of the Rožmberks) and in the macro-historical perspective (the macro region of Central Europe). According to the author, the basic line of continuous development of Central Europe comprises the co-existence and competition of four states founded around the year 1000. On the other hand, he considers the emergence of the Habsburg Monarchy and the attempt to forcefully centralize and unify Bohemia, Hungary and Austria (and possibly, to subdue Poland or at least its southern parts) an expression of discontinuity in the long-term development of Central Europe. The return to continuity in the 20th century was much complicated by the advent of the double totalitarian regime in the Central European states. Nevertheless, the political pluricentrism as a characteristic feature of the Central European space spontaneously prevailed after 1918 and 1989 when the old states declined and the national states were re-established. For a foreseeable period, Central Europe acquired relative stability as a group of national states within the European Union around the year 2000. This framework continuity however took place in a widely changed social, political, legal and ownership changes, which reflect strong features of discontinuity not only in comparison with older history but also in contrast with the situation of the first half of the 20th century.

Key words: Continuity and discontinuity, Central Europe, Czech Lands, Poland, Austria, Hungary, Habsburg Monarchy, the Family of Liechtenstein

Když se Karel z Lichtenštejna 1. listopadu 1599 – symbolicky na den Všech svatých – v okázalé slavnosti za přítomnosti nuncia a olomouckého biskupa zřekl evangelické víry a přestoupil na katolictví, zřetelně vstoupil do situace, v níž se střetaly prvky osobnostní kontinuity a rodové diskontinuity. V této souvislosti není podstatné, že zklamal své souvěrce a že se o něm nelichotivě vyslovovali také pozdější historikové. Skutečnost, že na rozdíl od svých mladších bratrů Maxmiliána a Gundakara měl Karel velice

* Tento text byl původně připraven jako úvodní referát na konferenci, kterou ve Vídni uspořádala Česko-lichtenštejnská historická komise, a přednesen 18. června 2012. Vzhledem ke svému úvahovému charakteru je opatřen pouze orientačním poznámkovým aparátem, neboť při šíři tématu by podrobnější bibliografické údaje podstatně přesáhly únosnou míru. Oproti německému textu jsou doplněny údaje o českých vydáních knih zahraničních autorů.

vlažný vztah k náboženství a že byl veden převážně vnějšími důvody, potvrdil po zevrubném srovnávacím rozboru a typologizaci konverzí nejlepší znalec této problematiky Thomas Winkelbauer. Z hlediska našeho tématu je důležité, co Karel z Lichtenštejna sledoval: včas – ještě jako evangelík – vyženil obrovský majetek vymírajícího nekatolického rodu Černožských z Boskovic, ale ve chvíli, kdy začal nesmiřitelný rekatolizační nástup v českých zemích, učinil krok, který se ve vyhrocené konfesně-politické situaci střední Evropy jevil jako zásadní – přidal se na stranu katolíků. I veškerá další činnost Karla z Lichtenštejna byla naprosto důsledná – získal čelné místo na Moravě, poté knížecí titul na Opavsku (později i Krnovsku) a místodržitelskou pozici v Čechách, což mu v kritické situaci po bitvě na Bílé hoře poskytlo příležitost krvavě zúčtovat s poraženými českými stavy, uchvátit ke škodě panovníka nesmírné finanční prostředky z činnosti mincovního konsorcia a posléze vytvořit obrovské majorátní dominium středoevropského významu.

Pokud ponecháme stranou morální odsudky, které zbytečně zatěžovaly starší historiografii, zůstane patrné, že Karel z Lichtenštejna byl mimořádně schopnou osobností s vysokou mírou integrity, vyznačující se v osobní rovině důsledně kontinuálním postupem, a to i na úkor vlastního panovníka, který by jej za jiných, méně vypjatých okolností mohl za extrémní projevy jeho ziskné činnosti trestně stíhat. Samotná konverze, odklon od předchozích generací, jejichž víru náhle uznal za kacířskou, byla nepochybně projevem diskontinuity na rodové úrovni. Avšak Karel z Lichtenštejna vyvážil tento přerýv s výjimečnou velkorysostí – jako vynikající finančník a tvrdě pragmatický politik navázal na středověké tradice svých předků, naplnil ambice stát se jedním z nejvýznamnějších aristokratů v habsburské monarchii a zajistit svým potomkům nepřehlédnutelné místo na mapě střední Evropy. Kontinuální a přetrvávající prvky jednání se v jeho činnosti prolínaly a střetávaly, avšak vzhledem k malé váze vnitřní náboženské víry jako korektivu politického jednání lze říci, že nejen na osobní, ale i na rodové úrovni kontinuita převládala.¹

V převratném období na přelomu středověku a novověku, kdy se utvářel obraz střední Evropy na několik dalších staletí, lze v rámci mikrohistorického pohledu sáhnout i k jinému aristokratickému rodu středoevropského významu, na němž se projeví střetání kontinuitních a diskontinuitních prvků vývoje. Takovým rodem jsou Rožmberkové, kteří po celá

1 Problematiku konverze Karla z Lichtenštejna zařadil do širokých komparativních souvislostí Winkelbauer, Thomas: *Konfese a konverze. Šlechtické proměny vyznání v českých a rakouských zemích od sklonku 16. do poloviny 17. století*. Český časopis historický 98, 2000, s. 476–540; obšírněji též: *Fürst und Fürstendiener*. Gundaker von Liechtenstein, ein österreichischer Aristokrat des konfessionellen Zeitalters. Wien – München 1999, s. 66–158. Nejnovější přehled dějin rodu podává souhrnně Vařeka, Marek: *Lichtenštejnsko*. (Stručná historie států, sv. 70). Praha 2010. Ve třech uvedených pracích jsou hojně odkazy na další literaturu.

staletí ovlivňovali dění v českých zemích, v habsburské monarchii a v širším evropském prostoru. Zejména poslední generace rodu v čele s Vilémem a Petrem Vokem z Rožmberka, staršími současníky Karla z Lichtenštejna, je natolik dobře dokumentována prameny, že na ní lze vystihnout všechny podstatné vrstvy (dis)kontinuity.²

Problém kontinuity vnitřního života a vztahu k víře tu lze sledovat podobně jako u tří zmíněných bratří z rodu Lichtenštejnů. Pragmatický politik Vilém se ubíral týmž směrem jako Karel I., neboť i pro něho stála politická moc nad náboženskou vírou; vychován v erasmíanském humanismu, po většinu života zůstával umírněným a tolerantním katolíkem a teprve na jeho konci začal projevovat – stále ještě zdrženlivý – příklon k potridentské nesmiřitelnosti; žil ovšem v relativně klidnější druhé polovině 16. století a nebyl vystaven tak silnému pokušení moci, jaké nastávalo od počátku 17. století. Naproti tomu Petr Vok ve svém hledání „víry čisté a pravé“ prošel dokonce trojí konverzí – od katolicismu k luterství, k neoutravismu a nakonec k radikální jednotě bratrské. Byl to tedy vývoj opačný než u Karla z Lichtenštejna, někdy i svým způsobem nebezpečný, ale riziko tohoto neortodoxního postupu bylo zmírněno praktickou nepostižitelností příslušníka prvního velmožského rodu Čech. Zásadní střet tradicionalistické konfesní kontinuity a opakované konverze je tu v *osobní* rovině naprosto zřetelný.³

Na *rodové* úrovni se ovšem oba rody pronikavě liší. Zatímco fertilita Lichtenštejnů nepohasla dodnes, Rožmberkové stáli už od osmdesátých let 16. století před hrozbou bezdětnosti a roku 1611 skutečně vymřeli. Tato hrozba a posléze nezvratně očekávaný fakt podstatně ovlivnily jejich jednání, a to nejen ve smyslu hlubší zbožnosti tváří v tvář zániku, ale také ve snaze o překonání diskontinuity. Nejrůznější kombinace s domácími a zahraničními dědici, snaha nalézt pokračovatele v jednom z příbuzných (i v tomto případě předčasně zesnulém synovci) a naposledy odkaz příslušníku domácího rodu s podmínkou vytvoření aliančního erbu a pěstování rožmberské tradice, to vše v zásadě odpovídalo dobovým zvyklostem. Byla tu však jedna podstatná zvláštnost. V závěti Petra Voka z Rožmberka z roku 1610 se objevilo zcela výjimečné ustanovení, které předjímalo budoucí vymření dědického rodu Švambergů a předpokládalo přetvoření rožmberského dominia do podoby obrovské kulturní a charitativní nadace pod patronací českých evangelických stavů, z níž by byly financovány jak

2 Souhrn dosavadních poznatků podává rozsáhlá kolektivní monografie P á n e k , Jaroslav – G a ž i , Martin (edd.): *Rožmberkové*. Rod českých velmožů a jeho cesta dějinami. České Budějovice 2011; se zřetelem k druhé polovině 16. a počátku 17. století B ů ů e k , Václav et al.: *Svět posledních Rožmberků*. Praha 2011.

3 Výklad o posledních Rožmbercích je založen na monografiích: P á n e k , Jaroslav: *Petr Vok z Rožmberka*. Život renesančního kavalíra. Praha 2010; t ý ž : *Vilém z Rožmberka*. Politik smíru. Praha 2011.

školy a akademie se svými profesory a stipendisty, tak i chrámy a špitály.⁴ I když se tento záměr ve víru třicetileté války nemohl naplnit, už jeho testamentární zakotvení dokládá, že v aristokratickém prostředí existovala touha překonat osobní a rodovou smrtelnost a kontinuálně zajistit *bonum commune* pro celou zemi a národ.

Snaha zachovat kontinuitu vyšších zájmů, které přesahovaly osobní, rodovou nebo stavovskou úroveň, byla ovšem u posledních Rožmberků patrná po celou dobu jejich života. Nebyl to výraz jednoduchého či dokonce naivního altruismu, nýbrž představa o řádu světa, do něhož byly individuální a skupinové zájmy pevně začleněny. Země představovala bezpečný prostor, v němž byly stavovské zájmy zakotveny, a proto Rožmberkové věnovali obrovské úsilí ochraně starobylého zemského zřízení a jeho ochraně proti zásahům zvenčí, zejména ze Svaté říše římské. S kontinuitou zemského práva souvisela také trvalá ochrana základního znaku českého národa, tj. české řeči jakožto privilegovaného úředního jazyka v Čechách a na Moravě. A konečně i obrana zájmů státu tvořila konstantní složku rožmberské politiky, jak se to projevovalo ve vymezování nejen vůči říši, ale také vůči rakouské a uherské složce habsburské monarchie.⁵

Na počátku novověku však existovala ještě jedna vyšší rovina, v níž se setkávaly zájmy pozemské s náboženskými. V případě Rožmberků se projevovala dvojím způsobem – v boji proti osmanské expanzi a v přihlášení se k antické tradici, zprostředkovávané Čechám mj. kardinály a biskupy římské církve. Obava z proniknutí Turků z Uher do rakouských a českých zemí byla v 16. století všeobecná, ale ochota platit obranu penězi a krví tomu mnohdy neodpovídala, a to tím spíše, když současníci viděli, že turecká hrozba leckdy slouží k prosazení jednostranných zájmů habsburské dynastie. Avšak oba poslední Rožmberkové pochopili, že jde o existenční nezbytnost, a byli ochotni obětovat v zájmu obrany vlastní prostředky, zdraví a v případě nutnosti i život.⁶ Jen zdánlivě odlehlým tématem bylo soustavné pěstování legendy o příbuzenství Rožmberků s italským knížecím rodem Orsini, legendy, která nejpřednějšímu českému rodu umožňovala přihlásit se k dávnému kulturnímu dědictví antického a papežského Říma.⁷

4 K u b í k o v á , Anna (ed.): *Závěti Petra Voka z Rožmberka*. Archivum Trebonense 12, 2011, s. 127–148, zde s. 145.

5 Literatura uvedená v pozn. 3.

6 P á n e k , Jaroslav: *Die antiosmanischen Feldzüge aus Böhmen nach Ungarn in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts*. In: Rapports, co-rapports, communications tchécoslovaques pour le VI^e Congrès de l'Association internationale d'Etudes du Sud-Est européen. Prague 1989, s. 67–101; B ů ž e k , Václav: *Protiturecké tažení z roku 1594*. Hospodářské a politické aspekty generalátu Petra Voka z Rožmberka. Jihočeský sborník historický 58, 1989, s. 53–66; S t e j s k á l , Aleš – B ů ž e k , Václav: *Výzbrojní program Petra Voka z Rožmberka*. Příspěvek k poznání mentality raně novověkého velmože. Folia Historica Bohemica 15, 1991, s. 179–268.

7 W a g n e r , Theodor – M a r e š , František: *O původu Vítkovců*. Český časopis historický 25, 1919, s. 213–235.

Doplňíme-li k tomu starozákonní inspiraci ve výzdobě zámků, paláců a chrámů, máme před sebou tehdy nepojmenované, avšak zřetelné aktivní sepětí s křesťanskou civilizací a jejími antickými i židovskými kořeny.⁸ Nad všemi ostatními vrstvami tak stála *civilizační* kontinuita, která ve své umělé, zčásti dokonce smyšlené podobě překlenovala čas a prostor existence jednoho rodu a dodávala jí evropský rozměr.

* * *

Zvolený příklad dvou velkých středoevropských rodů z počátku novověku snad alespoň částečně naznačil, že pokud v minulosti hledáme projevy kontinuity a diskontinuity, zacházíme s mnohovrstevnatým konstruktem, který je do historie vkládán jako nástroj k jejímu názornému a strukturovanému uchopení. Ačkoli smysl pro spojitost či přetřžitost jevů vykazovali také někteří přímí činitelé vzdálené či blízké minulosti (v našem případě pěstováním rodových tradicí a legend, zajišťováním dědické posloupnosti apod.), konstruování kontinuity je především dílem historiků. Je to pro ně poměrně snadné především tam, kde konstatují materiálně ověřitelnou (např. majetkovou) návaznost, kde užívají relativně spolehlivých statistických dat v „dlouhé vlně“ či kde mohou ověřit funkční sepětí postupně vznikajících institucí a dlouhodobou setrvalost hmotného obsahu práva.⁹ Obtížnější situace nastává, když pátrají po kontinuitě nehmotných stránek dějin, navíc v regionu tak složitém a mnohotvárném jako střední Evropa. V takovém případě se ani rozsáhlá syntéza nevyhne velkému zjednodušení, což mnohonásobně platí ve stručné úvaze, která si může povšimnout jen vybraných aspektů mnohostranně komplikované problematiky. Přesto se pokusím – na rozdíl od výše zmíněného mikrohistorického pohledu na kontinuitu – naznačit i některé aspekty makrohistorické.

Není zde místa k pokračování v nekonečné diskusi o prostorovém vymezení střední Evropy; stačí snad uvést, že za její jádro lze pokládat tři složené státy (*composite state*), které utvořily habsburskou monarchii, tedy země české, rakouské a uherské, a ovšem Polsko; k přilehlým německým územím lze do jisté míry komparativně přihlédnout s výhradou, že jde principiálně o součást oblasti západoevropské. Ačkoli do její jižnější části střední Evropy, ležící na jih od Dunaje, zasahovala pozdně antická říše římská, společným rysem středověkých a novověkých dějin tohoto makroregionu se stalo jeho *periferní nebo semiperiferní postavení* v dějinách Evropy. Centrální, převážně vnitrozemská část kontinentu byla sice v počátcích psaných dějin ovlivněna jak z východního (byzantského), tak i ze západního (karolinského)

8 Lejsková - Matyášová, Milada: *Výjevy římské historie v prostředí české renesance*, Umění 21, 1960, s. 287–299; Krčálková, Jarmila: *Renesanční nástěnné malby zámku v Českém Krumlově*, Umění 16, 1968, s. 357–379; Stejskal, Aleš – Pouzar, Ladislav: *Renesanční Bechyně*, Bechyně 1998; Hajná, Milena – Pavelc, Petr – Vavrková, Zuzana: *Zámek Kratochvíle*, České Budějovice 2011.

9 K tomu např. *Handbuch zur deutschen Rechtsgeschichte*, Bd. II, Hg. von Adalbert Erler und Ekkehard Kaufmann, Berlin 1978, sl. 1125–1129 (H. Thieme: *Kontinuität*).

a otonského) centra, ale západní vliv zde jednoznačně a natrvalo převládl. Na rozdíl od mediteránní a atlantské oblasti zde nevznikaly velké „národní“ státy, které by mohly aspirovat na evropskou hegemonii, a až na výjimky (spjaté většinou s císařskou Vídní nebo s činností geniálních osobností pocházejících z jednotlivých zemí) ani tak silné ekonomické a univerzální kulturní podněty, které by zásadně ovlivnily celý kontinent. Převaha kulturní či v širším smyslu civilizační *recepce* nad kulturním vyzařováním patří ke konstitutivním a kontinuálním rysům střední Evropy.

Etnická pestrost a vznik srovnatelně vlivných států kolem roku 1000 vedl k tomu, že se Čechy, Rakousy, Polsko a Uhry mohly udržovat ve vzájemné mocenské rovnováze. Kontinuálním jevem se staly dlouhodobě neúspěšné snahy o *integraci* střeoevropského prostoru, v nichž se vystřídaly dynastie Přemyslovců, Habsburků, Lucemburků a Jagellonců, které po celý středověk dokládaly, že žádný z těchto států nemá dostatek sil, aby alespoň podstatnou část makroregionu sjednotil. Teprve když Habsburkové získali druhé a rozhodující mocenské centrum v západní Evropě, dokázali rovnováhu zvrátit a nastoupit cestu k raně novověké integraci. Středověká kontinuita soupeření nezávislých států se v 16. století postupně proměnila ve vzájemnou konkurenci nejdůležitějších teritoriálních složek habsburské monarchie a v 19. století přerostla do podoby nacionálních a státoprávních sporů mezi národy v rámci jednoho soustátí.

Tendence k integraci celého makroregionu nebo dílčích subregionů tvoří jeden z podstatných rysů kontinuálního vývoje střední Evropy, ačkoli ohniska integrace byla rozdílná, vzájemně si konkurující, a v důsledku toho i výsledky jejich působení byly v úhrnu diskontinuítní. Poměrně nejdelší trvání měl uherský nadnárodní stát, v jádru utvořený na troskách východní části Velké Moravy v 10. století a po připojení Chorvatska roku 1102 tvořící jeden z největších teritoriálních komplexů v Evropě. Po staletí byla jeho silnou stránkou teritoriální a společenská skladba, jež dokázala překlenout národnostní rozdíly jeho etnicky pestrého obyvatelstva; avšak pokus etnicky sjednotit tento stát násilnou maďarizací v 19. století patřil mezi rozhodující příčiny jeho zániku roku 1918. Virtuální kontinuita v myslích stoupenců Svatoštěpánské koruny přežila už jen jako téměř sto let trvající odpor proti trianonské smlouvě, který hnál Maďary do bezmála dějinných zápasů a opakovaných porážek.¹⁰

Český stát vznikl současně s uherským, ale na daleko menším území, proto jeho jádro (Čechy a Morava) mohlo zůstat až do německé kolonizace ve 13. století dominantně etnicky české. Česká či Svatováclavská koruna (*Corona regni Bohemiae*), ústavně zakotvená v polovině 14. století, byla již

10 Mac ů r e k , Josef: *Dějiny Maďarů a uherského státu*. Praha 1934; K o n t l e r , László: *Dějiny Maďarska*. Praha 2001; P r a ž á k , Richard: *Dějiny Uher a Maďarska v datech*. Praha 2010; též I r m a n o v á , Eva: *Maďarsko a versailleský mírový systém*. Ústí nad Labem 2002.

ovšem multietnickým státem, v jehož severní polovině – Slezsku a Horní i Dolní Lužici – jednoznačně převládali Němci vedle menšinových slovanských národností (Lužických Srbů, Poláků a Čechů). Ztráta severních teritorií za třicetileté války a ve slezských válkách znamenaly faktický rozpad České koruny, neboť český stát se opět omezil na Čechy a Moravu s okrajovými pozůstatky Slezska. I v českém historickém povědomí zůstala zachována rezidua jakési virtuální kontinuity, projevující se jako nostalgie nad ztrátou severní poloviny státu, přičemž nebylo vzato v úvahu, že kdyby snad k velkým územním ztrátám nedošlo, Češi by zůstali v souboru pěti korunních zemí minoritou, která by sotva kdy dokázala ustavit vlastní moderní stát.¹¹ Quasi-kontinuita České koruny se udržuje dosud, a to dokonce i v odborných historických kruzích, jak o tom svědčí nejrozsáhlejší současné dílo o českých dějinách; vychází pod názvem *Velké dějiny zemí Koruny české* a pod tímto názvem předkládá i výklad o Československu ve 20. století. Jistým vysvětlením této nelogičnosti je fakt, že název vznikl krátce po roce 1989 jako verbální výraz odporu proti právě zaniklé socialistické státnosti.¹²

Významnou integrující silou se stalo rovněž Polsko, které po svém sjednocení ve 14. století úspěšně expandovalo na východ a připojilo rozsáhlé pobaltské, běloruské a ukrajinské území Litevského velkoknížectví. Sjdnocujícím faktorem se stala skutečnost, že na polský trůn nastoupila litevská velkoknížata, což pro „Litvany“ signalizovalo, že nejde o polský výboj, nýbrž o dobrovolné sjednocení. Rzeczpospolita, složitý státní útvar kombinující monarchické a republikánské rysy, byla až do konce 17. století významným činitelem v obraně Evropy proti osmanskému přívalu, ale v 18. století se nedokázala ekonomicky, sociálně a politicky modernizovat, takže byla rozchváčena silnějšími sousedy. I v polském prostředí je zachováno kontinuální myšlenkové sepětí s Rzeczpospolitou jako někdejší prostorem politické demokracie a náboženské tolerance. Zhmotněním této ideje se stal i současný projekt *Evropa Jagellonica*.¹³

Nejsložitější příklad pokusu o integraci podstatné části střední Evropy představuje habsburská monarchie. Na rozdíl od sousedních států, v nichž jádro velkého státního útvaru tvořily nejsilnější země (Čechy, centrální Uhry, Polsko), v tomto případě vznikalo soustátí kolem své nejslabší složky. Dědičné rakouské země se kolem roku 1526 rozlohou, politickým významem ani ekonomickým potenciálem nemohly rovnat Českému či Uher-

11 Nejnovější přehled dějin českých zemí pro zahraniční čtenáře poskytuje P á n e k , Jaroslav – T ů m a , Oldřich a kol.: *Dějiny českých zemí*. Praha 2008; resp. t í ž : *A History of the Czech Lands*. Prague 2009.

12 *Velké dějiny zemí Koruny české*. I–XV. Praha – Litomyšl 1999–2012.

13 *Wielka historia Polski*. I–X. Eds. Stanisław Grodziski – Jerzy Wyrozumski – Marian Zgórnjak. Kraków 1999–2001; K o s m a n , Marcelli: *Polska w drugim tysiącleciu*. I–II. Toruń 2007; F a j t , Jiří (ed.): *Evropa Jagellonica 1386–1572*. Sztuka i kultura w Europie Środkowej za panowania Jagiellonów. Warszawa 2012.

skému království. Pouze síla habsburské dynastie, rozkročené mezi střední a západní Evropou, mohla tento nedostatek vyvážit. Výchozí skutečnost, že monarchie vznikla jako soubor tří samostatných států, byla centralizační politikou Habsburků soustavně zpochybňována, což byl vlastně akt, který popřel dosud kontinuální soužití českého, rakouského, uherského a polského státu ve střední Evropě. Centralizace přinášela jisté klady v podobě modernizace a pozitivně se odrazila také při organizaci obrany střední Evropy proti Turkům. Měla však i hluboké stíny, neboť její podstatou byl zvrat dosavadních trendů dlouhodobého kontinuálního vývoje ve smyslu širší (stavovské) participace na moci a zvláště utváření prostředí náboženské tolerance v reálně existujícím multikonfesijním prostředí. Habsburská dynastie se svými stoupenci dokázala roku 1620 potlačit české stavovské povstání a s ním i velkorysý, leč mocensky nedostatečně podložený projekt konfederace středoevropských zemí.¹⁴ Na totální porážku uherských stavů se jí už nedostávalo sil, proto řešení z počátku 18. století mělo blíže ke kompromisu. Barokní monarchie, založená na sepětí vídeňského dvora s aristokratickými mocenskými centry v jednotlivých zemích, přinesla dočasnou stabilizaci, nemohla však zajistit trvalé přežití. Už osvětské období a snaha o racionalistické řízení osudů lidí a národů z jednoho mocenského centra, o jejich kulturní a jazykovou unifikaci, odhalily, že habsburská monarchie zůstává diskontinuítním činitelem v rozporu s dlouhodobými skrytými proudy středoevropského vývoje. Pro neschopnost řešit etnické a s nimi spjaté sociální problémy jinak než opakovanými pokusy o nastolení absolutismu monarchie ztroskotala na emancipačním úsilí středoevropských národů. Pokusy o upevnění upadající monarchie sérií prohraných válek a pozdní expanzí na Balkán mohly vést jen ke krvavému zániku monarchie ve víru první světové války.¹⁵

Habsburskou monarchii nelze podle mého názoru – v rozporu s míněním jejich pozdních obdivovatelů – pokládat za předobraz Evropské unie (a tudíž ani za výraz kontinuálních snah o mírové soužití evropských národů), neboť byla založena na přesně opačných principech, které se

14 P á n e k , Jaroslav: *Mitteleuropa in den politischen Vorstellungen der böhmischen Aristokratie in der frühen Neuzeit. Von der antiosmanischen Allianz zur evangelischen Konföderation*. Anzeiger der philosophisch-historischen Klasse (Österreichische Akademie der Wissenschaften) 137, 2002, s. 133–146.

15 E v a n s , Robert J. W.: *The Making of the Habsburg Monarchy 1550–1700*. Oxford 1984 (český překlad: *Vznik habsburské monarchie 1550–1700*. Praha 2003); K a n n , Robert A. – D a v i d , Zdeněk V.: *The Peoples of the Eastern Habsburg Lands, 1526–1918*. Seattle – London 1984; W i n k e l b a u e r , Thomas: *Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter*. (Österreichische Geschichte 1522–1699). I–II. Wien 2003; M a ě a , Petr – W i n k e l b a u e r , Thomas (Hgg.): *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740*. Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas. (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropas, Bd. 24). Stuttgart 2006. O zásadních majetkových a společenských proměnách v 17. století pojednává závazná monografie Tomáše K n o z e : *Pobělohorské konfiskace*. Moravský průběh, středoevropské souvislosti, obecné aspekty. Brno 2006.

drasticky projevovaly zejména při řešení vážných krizí monarchie: na násilí místo dobrovolnosti, na konfiskacích místo respektu k majetkovým právům, na centralizaci moci místo participace a subsidiarity, na potlačení jinověrců místo svobody svědomí. Ačkoli Habsburkové, počínaje mimořádně schopným organizátorem Ferdinandem I., postupovali ze svého hlediska důsledně, a tedy v rámci dynastické moci kontinuálně, jejich působení v průběhu čtyř staletí existence monarchie v zásadě narušovalo kontinuitu středoevropského vývoje.

Jestliže se na počátku své existence projevila habsburská monarchie jako modernizační činitel a v průběhu 16.–18. století se její militarizace osvědčila v bojích s Turky, pak přinejmenším ještě v jednom ohledu sehrála pozitivní roli. Poté, co se ve druhé polovině 19. století podařilo proti vůli panovníka prosadit konstituční zřízení, vrátily se národy žijící v tomto prostoru k někdejší pluralitě. Vůči dvoru i vůči ostatním hráčům na politické scéně se jejich elity učily hrát politickou partii přiměřenou podmínkám moderní doby. Přes všechny neúspěchy si osvojily schopnost samostatného rozhodování a vládnutí, kterou projevily po roce 1918. Není pochyb o tom, že zejména v nových mnohonárodních státech (Československu, Jugoslávii) opakovaly některé chyby svých dřívějších vládců a k nim připojily nové nedostatky. Ve druhé světové válce za to také velmi těžce zaplatily.¹⁶

Tehdy však střední Evropa čelila dalšímu nárazu diskontinuity. Nacionální tendence byly v různé míře vlastní všem národům tohoto makroregionu a na počátku 20. století zůstávalo otevřenou otázkou, jak se s nimi dokáží vyrovnat. Rozpor mezi vysokými ambicemi představitelů těch národů, které měly v habsburské monarchii faktická (nikoli již právně zakotvená) privilegia, a národy zpravidla méně početnými, ale ekonomicky úspěšnými se vyhrotil do drastické podoby. Neschopnost řešit státoprávní a národnostní problémy v dualistické monarchii, česko-německé napětí a narůstající antisemitismus vytvářely před první světovou válkou i po ní podhoubí pro růst šovinismu a zanedlouho i pro vznik nacismu. Zrůdné představy o právu „panského národa“ na životní prostor očištěný od Židů a Slovanů přinesl do střední Evropy dosud nepoznanou krutost a masové vyvražďování příslušníků „podřadné rasy“ a „méněcenných národů“. Někdy problematické a napjaté, převážně však klidné nebo alespoň snesitelné soužití různých etnik ve střední Evropě se změnilo nejprve na straně obětí, poté – v důsledku válečné porážky – i na straně původců v zoufalou snahu o přežití. Ať již byla míra zločinného počínání na té či oné straně

16 Obzvlášť negativně se k jednomu z nově vzniklých států versailleského systému vyslovila H e i m a n n , Mary: *Czechoslovakia. The State that Failed*. New Haven – London 2009; kritické stanovisko k jejímu výkladu zaujal D e j m e k , Jindřich: *Modern History of the Czechoslovak State from a Revisionist Point of View*. Český časopis historický 109, 2011, s. 344–358.

jakákoli, vývojová kontinuita střední Evropy byla v desetiletí 1938–1948 podvrácena.¹⁷

Sotva padl jeden zločinný totalitní režim, středoevropský makro-region byl poprvé ve svých dějinách intenzivně vystaven tlaku nových supervelmocí, jimž se jednotlivé státy a jejich obyvatelstvo přizpůsobily nejen v mocenskopolitickém, ale i v mentálním ohledu. Železná opona přičlenila ke střední Evropě i východní Německo, které se stalo dokladem o tom, že hledání forem přežití v nových poměrech bylo determinováno především objektivními geopolitickými okolnostmi. Neboť sotva lze uvěřit tomu, že bez tohoto vnějšího tlaku by byli Sasové či Durynkové předurčeni k přizpůsobení se komunistickému způsobu života, kdežto Bavoři nebo Rakušané (kdyby byli začleněni téměř na půl století do sovětského záboru) by kráčeli od nacismu přímou cestou k demokracii. Stejně jako východní Němci, padli do sovětského područí také Poláci, Češi, Slováci a Maďaři – bez ohledu na to, zda v jejich středu převládaly levicově či pravicově orientované elity.¹⁸

Přes veškeré snahy nového hegemonu bezvýhradně si podřídít Polsko, Maďarsko a Československo zapůsobila sovětizace těchto zemí pouze povrchně a dočasně. V projevech odporu z let 1956, 1968 a 1980 se znovu hlásila o slovo potlačená kontinuita středoevropského vývoje, totiž snaha o svébytnost jednotlivých států a sebeurčení jejich obyvatelstva. Ekonomicky kolabující Sovětský svaz vzal tuto skutečnost s překvapivou lehkostí na vědomí a vyklidil středoevropský prostor. Kromě tíživého dědictví v ekonomické, politické a psychologické sféře paradoxně zanechal středoevropským národům i jeden velmi cenný odkaz. Totiž zkušenost s tímž systémem vlády nad trojicí středoevropských států a s experimentem „třídně“ zglajchšaltované společnosti. Jak názorně dokládá mj. hluboká pozitivní proměna dříve napjatého vztahu mezi Čechy a Poláky, tato zkušenost významně přispěla k tomu, že si představitelé jednotlivých středoevropských zemí uvědomili existenční zájem na dobrém soužití a obyvatelstvo těchto zemí začalo překonávat hluboce zakořeněné negativní heterostereotypy.¹⁹

Pokládáme-li politický pluricentrismus za charakteristický rys vývojové kontinuity ve středoevropském prostoru, pak lze říci, že v rozháraném

17 Z obrovské literatury o problematice nacismu a druhé světové války uvádím výběrově B u r l e i g h , Michael: *The Third Reich. A New History*. London 2000 (český překlad: *Třetí říše. Nové dějiny*. Praha 2008); F e r g u s s o n , Niall: *The War of the World. History's Age of Hatred*. London 2006 (český překlad: *Válka světa. Dějiny věku nenávisti*. Praha 2008); C e y e r , Michael – F i t z p a t r i c k , Sheila (eds.): *Beyond Totalitarianism*. Cambridge 2009 (český překlad: *Za obzor totalitarismu. Srovnání stalinismu a nacismu*. Praha 2012).

18 V y k o u k a l , Jiří – L i t e r a , Bohuslav – T e j c h m a n , Miroslav: *Východ. Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944–1989*. Praha 2000.

19 Ž á č e k , Václav (ed.): *Češi a Poláci v minulosti*. II. Praha 1967; P á n e k , Jaroslav: *Češi a Poláci v tisíciletých dějinách. Proměny modelu sousedství a soužití – Czesi i Polacy w tysiącletniej historii. Przemiany modelu sąsiedztwa i współżycia*. Český Těšín 2002.

20. století vznikla v tomto makroregionu vcelku úspěšná líheň národů a národních států. Proces, který začal roku 1918 vznikem Polska, Československa, Maďarska (na okraji středoevropského makroregionu také Jugoslávie a zvětšeného Rumunska) na troskách tří mocnářství, pokračoval až do devadesátých let 20. století, kdy se završil zánik versailleského systému rozpadem dvou vícenárodních států a na scénu střední Evropy nově vstoupily Slovensko a Slovinsko. Dva dříve „nestátní národy“ v průběhu dvou desetiletí prokázaly přiměřené sebevědomí a schopnost vládnout si (přinejmenším v mírových podmínkách pod ochranným deštníkem Evropské unie a Severoatlantického paktu) a v ekonomickém i kulturním smyslu prožily svou *success story*. Český stát, jehož přehnaně ambiciózní představitelé po roce 1918 pošetile snili o územním rozšíření na východ, sever i jih (Slovensko, Podkarpatská Rus, Kladsko, Lužice, koridor v Burgenlandu), se ustálil zhruba ve stejných hranicích, jaké měl o tisíciletí dříve. Ostatně stejně jako sjednocené Německo, jež se vrátilo zhruba na území, které Němci obývali před velkou kolonizací 13. století.²⁰

Dějinný oblouk, jímž prošla střední Evropa ve druhém křesťanském tisíciletí, se uzavřel. Střední Evropa – nárazníkový prostor mezi mocnostmi Západu a Východu – je opět rozdělena do několika malých – převážně monoetnických – států, jen jejich počet se poněkud zvýšil. Jejich společný koncert může pokračovat, ale s vědomím, že se v něm budou stále silněji ozývat hlasy nově příchodících migrantů a že taktovku nedrží jen Evropská unie a státy disponující rozhodujícími surovinovými zdroji, ale také a především kapitál globálních rozměrů. Do jaké míry střední Evropa udrží dominantní rys svého vývoje při pohledu na změněnou partituru a s novým dirigentem, ukáže možná už blízká budoucnost.²¹

* * *

Války, revoluce a sociální převraty jsou společenským protikladem kontinuity, stejně jako morové či jiné epidemie, smrt či pouhá ztráta fertility jsou jejím biologickým odpůrcem. Střední Evropa prošla ve svých starších a zvláště moderních dějinách nekonečnou řadou těchto diskontinuitních událostí a otřesů. Většina z nich byla přijata jako rána osudu a zpravidla jen postižená část bezprostředně následující generace usilovala o obnovení kontinuity návratem k někdejšímu – pro ni příznivějšímu – stavu restitucí mocenských a majetkových pozic. Takové dění se odehrávalo ve střední Evropě i před našima očima. Snahy o odčinění či odškodnění holocaust-

20 Literatura, která pojednává o široké škále dotčených témat středověkých a zvláště novověkých dějin, je obrovská. Pro novověký vývoj odkazují kromě výše zmíněných souhrnných publikací alespoň na monumentální a zároveň inspirativní dílo Jana Křena: *Dvě století střední Evropy*. Praha 2005, kde je cenná výběrová bibliografie.

21 Problematiku minulých, současných i předvídatelných proměn střední Evropy v celosvětovém kontextu nejnověji nastiňuje velká kolektivní monografie Bártá, Miroslav – Kovář, Martin a kol.: *Kolaps a regenerace. Cesty civilizací a kultur*. Minulost, současnost a budoucnost komplexních společností. Praha 2011.

tu, genocidních a jiných zločinů druhé světové války, krutých následků nucených migrací či zločinů komunismu vyvolaly po revoluční vlně roku 1989 ve středoevropských zemích pokusy o jistou nápravu. Byla to vždy jen náprava částečná a velmi nedokonalá. Neboť to nebyli pachatelé, kdo měli škody odčinit, nýbrž příslušníci dalších generací, kteří s kdysi spáchanými křivdami neměli osobně nic společného. Navíc jejich představa o kauzálním sepětí a dějinné kontinuitě byla již zásadně jiná než u generací bezprostředně postižených. Pro ně měla význam kontinuita „poválečná“ a „porevoluční“, míněno vždy ve vztahu k poslednímu velkému zvratu. Nutně tak vzniklo napětí mezi těmi, kdo se odvolávali na stará práva, a oněmi, kteří měli pykat za jejich – ať již oprávněné, věcně opodstatněné, či zločinné – porušení. Tak jako exulanti z doby třicetileté války marně volali po návratu domova, stejně nevyslyšeny zůstaly hlasy vyhnanců ze čtyřicátých let či obětí komunistického teroru z druhé poloviny 20. století. Symbolická gesta měla nanejvýš morální význam.

Neboť uměle restituovat dávno přervanou kontinuitu je možné v historiosofických úvahách, nikoli v reálném světě. Lze sice jednostranně usilovat o popření diskontinuity vytvořením nové analogie s někdejšími (zejména majetkovými nebo mocenskými poměry), ale toho je možné dosáhnout – byť i s právní argumentací – pouze silou, pokořením toho, kdo žije v jinak pojatém kontinuitním zakotvení současnosti. Dějiny jsou mnohdy nespravedlivé a na narušenou kontinuitu odmítají navázat, pokud nejsou znovu znásilněny. Má však Evropa, čelící na počátku 21. století populačním proměnám, hospodářským krizím, vyčerpání surovinových zdrojů a relativnímu slábnutí ve světovém měřítku, zapotřebí rozpoutat uprostřed kontinentu nové konflikty jen proto, že se ozývají hlasy po návázání na dávno zaniklou dějinnou realitu?

Kontinuität und Diskontinuität in der Geschichte Mitteleuropas

Der vorliegende Beitrag widmet sich den Erscheinungen von Kontinuität und Diskontinuität zum einen im mikrohistorischen Rahmen (Gründerpersönlichkeit Karls I. von Liechtenstein und zwei Mitglieder der letzten Generation des Maginatengeschlechts der Rosenberger), und zwar auf persönlicher, familiärer, Landes-, staatlicher und zivilisatorischer Ebene, zum anderen im makrohistorischen Rahmen (in der Makroregion Mitteleuropa, die die böhmischen, österreichischen, ungarischen und polnischen Länder umfasste). Als rote Linie der kontinuierlichen Entwicklung Mitteleuropas im zweiten Jahrtausend der christlichen Zeitrechnung betrachten wir dabei die Koexistenz und Konkurrenz der vier um das Jahr 1000 gegründeten Staaten; demgegenüber bedeutete die Entstehung der Habsburgermonarchie und das Bemühen um eine gewaltsame Zentralisierung und machtpolitische Unifizierung Böhmens, Ungarns und Österreichs (bzw. auch der Kampf um die Beherrschung Polens oder zumindest seines südlichen Teils) als Ausdruck der Diskontinuität innerhalb langzeitlichen Entwicklung Mitteleuropas. Die Rückkehr zur Kontinuität im 20. Jahrhundert wurde in hohem Maße durch das Vordringen eines doppelten Totalitarismus in den mitteleuropäischen Staaten kompliziert. Dessen ungeachtet setzte sich der politische Plurizentrismus als charak-

teristisches Merkmal der Entwicklungskontinuität im mitteleuropäischen Raum nach 1918 und nach 1989 spontan mit Hilfe der Erneuerung der alten und der Entstehung der neuen Nationalstaaten durch. Mitteleuropa, die Pufferzone zwischen den Mächten des Westens und des Ostens, gewann um das Jahr 2000 auf absehbare Zeit eine relative Stabilität als Ensemble von Nationalstaaten im Rahmen der Europäischen Union. Allerdings verwirklichte sich dieses rahmenmäßige Kontinuität unter weitestgehend veränderten sozialen, politischen, rechtlichen und eigentumsmäßigen Bedingungen, die starke Züge einer Diskontinuität nicht allein im Vergleich mit der älteren Geschichte, sondern auch mit der Situation in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts zeigen.

Kriege, Revolutionen und soziale Umbrüche sind der gesellschaftliche Gegenpol der Kontinuität, ebenso wie Pest- und andere Epidemien, der Tod bzw. der reine Verlust der Fertilität erscheinen als deren biologischer Gegner. Mitteleuropa erlebte in seiner älteren Geschichte und besonders in der modernen Historie eine unendliche Vielzahl derartiger von Diskontinuität geprägter Ereignisse und Erschütterungen. Die meisten von ihnen wurden als Schicksalsschlag empfunden und in der Regel lediglich der betroffene Teil der unmittelbar nachfolgenden Generation bemühte sich um eine Erneuerung der Kontinuität durch eine Rückkehr zum einstigen – für sie günstigeren – Zustand der Restitutionen der machtpolitischen und eigentumsrechtlichen Positionen. Ein derartiges Geschehen spielte sich in Mitteleuropa auch an der Wende vom 20. zum 21. Jahrhundert ab. Die Bemühungen um eine Wiedergutmachung bzw. Entschädigung des Holocaust, der Genozide und weiterer Verbrechen im Zweiten Weltkrieg, der grausamen Folgen erzwungener Migrationen bzw. der Verbrechen des Kommunismus riefen nach der revolutionären Welle des Jahres 1989 in den mitteleuropäischen Ländern das Bemühen um eine Korrektur hervor. Doch handelte es sich dabei stets nur um eine partielle und sehr unvollkommene Wiedergutmachung. Es waren nämlich nicht die Täter, die für die Schäden aufkommen sollten, sondern die Angehörigen der Generation der Nachfahren, die mit den einst verübten Verbrechen unmittelbar nichts zu tun hatten. Darüber hinaus war deren Vorstellung von kausaler Verknüpfung und geschichtlicher Kontinuität bereits eine grundlegend andere als bei der Generation der unmittelbar Betroffenen. Für diese besaß die „Nachkriegs-“ und „nachrevolutionäre“ Kontinuität – bezogen stets auf das Verhältnis zum letzten großen Umbruch – Bedeutung. So entstanden Spannungen zwischen denen, die sich auf die alten Rechte beriefen, und jenen, die für deren – sei sie nun gerechtfertigt, sachlich begründet bzw. verbrecherisch – Zerstörung büßen sollten. Ebenso wie die Exulanten aus der Zeit des Dreißigjährigen Krieges vergeblich eine Rückkehr in ihre Heimat angestrebt hatten, blieben auch die Stimmen der Vertriebenen aus den vierziger Jahren bzw. der Opfer des kommunistischen Terrors aus der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts ungehört. Symbolische Gesten besaßen im höchsten Falle moralische Bedeutung.

Zwar lässt sich die dereinst abgebrochene Kontinuität in den historischen Überlegungen künstlich restituieren, in der realen Welt ist dies freilich nicht möglich. Man kann zwar einseitig eine Leugnung der Diskontinuität durch die Schaffung einer neuen Analogie zu einstigen (insbesondere eigentumsrechtlichen oder machtpolitischen) Verhältnissen betreiben, doch ist dies lediglich – wenngleich auch mittels juristischer Argumentation – mit einer Kraftanstrengung erreichbar, durch eine Demütigung desjenigen, der in einer anders verstandenen von Kontinuität geprägten Verwurzelung der Gegenwart lebt. Die Geschichte ist häufig ungerecht und verweigert eine Anknüpfung an die unterbrochene Kontinuität, sofern sie nicht erneut vergewaltigt wird. Doch besitzt Europa, das zu Beginn des 21. Jahrhunderts demographischen Veränderungen, wirtschaftlichen Krisen, der Erschöpfung der Rohstoffquellen sowie einer relativen Schwäche im Weltmaßstab die Stirn bieten muss, die Notwendigkeit inmitten des Kontinents neue Konflikte nur deshalb zu entfesseln, weil sich die Stimmen für eine Anknüpfung an die einst untergegangene geschichtliche Realität zu Wort melden?

Peter Geiger

Z okraje do centra – Lichtenštejské knížectví a knížecí rod Lichtenštejnů v dějinách tří staletí

From the margin to the center – the princely house and the Principality of Liechtenstein in the last three centuries

The focal point of the princely life and activity lay until the 20th century not in the small land on the Rhine but in Lower Austria, the Bohemian Lands and close to the imperial court. The author demonstrates how the principality served the preservation of the prince's status, how this status on the other hand guaranteed the often endangered existence of the land and how this relationship changed over the historical collapses of the 20th century. Since the settling of the princes in Vaduz in 1938 and after the Czechoslovak confiscations in 1945 the originally marginal principality became the center of the princely power.

Key words: Liechtenstein, princely house, principality, Bohemian lands, confiscations

V roce 1699 koupil kníže Jan Adam Ondřej z Lichtenštejna maličké panství Schellenberg na horním Rýnu, v roce 1712 – o třináct let později – pak i hrabství Vaduz. Obě území, dohromady o výměře 160 km², byla původně v držení zkrachovalého hraběte z Hohenemsu ve Vorarlbersku a byla na ně uvalena nucená císařská správa. V roce 1719 povýšil císař Karel VI. tato dvě území Schellenberg a Vaduz, která byla sice velmi malá, ale už od pozdního středověku podléhala bezprostředně císaři, na „*říšské knížectví Lichtenštejnsko*“¹

Knížecí rod Lichtenštejnů tak dal zemi jméno. A země dala knížecímu rodu stát, resp. základ, na kterém se dal stát vybudovat. V období přibližně tří staletí až doposud vládlo Lichtenštejnsku třináct knížat² a během své existence nebylo Lichtenštejnsko nikdy rozděleno, prodáno, anektováno

1 *Kaufvertrag der Herrschaft Schellenberg 1699.* Bearbeitet von Claudius Gurt. Vaduz 1999; *Kaufvertrag der Grafschaft Vaduz 1712.* Dokumente zum Kaufvorgang zwischen den Grafen von Hohenems und den Fürsten von Liechtenstein. Bearbeitet von Katharina Arnegger. Vaduz 2012; V o l l k o m m e r, Rainer – B ü c h e l, Donat (Hgg.): *1712–2012, Das Werden eines Landes.* Vaduz 2012 (doprovodná publikace ke stejnojmenné výstavě v Lichtenštejnském zemském muzeu s příspěvky 32 badatelů, mj. Karla Heinze Burmeistera a Herberta Haupta); W a n g e r, Harald (Hg.): *„Wir Carl der Sechste ... von Uns gnädig erhobenen Fürstentum Liechtenstein“.* Faksimilierte Urkunde von 1719, mit Begleitheft. Triesen 1998.

2 W a n g e r, Harald: *Die Regierenden Fürsten von Liechtenstein.* Triesen 1995.



Obr. 1: Pohled na Vaduz od jihu, vlevo zámek, vprostřed farní kostel (postaven v letech 1869–1873). Malba Moritze Menzingera, po roce 1873 (Liechtensteinisches Landesmuseum)

ani na delší dobu obsazeno. Obojí je na evropské poměry mimořádné. Dnes je Lichtenštejnsko členem OSN, na stejné úrovni se 193 států. Tři konstanty třistaleté kontinuity knížecího rodu Lichtenštejnů a Lichtenštejnského knížectví tak již byly zmíněny: státní území, státní národ, státní moc. Některé další kontinuity, ale rovněž diskontinuity nebo přelomy, budou v této souvislosti zdůrazněny, a to z následujících hledisek: „status“, „dálka a blízkost“, „ohrožení“ a „bohatství a chudoba“. Nejprve je však třeba pro orientaci uvést několik základních údajů o lichtenštejnských dějinách.

1. Základní údaje o Lichtenštejnsku

Knížectví bylo součástí Svaté říše římské národa německého. V roce 1799 vpadla do Lichtenštejnska přes Rýn napoleonská vojska. Chtěla obsadit Vorarlbersko, před Feldkirchem však byla odražena císařskými oddíly.³ Když Napoleon v roce 1806 rozdrtil Svatou říši římskou a založil Rýnský spolek, přijal do Spolku i Lichtenštejnsko jako nyní suverénní stát.⁴ V letech 1815–1866 bylo Lichtenštejnsko členem Německého

3 *Chronik des Johann Georg Helbert aus Eschen (umfassend die Jahre von 1778 bis 1813)*. Faksimile und Transkription. Hgg. Arthur Brunhart – Rainer Wilfinger – Jürgen Schindler. Vaduz 2006.

4 Malin, Georg: *Die politische Geschichte des Fürstentums Liechtenstein in den Jahren*



Obr. 2: Třináct vládnoucích knížat z Lichtenštejna od roku 1699 až do současnosti (2013). Přes 70 let vládnoucí Jan II. je vyobrazen dvakrát, poprvé mladý a podruhé starší (Liechtensteinisches Landesmuseum; Liechtensteinisches Landesarchiv; LIECHTENSTEIN. The Princely Collections)

spolku.⁵ Revoluce roku 1848 zasáhla i tuto malou zemi a přinesla návrhy ústavy a další požadavky. Podle lichtenštejnské ústavy z roku 1862 bylo schválení každého zákona vázáno na souhlas zastupitelského sboru a knížete, což trvá doposud.⁶ Ústava sjednaná v roce 1921 mezi knížetem a lichtenštejnskými stranami definovala Lichtenštejnsko jako dědičnou monarchii na demokratickém a parlamentárním základě. Vláda je od té doby obsazována místními občany, soudy se nacházejí v zemi.⁷ Od roku

1800–1815. Jahrbuch des Historischen Vereins für das Fürstentum Liechtenstein (= JBL) 53, 1953, s. 5–178.

⁵ Q u a d e r e r , Rupert: *Politische Geschichte des Fürstentums Liechtenstein von 1815–1848*. JBL 69, 1969, s. 5–241.

⁶ *Verfassung des Fürstentums Liechtenstein vom 26. September 1862*. Landesgesetzblatt (= LGBl) 1862; G e i g e r , Peter: *Geschichte des Fürstentums Liechtenstein von 1848 bis 1866*. JBL 70, 1970, zde k ústavě z roku 1862 na s. 248–333.

⁷ *Verfassung des Fürstentums Liechtenstein vom 5. Oktober 1921*. LGBl 1921, Nr. 15. Aktuální znění dnes platné ústavy Lichtenštejnského knížectví ze dne 5. října 1921 se všemi změnami

1852 až do konce první světové války bylo Lichtenštejnsko hospodářsky úzce propojeno s Rakouskem, především celní a daňovou unií a také měnou. V důsledku rozpadu Rakouska-Uherska vyměnilo Lichtenštejnsko Rakousko jako hospodářského partnera za Švýcarsko včetně švýcarského franku, švýcarské pošty a především celní unie. V obou světových válkách zůstalo Lichtenštejnsko neutrální a nedotčené, stejně jako Švýcarsko. Po roce 1945 Lichtenštejnsko usilovalo o mezinárodní uznání. Od roku 1978 je členem Rady Evropy, od roku 1990 OSN, od roku 1995, na rozdíl od Švýcarska, také Evropského hospodářského prostoru (EHS). Nyní se zaměřuje na zvýšení a zajištění tohoto statusu.

2. Status

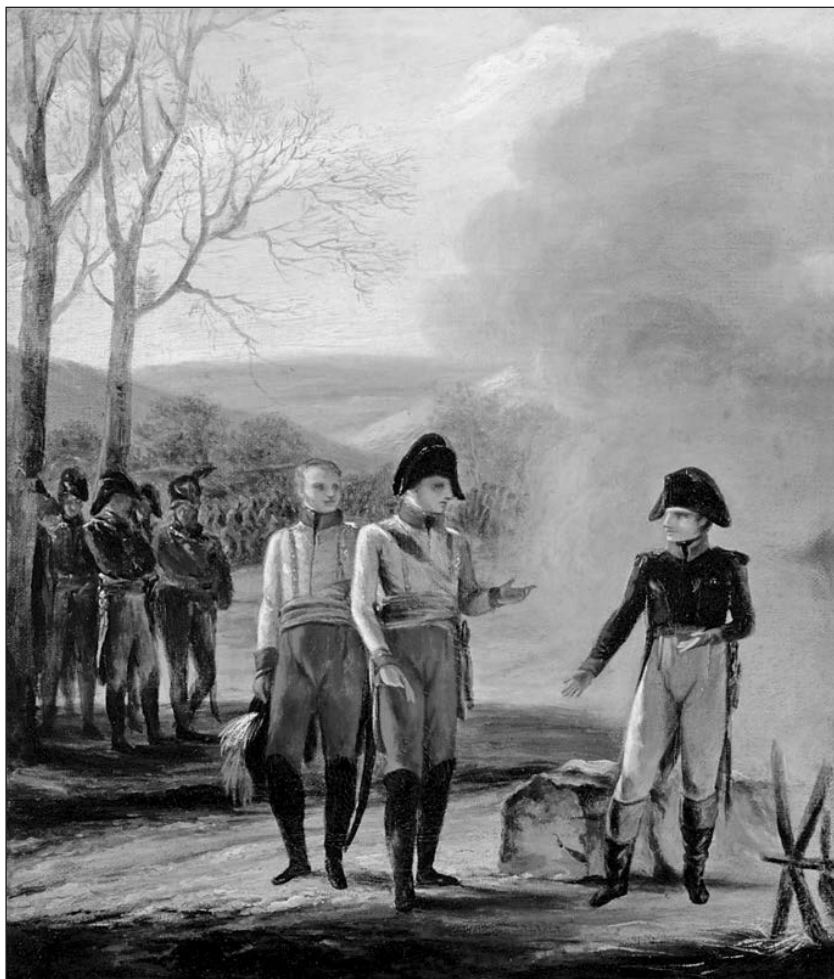
Jan Adam Ondřej koupil v letech 1699 a 1712 obě nuzná území Schellenberg a Vaduz pouze kvůli stavovskému povýšení z titulárního na skutečně vládnoucího knížete. Jako vládnoucí kníže patřil v říši do nejvyšší ligy, podléhal přímo císaři. Tento status knížata tvrdošíjně bránila. Pohybovala se v blízkosti císaře a jeho dvora ve Vídni a byla mu užitečná. Kníže Jan I., rakouský polní maršál, neprotestoval, když Napoleon přijal v roce 1806 knížectví do Rýnského spolku. Protože však kníže Rýnského spolku nesměl být ve službách vladaře, který ke spolku nenáležel, tedy rakouského císaře, ustanovil Jan jednoduše svého tříletého syna Karla regentem a sám sebe jeho poručíkem – a pokračoval ve vládnutí. Právě tak dosáhl Jan v roce 1815 díky blízkému vztahu k velikanům, že se jeho knížectví o 5 500 duších stalo členským státem Německého spolku. Povinnosti vůči Spolku se kníže Jan, jeho syn Alois II. i jeho syn Jan II. pokud možno snažili plnit. Vyslali vyslance na spolkové shromáždění ve Frankfurtu a postavili kontingent do spolkového vojska čítající 80 lichtenštejnských vojáků. Tito vojáci byli v letech 1849 a 1866 krátce posláni do boje, beze ztrát.⁸

Lesk stavu vládnoucího knížete dopadal vždy i na celý knížecí rod, na rodiny agnátů oprávněných nastoupit na trůn. Zůstalo to tak i poté, co první světová válka smetla země a koruny podunajské monarchie. Reputace knížete a jeho rodu se už samozřejmě neopírá jako kdysi o velké spřízněné mocnosti nebo panovníky, ale vychází výlučně ze suverenity knížectví.

Postavení země a státního národa se vyvíjelo s časovou prodlevou. Obyvatelé knížectví dlouho nesdíleli nějaké vyhraněné lichtenštejnské vědomí. Byli poddanými dalekého vladaře, pod správou vyslaných přísných zemských fojtů a úředníků. Byli si vědomi bezvýznamnosti své

od roku 1921 je přístupné na adrese <http://www.verfassungen.eu/lie/verf21.htm> (citováno dne 2. července 2012).

⁸ Q u a d e r e r - V o g t , Rupert: „...wird das Contingent als das Unglück des Landes angesehen“. Liechtensteinische Militärgeschichte von 1814 bis 1849. JBL 90, 1991, s. 1–281.



Obr. 3: Kníže Jan I. z Lichtenštejna (prostovlasý), císař František a vítěz Napoleon roku 1805 po bitvě u Slavkova, před uzavřením příměří (Liechtensteinisches Landesmuseum)

maličké vlasti, nikoli ale jejího významu pro postavení knížete. Tak tomu bylo téměř jeden a půl století.⁹ Teprve v době předbřeznové a zejména pak v roce 1848 narůstalo vědomí, které zemi chápalo jako svébytný stát

9 Kaiser, Peter: *Geschichte des Fürstenthums Liechtenstein*. Chur 1847.

v německém a evropském společenství států a nárokovalo si práva a samostatnost. Na Německé národní shromáždění ve Frankfurtu nad Mohanem vyslali lichtenštejnští muži zvoleného poslance historika Petera Kaisera a poté lékaře Karla Schädlera. V kostele sv. Pavla bránili právo své zemičky na existenci. Vědomí svébytnosti vzrostlo v roce 1862 po vyhlášení lichtenštejnské ústavy. Po první světové válce požadovali v roce 1918 obyvatelé Lichtenštejnska větší podíl na politickém rozhodování a větší sebeurčení. Obojího dosáhli ústavou z roku 1921 po vyjednávání s knížetem.¹⁰

Nezdařilo se však zahraničněpolitické uznání Lichtenštejnska jako suverénního státu společenstvím ostatních států: Společnost národů odmítla Lichtenštejnsko přijmout za člena. Pro přijetí Lichtenštejnska hlasovalo pouze Švýcarsko, všichni ostatní byli proti. Důvod: Lichtenštejnsko sice mělo státní území, státní národ a státní moc, hlavní suverénní práva ale údajně nemohlo vykonávat samo, nevydržovalo armádu a nemohlo dostát případným povinnostem vůči Společnosti národů. Bylo prý „*état nain*“, trpasličím státem nižšího řádu.¹¹ Toto rozhodnutí představovalo značné zhoršení statusu, zlom.

Při vypuknutí druhé světové války uznaly válčící mocnosti neutralitu vyhlášenou Lichtenštejnskem – což však neznamenalo jistotu.¹² Po válce dosáhlo Lichtenštejnsko v roce 1948 přistoupení ke Statutu Mezinárodního soudního dvora. Lichtenštejnské vlády a knížata František Josef II. a Hans-Adam II. usilovali trpělivě o členství Lichtenštejnského knížectví v dalších mezinárodních a nadnárodních institucích. Lichtenštejnsko se účastnilo Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě, a tedy i podpisu Závěrečného aktu v Helsinkách: konferenci předsedal 1. srpna 1975 půl dne – na základě losu podle pravidel daných jednacím řádem – předseda lichtenštejnské vlády Walter Kieber. Udělil v této funkci mimo jiné slovo prezidentovi USA Geraldovi Fordovi.¹³

Lichtenštejnsko dosáhlo přijetí do Rady Evropy a do OSN. Emancipovalo se rovněž diplomaticky jmenováním vlastních (místo švýcarských) diplomatů na důležité zahraniční posty – Bern, Vídeň, Berlín, Ženeva a New York (OSN), Washington, Štrasburk, Brusel, Vatikán a od roku 2011 i Praha.

10 G e i g e r , Peter: „...ein Völklein vorstellen.“ In: Bosshart-Pfluger, Catherine – Jung, Joseph – Metzger, Franziska (Hgg.): Nation und Nationalismus in Europa. Kulturelle Konstruktion von Identitäten. Festschrift für Urs Altermatt. Stuttgart – Wien 2002, s. 225–250.

11 R a t o n , Pierre: *Le Liechtenstein*. Histoire et Institutions. Genève 1967 (německá verze: *Liechtenstein*. Staat und Geschichte. Vaduz 1969).

12 G e i g e r , Peter: *Kriegszeit*. Liechtenstein 1939 bis 1945. 2 Bde. Vaduz – Zürich 2010.

13 K i e b e r , Walter: *Jahre des Aufbruchs*. Politische Erinnerungen. Eggingen 2006, s. 273–286.



Obr. 4: Lichtenštejnská poštovní známka navržená Eugenem Zotowem při příležitosti holdovní slavnosti v roce 1939 odkazuje na hold poddaných knížectví v roce 1718 před zámkem Vaduz (Philatelie Liechtenstein)

3. Dálka a blízkost

Knížectví a kníže si byli zpočátku po dlouhou dobu zcela cizí. Při holdu poddaných v Bendorf v roce 1699 a ve Vaduzu v letech 1712 a 1718 nebyl lichtenštejnský kníže přítomen, účastnil se pouze jeho zástupce – bylo to jako uzavření manželství „per procuram“. Při holdu v roce 1718 byl před zámkem Vaduz místo knížete vystaven pouze jeho obraz. Ruský malíř Eugen Zotow, který v letech 1938–1953 pobýval ve Vaduzu, ztvárnil holdovní scénu z roku 1718 na poštovní známce u příležitosti holdovní slavnosti roku 1939.¹⁴

Prvních osm knížat – z dosavadních třinácti¹⁵ – svou novou zemi na horním Rýnu nikdy nevidělo na vlastní oči. Vládli prostřednictvím nařízení knížecí dvorské kanceláře ve Vídni a nechali se informovat zemským

¹⁴ Vystaveno v Liechtensteinisches Postmuseum, Vaduz.

¹⁵ Třináct knížat vládnoucích od roku 1699 v nově získaném panství Schellenberg a od roku 1712 v hrabství Vaduz: 1. Jan Adam Ondřej (Hans Adam I.), vládl v letech 1648–1712, 2a. Josef Václav, vládl v letech 1712–1718, 2b) Antonín Florián, vládl v letech 1718–1721, 3. Josef Jan Adam, vládl v letech 1721–1732, 4. Jan Nepomuk Karel, vládl v letech 1732–1748, 5. Josef Václav, vládl v letech 1748–1772, 6. František Josef I., vládl v letech 1772–1781, 7. Alois I., vládl v letech 1781–1805, 8. Jan I., vládl v letech 1805–1836, 9. Alois II., vládl v letech 1836–1858, 10. Jan II., vládl v letech 1858–1929, 11. František I.,

fojtem. Zemský fojt a oněch několik úředníků bylo do knížectví většinou delegováno ze správy knížecího zboží v českých zemích, což se rovnalo téměř přeložení do nehostinného zahraničí za trest. Například dvorní rada Hauer psal v roce 1808 knížeti o stavu knížectví a jeho obyvatel: „*Kdyby Stvořitel teprve v minulém roce dokončil dílo stvoření a usadil první lidi ke vzdělávání půdy, nemohli by být víc pozadu. [...] Vládne zde ještě pastýřský život.*“¹⁶

Vzdálený kníže bez tváře, anonymní vídeňská dvorská kancelář, úředníci bez znalosti země a dialektu – poddaní v knížectví si stěžovali na „české otroctví“, zejména pak tehdy, když jim kníže Jan I. v roce 1808 odňal i stará rolnická a soudní práva a nadiktoval reformy jako povinnou školní docházku, katastr a rakouský Všeobecný zákoník občanský (ABGB).¹⁷

Knížectví už existovalo více než 130 let, když ho v roce 1842 poprvé navštívil kníže. Alois II. byl přijat radostně – a hned konfrontován s přáními obyvatel a požadavkem na rozšíření práv lidu. Zemi následně několikrát navštívil kníže Jan II., který vládl 71 let, v letech 1858–1929. Věnoval se značnou měrou dobročinnosti; podstatnými dary přispěl na stavbu hrází na Rýně a na stavbu kostelů, na splacení dluhu za potraviny, který se navršil po první světové válce, i na milionovou ztrátu zemské banky při „spořitelném skandálu“ v roce 1928. Kníže sice zůstával stále ještě daleko, současně byl ale pomocníkem v nouzi a „otcem země“. Od roku 1929 pak kníže František I. přijížděl s kněžnou Elsou na návštěvu do Lichtenštejnska téměř každoročně. Navštívili lichtenštejnské obce a následně se odebrali do lázní v nedalekém Ragazu ve Švýcarsku.¹⁸

Nástupce Františka I., kníže František Josef II., pak v roce 1938 po připojení Rakouska ke Třetí říši přesídlil na zámek ve Vaduzu. Poprvé, a od té doby už napořád, sídlil kníže v knížectví. Pokud by jako hlava státu seděl v hitlerovsko-německé Vídni, jednalo by se o politicky nemožnou situaci. V roce 1943 se kníže ve Vaduzu oženil a žil na tamním zámku, stejně tak i jeho nástupce kníže Hans-Adam II. a dnešní dědičný princ Alois. Počínaje Hansem-Adamem navštěvovaly knížecí děti ve Vaduzu základní školu.

Kníže František I. byl v roce 1938, stejně jako většina knížat před ním, pohřben ještě ve vranovské hrobce. Jeho vdova Elsa byla naproti tomu v roce 1947 pochována v Lichtenštejnsku, v Schaanu u kaple Dux (*Duxkapelle*).¹⁹ Později bylo její tělo převezeno do nové knížecí hrobky

vládl v letech 1929–1938, 12. František Josef II., vládl v letech 1938–1989, 13. Hans-Adam II., vládl od roku 1989.

16 Citováno podle V o g t, Paul: *Brücken zur Vergangenheit*. Ein Text- und Arbeitsbuch zur liechtensteinischen Geschichte, 17. bis 19. Jahrhundert. Vaduz 1990, s. 115.

17 V o g t, Paul: *Verwaltungsstruktur und Verwaltungsreformen im Fürstentum Liechtenstein in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. JBL 92, 1994, s. 37–148; t ý ž : *Brücken zur Vergangenheit*.

18 G e i g e r, Peter: *Krisenzeit*. Liechtenstein in den Dreissigerjahren 1929–1939. 2 Bde. Vaduz – Zürich 1997 (2. vydání 2000).

19 J a n s e n, Norbert – A l l g ä u e r, Robert – O s p e l t, Alois (Hgg.): *Liechtenstein 1938–1978*. Bilder und Dokumente. Vaduz 1978, s. 150.

ve Vaduzu. Tam odpočívají i další příslušníci knížecího rodu, mezi nimi i kníže František Josef II. a kněžna Gina, kteří zemřeli v roce 1989.²⁰

Z hlediska obyvatel – dříve označovaných jako „poddaní“, poté jako „zemské děti“ – se zakrátko odstup proměnil v blízkost ke knížeti. Tato proměna začala vlastně už za Aloise II. a za jeho příslibů v souvislosti s revolucí roku 1848, prohloubila se ale za dlouhého vládnutí Jana II., které bylo vnímáno jako dobročinné, jeho bratra Františka I. a zejména pak od té doby, kdy byla knížata počínaje Františkem Josefem II. přítomna v zemi.

Jistě, bezprostřední blízkost vytvářela i větší tření. Obvyklý vztah „kníže – poddaní“ byl vystřídán vztahem „kníže – občané“. Vedle knížete, vlády a zemského sněmu spolupracujících vesměs ve shodě se stále znovu objevovaly i rozpory. Točily se okolo otázky, jakou váhu má mít ve státě politická moc knížete, vlády, zemského sněmu a voličů. Ve dvou případech vyústily tyto rozpory do skutečné státní krize, a to v letech 1944–1945²¹ a v roce 1992.²² Blízkost zapojila do hry více osobního, lepší vzájemnou znalost, sympatie, stejně jako vzrušené reakce. Co se dříve předávalo ústním podáním a šířilo jako zvěsti, mihne se dnes houštinou papírů, pixelů a bitů.

4. Ohrožení

Knížectví bez váhy a moci bylo během svého zanedlouho již třistaletého trvání několikrát existenčně ohroženo. Ukázalo se, že ho ochránilo několik faktorů: zaprvé politická a ekonomická bezvýznamnost, zadruhé geopolitická poloha mezi mocnostmi a na okraji, zatřetí vlivný kníže a začtvrté vůle obyvatel vytrvat.

Budoucnost knížectví byla ohrožena za napoleonských válek, základním výnosem říšské deputace roku 1806 a během Vídeňského kongresu v roce 1815. Bavorsko, které na přechodnou dobu uchvátilo Vorarlbersko, si přálo pojmout i Lichtenštejnsko. To Napoleon nepřipustil. Kníže Jan I. s ním po bitvě u Slavkova vyjednal francouzsko-rakouské příměří a mír. Také v roce 1815 uniklo Lichtenštejnsko díky vlivu knížete Jana I. mediatizaci.

Zmizení Lichtenštejnska z mapy hrozilo i v roce 1848 v souvislosti s novým uspořádáním Německa. V kostele sv. Pavla se objevily úvahy, jak začlenit malé státy do velkých. Dokonce už ani lichtenštejnský národní zástupce ve Frankfurtu a kníže Alois II. si další existenci země nebyli jisti.²³

20 Batliner, Alexander (Hg.): *Liechtenstein 1988–1998*. Vaduz 2008, s. 37–39, 42–45.

21 Geiger, P.: *Kriegszeit*. Bd. 2, s. 294–337.

22 Riklin, Alois: *Ein Jahr danach, Wie eine Staatskrise knapp vermieden wurde*. Bodensee-Hefte, Goldach 10, 1993, s. 20–25.

23 Geiger, Peter: *Geschichte Liechtensteins von 1848 bis 1866*. JBL 70, 1970, zde s. 125–157, k otázce mediatizace na s. 137–141.

Projekt z kostela sv. Pavla ztroskotal – Lichtenštejnsko zůstalo zachováno i nadále. Když se v roce 1866 rozpadl Německý spolek, z Německa se vyčlenilo Rakousko a německé státy se brzy poté spojily v císařství, zůstalo Lichtenštejnsko samostatné a mimo německé sjednocování – díky své poloze na nejzazším okraji Německa, odděleno od něj ještě Rakouskem, a díky své poloze mezi Švýcarskou konfederací a Rakouskem, státy, které byly oba dobrými sousedy a nikdy nevznesly nárok na zemičku, která se nachází mezi nimi.

Po první světové válce potvrdila pařížská mírová konference jednou vedlejší větou i hranice mezi Rakouskem a Lichtenštejnskem, a tím i existenci Lichtenštejnska. Připojení Vorarlberska, které si v roce 1919 přáli jeho obyvatelé, nemělo šanci – jinak by se Lichtenštejnsko jako monarchická enkláva ve Švýcarsku dostalo do ošemetné situace.²⁴ Obtížná doba ale nastala v souvislosti s přibližující se Třetí říší. Od roku 1938 bylo Lichtenštejnsko ohroženo připojením k Německu, zvenku i zevnitř, a sice „Hnutím etnických Němců v Lichtenštejnsku“ (*Volksdeutsche Bewegung in Liechtenstein*), které se v březnu 1939 dokonce pokusilo o puč s cílem dosáhnout připojení k říši. 95 % občanů oprávněných volit se poté v roce 1939 v podpisové akci vyslovalo pro další samostatnost země pod vládou knížete a pro zachování smluv se Švýcarskem.²⁵ Lichtenštejnská nacionálně socialistická strana *Volksdeutsche Bewegung in Liechtenstein*, která existovala od března 1938 do konce války, představovala menšinu, jež sice nikdy nebyla zastoupena v zemském sněmu, ale svým aktivismem ohrožovala další existenci země.²⁶

V roce 1945 bylo po běsnění Lichtenštejnsko vyvázlo. Od té doby už žádné existenční ohrožení nezažilo. Přesto se lichtenštejnská zahraniční politika zaměřovala a i nadále zaměřuje na konsolidaci a zajištění dosaženého statusu, nyní ve sjednocující se Evropě i mimo ni.

5. Bohatí a chudí

Nové knížectví a jeho obyvatelé byli chudí jako kostelní myš v 18. i v 19. století a chudí vstoupili ještě i do 20. století. Naopak kníže, který zemi získal, byl velmi bohatý – byl nazýván „Hans-Adam Bohatý“ nebo také „Kroisos z Rakouska“. Knížata nebyla nikdy odkázána na příjmy

24 Wanner, Gerhard – Allgauer, Robert (Hgg.): *„Eidgenossen helfe euern Brüdern in der Not!“* Vorarlbergs Beziehungen zu seinen Nachbarstaaten 1918–1922. Feldkirch 1990.

25 Geiger, P.: *Krisenzeit*. Bd. 2, zde k pokusu o puč a podpisové akci s. 346–426.

26 K lichtenštejnské nacionálněsocialistické straně „Volksdeutsche Bewegung in Liechtenstein“ (1938–1945) viz Geiger, P.: *Krisenzeit*. Bd. 2, s. 187–211, 259–270, 346–408; t ý ž : *Kriegszeit*. Bd. 1, s. 335–429, 463–480, 515–525, 537–631, Bd. 2, s. 50 nn., 91–93, 111–118, 150–171, 461–478, 503–508, 511.



Obr. 5: Kníže František Josef II., vládoucí v letech 1938–1989, s předsedou vlády Josefem Hoopem, který vykonával svůj úřad v letech 1928–1945 (Liechtensteinisches Landesarchiv)

z knížectví. To bylo výhodou pro zemi i pro knížete – republikánská nespokojenost se nevyskytla. Kníže Jan II., jak bylo výše popsáno, zemi dokonce subvencoval. To vzbuzovalo vděčnost a loajalitu.²⁷ Chudoba v knížectví existovala až do 30. let 20. století. To se změnilo během dvou desetiletí po roce 1945 díky usídlení daňově privilegiovaných společností a nadací, moderní industrializaci, silné živnostenské sféře, přílivu pracovních sil a obecně díky tomu, že je Lichtenštejnsko součástí západního a švýcarského

27 Srov. velký pomník knížete Jana II. „Dobrého“ z roku 1932 před farním kostelem v Schaanu.

hospodářského zázraku. Země, jedenáct obcí a obyvatelé, se stali poměrně blahobytnými, a mnozí bohatými, což trvá dodnes.²⁸

Bohatství lichtenštejnských knížat, po staletí téměř nedozírné, se po roce 1920 kvůli pozemkové reformě v Československu citelně zmenšilo a po roce 1945 kvůli tamnímu úplnému vyvlastnění z velké části smršlo. Zůstaly nerentabilní podniky a paláce v Rakousku, zámek a panství v Lichtenštejnsku, sbírka umění ukrytá za zdmi a zprvu malá „Banka v Lichtenštejnsku“ (*Bank in Liechtenstein*). Zatímco Lichtenštejnsko jako země prosperovalo, považoval kníže ještě v 60. letech za nutné prodat malby nejvyšší kvality. Poté se ale podařilo dědičnému princovi a dnešnímu knížeti Hansi-Adamovi II. majetek rodu restrukturalizovat a rozšířit, nejprve díky *Bank in Liechtenstein*, která byla v knížecím vlastnictví od roku 1931 (dnes Liechtenstein Global Trust [LGT]). Z knížat jako vrchnosti se stali knížecí bankéři a podnikatelé. Pokud zněla srovnávací formulka před třemi staletími „chudá země, bohatý kníže“, můžeme ji dnes formulovat jako „bohatá země, bohatý kníže“ – v každém případě zatím jen předběžně, protože současná krize světové ekonomiky nahodává majetek obou a individuální nouze existovala a existuje i v Lichtenštejnsku.

6. Z okraje do centra

Na závěr se vraťme k názvu tohoto stručného referátu „*Z okraje do centra*“. V očích obyvatel knížectví žili kníže a knížecí rod daleko, zcela na okraji, ve zcela jiném, větším a bohatém světě, s nímž obyvatelé knížectví neměli nic společného. Ve 20. století se tyto velmi vzdálené sféry života přiblížily. Z hlediska knížete se malinké knížectví, které bylo po dvě staletí na okraji, od roku 1938 přesunulo bezprostředně do centra. A z hlediska obyvatel kníže, hlava státu, konečně přijel z dalekého exilu na okraji do Lichtenštejnska, do centra.

Symbolicky to znázorňoval slavnostní akt dne 9. června 2012 u příležitosti oslav „*300 let Horní země 1712–2012*“: v přední řadě na náměstí Petera Kaisera ve Vaduzu seděli v jednotě hlava státu kníže Hans-Adam II. s kněžnou Marií, princ regent Alois s manželkou Sophií, předseda Zemského sněmu Arthur Brunhart, předseda vlády Klaus Tschüscher a předseda Státního soudního dvora²⁹ Marzell Beck. Ve slavnostní náladě společně vzpomínali na historii uplynulých 300 let, na kontinuitu a diskontinuitu.³⁰

28 M e r k i, Christoph Maria: *Wirtschaftswunder Liechtenstein*. Die rasche Modernisierung einer kleinen Volkswirtschaft im 20. Jahrhundert. Vaduz – Zürich 2007.

29 Lichtenštejnský ústavní soud – pozn. překl.

30 Liechtensteiner Volksblatt, 11. června 2012; Liechtensteiner Vaterland, 11. června 2012.



Obr. 6: Při slavnostním aktu „300 let Horní země 1712–2012“ dne 9. června 2012 na náměstí Petera Kaisera ve Vaduzu sedí vedle sebe v první řadě nejvyšší představitelé státu (zleva): předseda vlády Klaus Tschütscher, předseda Zemského sněmu Arthur Brunhart (s doprovodem), hlava státu kníže Hans-Adam II. (s kněžnou Marií), princ regent Alois (s manželkou Sophií) a předseda Státního soudního dvora Marzell Beck, za nimi představitelé obce a lid (foto Elma Korac)

Vom Rand zum Zentrum – Fürstenhaus und Fürstentum Liechtenstein seit drei Jahrhunderten

1699 und 1712 kaufte Fürst Johann Adam Andreas von Liechtenstein die Herrschaften Schellenberg und die Grafschaft Vaduz, beide reichsunmittelbar, zusammen ca. 4 000 Untertanen zählend und ab 1719 zum Reichsfürstentum Liechtenstein erhoben. Den Fürsten, die fernab in Niederösterreich und den böhmisches Ländern reich begütert waren, diente das kleine Land zur Rangerhöhung und -erhaltung. Sie besuchten es bis 1842 nie, ein Landvogt verwaltete es, Fürst und Untertanen standen sich fern. Dank des Einflusses von Fürst Johann II. entging das Land in der napoleonischen Zeit, am Wiener Kongress und im Deutschen Bund der Mediatisierung, danach half die Anlehnung an Österreich-Ungarn, dann an die Schweiz. Der fast 71 Jahre lang von 1858 bis 1929 regierende Johann II., „der Gute“ genannt, erwies sich als Mäzen des Landes für Kirchen, Infrastruktur und Soziales. In den zwei Weltkriegen blieb Liechtenstein neutral und verschont, in der NS-Zeit war es indes von Anschluss bedroht. Durch die tschechoslowakische Bodenreform nach dem Ersten Weltkrieg und die Konfiskationen nach 1945 ging ein beträchtlicher Teil des fürstlichen Vermögens verloren. Jetzt wurde das Fürstentum wichtiger. Für Franz Josef II., der 1938 als erster Fürst im Land Wohnsitz nahm, wurde es zum Zentrum des Lebens und Wirkens, ebenso für seine Nachkommen bis heute. Entsprechend rückten Land und Fürst, vormalig von

beiden Perspektiven aus weit weg am Rand gelegen, an einem Ort zentral zusammen, wo die obersten Staatsorgane nun in Vaduz gemeinsam agieren, was auch Reibungen bringen kann. Die Herrschaftsbeziehungen veränderten sich in den drei Jahrhunderten fundamental. Aus Untertanen wurden ab 1848 und mit den Verfassungen von 1862 und 1921 selbstbewusste Bürger. Seit 1921 definiert die Verfassung das Land als „Erbmonarchie auf parlamentarischer und demokratischer Grundlage“, mit weitreichenden direktdemokratischen Rechten. In der Frage der tschechoslowakischen Bodenreform nach 1918 und der Konfiskationen von 1945 bot das Fürstentum für das Fürstenhaus eine zentrale Argumentationsbasis.

Služba státu a tvorba (vlastního) státu

Libor Jan

Počátky lichtenštejnské kontinuity v oblasti práva a majetkové držby na jižní Moravě

Beginnings of the Liechtenstein continuity in the area of law and property holding in south Moravia

The author focuses on the formation of the Liechtenstein dominion in south Moravia along the border with Lower Austria. Its center became Mikulov, which originally belonged to the Drnholec family to whom it was confiscated by King Wenceslas I shortly before the mid-13th century. The Liechtensteins later acquired also the large domain of the Sirotek Family who died out in the beginning of the 14th century, received the royal castles Maidburg and Neuhaus as a fief and finally attained also the domains Drnholec and Břeclav.

Key words: the Liechtensteins in the Middle Ages, creation of a dominion, south Moravia

Podle dvou listin Přemysla Otakara II. z roku 1249 Mikulov držel Vilém z Drnholce a jeho bratr Heřman,¹ byl na ně však vyvinut nátlak, aby se statku vzdali. Ten byl pak předán rakouskému šlechtici Jindřichovi z Lichtenštejna, který předtím, nepochybně za povstání české šlechty, prokázal cenné služby králi Václavu I. Sám Přemysl disponoval ves Mikulov (o hradu se nehovoří) Jindřichovi z Lichtenštejna „*secundum ius et consuetudinem Theutonicam*“.² Z jakého titulu předtím páni z Drnholce Mikulov drželi,

1 Šlo patrně o vnuky Viléma z Pulína. Král Václav I. v roce 1237 podle jednoho důvěryhodného formuláře, nejspíše v srpnu, navrátil členu tohoto rodu Vratislavovi na základě osvědčení bezúhonnosti jistá místa s příslušenstvím, mezitím obsazená jakýmsi dvěma šlechtici, jež předtím po dlouhá léta *hereditario iure*, tedy dědičným právem, držel jeho otec Vilém, nepochybně Vilém z Pulína (CDB III-1, č. 166, s. 207–208). Kostely na těchto statcích měly náležet dle původní donace Vilémovy dolnokounického kláštera. S velkou pravděpodobností šlo o celý majetek rodu s lekný na jižní Moravě, tedy Mikulov a Pulín/Drnholec. Uvedený formulář bývá považován za důkaz, že Drnholec zabavený pánům z Pulína držel před rokem 1237 rakouský rod Siroteků, původem ministeriálů v Lavě. Jenže listina spíše ukazuje, že statky Vilémova syna Vratislava byly obsazeny kýmisi, kdo stál na straně krále Václava I. v době povstání jeho bratra markraběte Přemysla roku 1237, přičemž Vratislav byl zřejmě obviněn ze straničtví Přemyslovi, což se ale neprokázalo a král mu statky po porážce povstání v srpnu téhož roku vrátil. Šlo tak nanejvýše o odnětí na několik málo měsíců, nikoli předání jinému rodu, který by na území vedl kolonizaci, jak uvádí např. K o n e č n ý , Lubomír: *K otázce lokalizace Pulína*. In: Vývoj obydlí, sídlišť a sídlištní struktury na jižní Moravě. XVI. mikulovské sympozium. Praha 1987, s. 176–177, nebo nejnověji t ý ž : *Počátky Drnholce v kontextu regionálních dějin*. In: Kordiovský, Emil a kol.: Drnholec. Drnholec 2011, s. 76, 86–87.

2 CDB IV-1, č. 157, s. 258–259; č. 174, s. 285–286. K problematické dataci srov. Š e b á n e k , Jindřich: *Jak se stali Liechtensteini mikulovskými pány?* In: Velká Morava a feudální

zřejmě není (mohlo jít i o svobodnou držbu, pokud byl ale dárce král, měl podle českého zemského práva ke svému daru zachována jistá práva) a „německé právo“ z udělení Lichtenštejnům příliš neosvětluje ani listina Přemysla Otakara II. z 1. května 1262, jíž se sice Mikulov s příslušenstvím Lichtenštejnům potvrzuje, mají jej však „držet navěky jako vlastnictví, plným právem a v dokonalé svobodě, jak naši předkové i my jsme tyto statky vlastnili“.³ V zásadě by mohl být podle této dispoziční pasáže učiněn závěr, že šlo o udělení do dědičné svobodné držby.

Ovšem ve vídeňské smlouvě ze 6. května 1277 mezi Přemyslem Otakarem II. a Rudolfem Habsburským je mezi statky, jež byly odňaty českému králi a jeho lidem králem Rudolfem a jeho pomocníky a měly být nyní navraceny, označen jako výjimka Mikulov, který je lénem Jindřicha (mylně uvedeno Friedricha) z Lichtenštejna; ten jej má držet i nadále.⁴ Charakter držby Mikulova Lichtenštejny příliš neosvětluje ani privilegium Jana Lucemburského pro Hartneida z Lichtenštejna vydané 11. března 1332 v Paříži. Šlechtic prý doložil listinami i zárukou, že mikulovský hrad a jeho příslušenství („*hous ze Nicolspurch und swaz darzu gehoret*“) má tu výsadu, že nemusí odvádět žádnou zemskou berni a nespadá pod jurisdikci moravského soudnictví. Král ustanovení obnovuje, protože prý viděl, jak jsou mu „*k užitku a cti lidé na opevněních naší hranice*“ a jak Lichtenštejn sloužil a prospěl moravské zemi, a rozšiřuje je také na majetek, který Lichtenštejnové získali po Sirotcích; přidává povolení zakoupit další svobodný majetek v hodnotě do čtyř tisíc hřiven stříbra.⁵ Přesto se jejich panství považovalo v dalších desetiletích za lenní, nikoli za svobodné.⁶

Roli zeměpanské lokality v uvedeném prostoru převzaly po Mikulovu nepochybně Děvičky (Maidberg), připomínané již roku 1222,⁷ pro druhou polovinu 13. století zprávy o nich ale absentují, ač do roku 1247, včetně vyprávění Pulkavova k roku 1248 (recte 1246) o purkrabím Crhovi, který

společnost v 9.–13. století se zřetelem k jižní Moravě. Soubor přednášek na IV. mikulovském sympoziu ve dnech 17.–19. října 1972. Mikulov 1973, s. 274–276.

³ „...perpetuo teneat proprietatis nomine, pleno iure et libertate perfecta, quemadmodum progenitores nostri et nos illa bona dinoscimur possedissee.“ CDB V-1, č. 330, s. 489–491; B i s t ř i c k ý, Jan – S p u r n ý, František – V á c l a v e k, Ludvík – Z e m e k, Metoděj: *Moravské a slezské listiny liechtenštejnského archivu ve Vadužu*. 1173–1380. I. díl. Mikulov – Rajhrad – Hodonín – Žnojmo – Brno 1991, č. 6, s. 28–29.

⁴ „Excepto dumtaxat Nycolsburch, in cuius possessione Fridericus de Lyehtenstajny, cuius feudum esse dinoscitur, permanebit pacifice et quiete.“ CDB V-2, č. 836, s. 543.

⁵ B i s t ř i c k ý, J. – S p u r n ý, F. – V á c l a v e k, L. – Z e m e k, M.: *Moravské a slezské listiny*, č. 60, s. 99–101. Výsady byly rozšířeny na majetek, jehož jádro představovaly původní državy po Siegfriedu V. Sirotkovi, v dalších letech byl ale dále rozšiřován a zaokrouhlován. Šlo o hrad Waisenstein (Siroťčí hrádek) a vsi Klentnice, Perná, (Dolní) Dunajovice, Březí, Bavorý, Bohumilice, Mušov, Sedlec, hrad a ves Nejdek, Lednice, Uherčice, Bulhary a Milovice. Tyto statky byly s největší pravděpodobností svobodné.

⁶ Srov. M e z n í k, Jaroslav: *Lucemburská Morava 1310–1423*. Praha 1999, s. 136, 185–186.

⁷ CDB II, č. 234, s. 225; č. 245, s. 237; CDB IV-1, č. 43, s. 127–128.

předtím zajat přišel o oko, když nechtěl hrad vydat Rakušanům, jsou tyto zmínky poměrně četné.⁸ Znovu se ale hrad objevuje v pramenech teprve roku 1294,⁹ je však nepochybně důležitou fortifikací a jeho purkrabí náleží k nejvyšší šlechtické vrstvě. Ovšem až 14. ledna 1334 udělil Jan Lucemburský Děvičky i s příslušným panstvím za vojenské služby Hartneidovi z Lichtenštejna „*in doutschem recht, als von alter recht und gewonleich ist*“, aby mu i nadále sloužil jako „*ein getrewer verlehenter man*“.¹⁰ Zde se tedy patrně nachází vysvětlení původního termínu při udělení Mikulova, německým právem je zde skutečně míněno právo lenní.

V oblasti se dále nacházelo opevněné sídlo v Drnholci, náležející původně pánům z Drnholce;¹¹ poté bylo v královských rukou a od konce 14. století se nacházelo též v držbě Lichtenštejnů,¹² a Siroťčí hrádek na Pála-

8 CDB IV-1, č. 43, 108, 127; *Kronika Pulhavova*. FRB V, s. 140–141. K rodu Crha z Ceblovic srov. kvalitní studii: D o l e ž e l, Jiří: *K problematice etnické skladby středověké kolonizace Dražanské vrchoviny*. Archaeologia historica 28, 2003, s. 123–173.

9 RBM II, č. 1653, s. 708.

10 B i s t ř i c k ý, J. – S p u r n ý, F. – V á c l a v e k, L. – Z e m e k, M.: *Moravské a slezské listiny*, č. 62, s. 103–105.

11 Předpoklad Lubomíra K o n e č n é h o (*K nejstarším dějinám Drnholecka*. Jižní Morava 24, 1988, s. 150), že svatyně v Drnholci vznikla „jako zřejmá fundace Sirotků, avšak na kolatuře kounického kláštera“ a že Sirotkové koexistovali „na Drnholecku i v samotném Drnholci“ s pány z Drnholce erbu lekna, je založen na mylné premise Václava Richtera, že drnholecký kostel nebyl založen pány s erbem lekna (R i c h t e r, Václav – K r s e k, Ivo – S t e h l í k, Miloš – Z e m e k, Metoděj: *Mikulov*. Brno 1971, s. 42). Skutečnost, že patronát kostela v Drnholci patřil dolnokounickému klášteru a nacházel se tam čtyřlánový dvůr tamního probošta (*Das Urbar der Liechtensteinischen Herrschaften Nikolsburg, Dürnholz, Lundenburg, Falkenstein, Feldsberg, Rabensburg, Mistelbach, Hagenbergg und Gnaden-dorf aus dem Jahre 1414*. Bearb. von Bertold Bretholz. Reichenberg – Komotau 1930, s. 119), nepochybně jako původní výbava farního obročí, naopak ukazuje, že šlo o jednu z „kaplí“ založených na statcích pánů z Drnholce (srov. CDB III-1, č. 166, s. 208–209). Otázku představuje skutečnost, že v zakládacím falzu Dolních Kounic drnholecký kostel jmenován není (CDB I, č. 400, s. 416). Jenže Drnholec se zde patrně skrývá pod názvem Pulín, jak vyložil přesvědčivě C h a r o u z, Zdeněk: *Znovu k tzv. zakládací listině kláštera dolnokounického*. In: XVI. Mikulovské sympozium 1986. Praha 1987, s. 181–184. Listinu vdovy po Siegfriedu Sirotkovi Markéty ze 4. prosince 1237, kde je kostel v Drnholci poprvé připomínán (B i s t ř i c k ý, J. – S p u r n ý, F. – V á c l a v e k, L. – Z e m e k, M.: *Moravské a slezské listiny*, č. 2, s. 24–25), tak lze mít za doklad existence drnholeckého kostela a za hypotetický doklad držby jeho patronátu Dolními Kounicemi. Ze vztahů listiny a jména třetího Markétina syna Heřmana totiž také vyplývá, že Markéta patřila k rodu z Drnholce; tím lze také vysvětlit odvolávaný slib jejího syna Siegfrieda, na jehož základě měl původně darovat polovinu lánu (patrně v Mušově/Moscha uvedené listiny) drnholeckému kostelu. Ale kostel byl také v Pulíně, jak prozrazuje nejen dolnokounické falzum, ale také Jarlochův letopis, a je jmenován mezi dolnokounickými patronáty v roce 1276 (listina staroboleslavské kapituly; CDB V-2, č. 801, s. 488–489), kdy ale není uveden patronát v Drnholci, který však Kounicím nepochybně též patřil. Tím se zároveň dokazuje identita Pulína a Drnholce.

12 Podle vídeňských úmluv ze 6. května 1277 měl být hrad Drnholec (*castrum Durrenholtz*) navrácen českému králi, který měl vyplatit jakési peníze rakouskému maršálkovi Jindřichovi z Kuenringu nebo jeho manželce, své dceři. Pokud by někdo z nich podnikal kvůli řečenému hradu Drnholci něco proti Přemyslu Otakaru II., ten se měl obrátit k olomouckému biskupovi a jmenovaným purkrabím, aby bylo dosaženo spravedlnosti (CDB V-2, č. 836, s. 543). Znamená to tedy, že po smrti králova zetě Oldřicha z Drnholce u Lavy v roce 1273 (srov. N o v o t n ý, Václav: *Rozmach české moci za Přemysla II. Otakara /1253–1271/*. Praha 1937,

vě časně vymřelé větve původem rakouských Sirotků.¹³ I ten posléze připadl Lichtenštejnům. Sirotkové se až do roku 1301 psali podle Nejdku, kde měli nepochybně hrad (*castrum Neidekke*), jak svědčí listina z 15. července 1292, v nížinné poloze, chráněný meandry a slepými rameny řeky Dyje.¹⁴ Siegfried V. (Mladší) Sirotek v červenci 1305 přikazoval svému purkrabímu na Waisensteinu (Sirotcím Hrádku), aby Waisenstein (nepochybně s celým panstvím) předal v případě jeho úmrtí bez testamentu jeho strýci Jindřichovi z Lichtenštejna.¹⁵ Jde o první důkaz existence tohoto hradu i toho, že zde Siegfried začal patrně sídlit. Siegfried Sirotek zakrátko zemřel a král Václav III. považoval jeho statky za odúmrtí, neboť 17. listopadu 1305 předal dvě vsi ze sirotkovského panství, Sedlec a Pernou, Ortliebu Zendilovi.¹⁶ Jako součást panství je identifikuje údaj „*circa castrum Waisenstain*“. Ostatek panství král disponoval nejvyššímu komorníku Dobešovi z Bechyně, zároveň však na ně vyslovil nárok Jindřich z Lichtenštejna. Vše se vyřešilo smírnou smlouvou z 24. ledna 1306; Dobeš získal (Velké) Bílovice, Lednici, Nejdek, Bulhary, Týnec a Vrbici, Jindřich hrad Waisenstein, Klentnici, Milovice se dvorem,¹⁷ horu Puehnperch a odškodnění 200 hřiven

s. 267) spadlo drnholecké panství jako odúmrtí na krále, přesto si však na ně dělala nárok jeho dcera, která se podruhé provdala za Jindřicha z Kuenringu. Mladý Václav II. pak 8. dubna 1284 vzal klášter v Dolních Kounicích, jehož ochránce z titulu držitele práv zakladatele Oldřich byl bezdětek mrtev, pod svoji ochranu a ohradil se proti možným uzurpátorům tohoto vztahu (Bistřický, J. – Spurný, F. – Václavěk, L. – Zemek, M.: *Moravské a slezské listiny*, č. 14, s. 36–37). Cennou informaci přináší také listina probošta Mikuláše, již se matce Oldřicha z Drnholce Mezce doživotně uděluje ves Bránice; podle této písemnosti byl králův zeť v klášterním kostele na základě svého přání pohřben (CDB V-2, č. 810, s. 501–502). K osobnosti Oldřicha z Drnholce nejnověji Mitáček, Jiří: *Oldřich z Drnholce – zeť českého krále Přemysla Otakara II.* In: Kordiovský, Emil a kol.: *Drnholec. Drnholec 2011*, s. 93–99. – Následné osudy Drnholce nejsou přesně známy, teprve v roce 1351 Beneš z Drnholce (Vartenberka) zapsal na polovině městečka Drnolce a půli vsí Novosedly, Purgmanice (zaniklé), Nové Vsi (Neudorfu) a Hroznaticích, stejně jako na vsích Dobrém Poli a (Novém) Přerově věno ve výši osmi set hřiven (*Die Landtafel des Markgrathumes Mähren*. Brünner Cuda. Ed. J. Chytil, C. Demuth, A. R. Wolfskron. Brünn 1856 /dále ZDB/, I, s. 15, kn. II, č. 32). Jindřich z Drnholce, jinak z Vartenberka, zapsal v roce 1368 tvrz a městečko Drnholec, vsi Holenice, Novosedly, Dobré Pole, Hroznatice, Purkmanice, Novou Ves a půl Přerova markraběti Janu Jindřichovi (ZDB I, s. 79, kn. V, č. 157). Nejnověji k držitelům Drnholce ve 14. století a k získání Lichtenštejna Svoboda, Miroslav: *Majitelé drnholeckého panství od 14. století*. In: Kordiovský, Emil a kol.: *Drnholec. Drnholec 2011*, s. 101–119.

13 K Sirotkům přehledně Draček, Anna: *Die Waisen*. Eine niederösterreichisch-mährische Adelsfamilie unter Babenbergern und Přemysliden. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 74, 1966, s. 292–332.

14 CDM V, č. 306, s. 389–390; srov. dále Bistřický, J. – Spurný, F. – Václavěk, L. – Zemek, M.: *Moravské a slezské listiny*, č. 16, 23, 24.

15 Regest dnes ztracené listiny in: Zemek, Metoděj – Turek, Adolf: *Regesta listin z lichtenštejnského archivu ve Vaduzu z let 1173–1526*. SAP 33, 1983, č. 26, s. 172.

16 Bistřický, J. – Spurný, F. – Václavěk, L. – Zemek, M.: *Moravské a slezské listiny*, č. 25, s. 50–51.

17 Ty Sirotek přikoupil od Oldřicha z Boskovic v roce 1300. Bistřický, J. – Spurný, F. – Václavěk, L. – Zemek, M.: *Moravské a slezské listiny*, č. 23.

od Dobeše.¹⁸ Uvedené listiny dobře ukazují značný rozsah panství Sirotků, postrádán může být jen Mušov, který jim v roce 1237 nepochybně patřil.

Před polovinou 13. století tedy patřilo Drnholecko i s Mikulovem pánům z Drnholce, po roce 1249 však již jen Drnholecko, zatímco Mikulov obdrželi Lichtenštejnové; nešlo tehdy o příliš rozsáhlé panství, vlastně to byla jen ves Mikulov s příslušenstvím¹⁹ a hrad. U hradu v Mikulově se zpravidla uvažuje o jeho zeměpanském založení někdy v průběhu 1. poloviny 13. století (kdy zde měl být nejdříve postaven mohutný donjon o lichoběžníkovitém půdorysu, analogický s jinými hradními zeměpanskými stavbami).²⁰ Podpurný charakter pak má uvedení Štěpána z Medlova jako purkrabího „*de Micolau*“ ve falzu s datem 27. dubna 1218.²¹ Nicméně pokud by se přiznala váha jinému falzu, totiž zakládací listině kláštera dolnokounického,²² pak by musel Mikulov držet již v době vzniku kláštera na počátku 80. let 12. století Vilém z Pulína, neboť měl disponovat ve prospěch kláštera také patronátem mikulovského kostela, což by nemohl, pokud by ho nezaložil, resp. nezdědil po předcích. Pak by ale bylo nutné hledat také počátky hradu u jeho potomků. Je ovšem možné, že mikulovský patronát klášteru daroval až některý Vilémův nástupce v první polovině 13. století, který již držel také původem zeměpanský hrad – zakládací falzum totiž vzniklo nejpravděpodobněji krátce před rokem 1276.²³ Velké dominium naopak držela v kraji pod Pálavou již od první poloviny 13. století jedna větev rakouských Sirotků.

Teprve když Lichtenštejnové získali podstatnou část dědictví po Sirotcích a v roce 1334, jak bylo již uvedeno, jako léno také zeměpanský hrad Děvičky (Maidberg) s městečkem Strachotínem, obojími Věstonicemi, Pavlovem a (zaniklými) Sturmicemi,²⁴ i některé další menší části (především v roce 1380 zeměpanský Neuhaus, který byl vystavěn markrabětem Janem Jindřichem v náhradu zcizených Děviček, spolu s Rakvicemi s mlýnem u Dolních Věstonic a dvěma poddanými v Horních Věstonicích), a poslé-

18 Originál listiny ve Štýrském zemském archivu ve Štýrském Hradci, Urk. Nr. 1685; srov. Drabek, A.: *Die Waisen*, s. 292–332; Měřínský, Zdeněk: *Počátky obce do válek husitských*. In: Velké Bílovice. Dějiny jihomoravské obce. Brno 1996, s. 93, resp. recenze Libora Jana na uvedenou knihu v ČMM 116, 1997, s. 536.

19 Nelze vyloučit, že k Mikulovu původně patřily Dolní Dunajovice a Bavors/Payersdorf, jisté to však není, protože se v listině krále Jana z 11. března 1332 uvádějí mezi nově nabytými majetky – srov. Bistřický, J. – Spurný, F. – Václavek, L. – Zemek, M.: *Moravské a slezské listiny*, č. 60, s. 99–101.

20 Srov. Pláček, M.: *Ilustrovaná encyklopedie*, s. 381–382.

21 CDB II, č. 373, s. 408.

22 CDB I, č. 400, s. 415–417.

23 K tomu viz Duškova, Sáša: *K listině dolnokounického kláštera*. In: Velká Morava a feudální společnost v 9.–13. století se zřetelem k jižní Moravě. Soubor přednášek na IV. mikulovském sympoziu ve dnech 17.–19. října 1972. Mikulov 1973, s. 278–280. Situaci bude možné řešit vždy jen s jistou převahou pravděpodobnosti, nikoli s jistotou.

24 Bistřický, J. – Spurný, F. – Václavek, L. – Zemek, M.: *Moravské a slezské listiny*, č. 62, s. 103–104.

ze v roce 1394 i Drnholecko od markraběte Jošta za protihodnotu 4 000 zlatých a 900 kop pražských grošů a konečně také Břeclav, která měla charakter svobodného statku,²⁵ došlo k vytvoření rozsáhlého, ekonomicky mimořádně zajímavého dominia. Ani Drnholec ale nedrželi Lichtenštejnové jako svobodný statek, nýbrž jako léno od zeměpána. V roce 1414, podle známého urbáře, patřilo k drnholeckému panství městečko Drnholec s německým (*Deutschen Drum*) a původně českým, nyní však také poněmčeným předměstím (*Beheim Drum*), Pavlovice (zanikly u Drnholce), Frélichov (dnes Jevišovka), Urban (zaniklá ves označovaná někdy jako Vrbov), Holenice (zanikly u Pasohlávek), Neudorf (zanikl u Brodu n. D.), Hroznatice (zanikly u Dobrého Pole), Dobré Pole, Novosedly a Nový Přerov.²⁶

Vraťme se k listině krále Jana z 11. března 1332, jejímž příjemcem je „*unser getrewer Hertneit der Lichtenstainer von Nicolspurch*“, jak je přímo uvedeno. Zde se objevuje osvobození od „*dehein pern, daz ist lantstiuwer*“ a také vynětí z příslušnosti k zemskému soudu, resp. z pŕihonů k němu („*fuer die czoude, daz ist fuer daz lantrecht umberal in unserm lant ze Merhern niht getreiben oder geladen mag und schol*“). Zde měl Hartneid prokázat listinami a starým zvykem („*mit urchunden und mit alter gewonheit und gewer*“), že tyto výsady požívali již jeho předkové „k hradu Mikulovu a co k němu patří“ („*daz sein hous ze Nicolspurch und swaz darzu gehoret in sulcher vreyung herchomen ist und sulch vreyung hat*“). Nyní pak jsou rozšířeny také na hrad (*hous*) Waisenstein, vesnice Klentnici, Pernou, (Dolní) Dunajovice, Březí, Bavory, Bohumilice, Mušov, Sedlec a dále hrad (*hous*) Nejdek a stejnojmennou ves, Lednici, Uherskou Ves (zaniklá), Bulhary a Milovice, tedy statky, v nichž lze identifikovat původní majetek Sirotků. V dále stojícím opakovaném udělení uvedených výsad se vynětí z pravomoci zemského soudu vztahuje také na služebníky a poddané Lichtenštejnů, urozené i neurozené, s tím, že v případech žalob se mají odvolávat ke králi, jenž má stanovit soudce, a naopak.

Tak, jak je „*freyung*“, tedy „svoboda“, formulována, by znamenalo, že se Lichtenštejnům dostalo mnohem větších imunit, než nejobdařenějším církevním institucím. Málodky se komu zcela prominuly berně, případ plného vynětí ze zemského soudu, tj. práva, není vůbec znám. Lichtenštejnové ovšem ve druhé půli 14. století běžně působí jako přísedící brněnské cůdy a jsou také před tento soud poháněni a sami před něj pohánějí. Bylo by ovšem třeba vyšetřit, zda se tyto pŕihony netýkají pouze jejich statků, které leží mimo původní mikulovské panství a pak panství po Sirotcích; první sonda ukazuje, že ano. Zdá se však, že sami Lichtenštejnové na tuto výsadu do značné míry rezignovali, protože zemský soud stejně ve druhé

25 Srov. S e d l á č e k , August: *Zbytky register králův římských a českých z let 1361–1480*. (Historický archiv 39). Praha 1915, č. 1037–1039, s. 149; Z e m e k , M. – T u r e k , A.: *Regesta*, č. 202, s. 223.

26 *Das Urbar der Liechtensteinischen Herrschaften*, s. 117–136.

polovině 14. století fakticky vykonával zástupnou roli panovníka. Pokud by nemohli být předvoláváni před zemský soud, nemohli by ani činit opačně, čímž by byli zbaveni podílu na zemské obci, což by jim přinášelo více škod než užitku. Stran jejich vynětí ze zemského soudu se však zakrátko nabídne ještě jiné vysvětlení...

Na přelomu 14. a 15. století Lichtenštejnové významně zasahují do velkých politických dějin, především pokud jde o vztahy Lucemburků a Habsburků. Tak 9. prosince 1394 uzavřel král Václav IV., jeho bratr Jan a falckrabí Štěpán smlouvu s Matějem z Lichtenštejna proti rakouskému vévodovi Albrechtovi III. na podporu vězněného Jana z Lichtenštejna a 19. listopadu 1403 Václav IV. ochranný spolek s bratřími Janem a Jindřichem z Lichtenštejna na Mikulově a jejich bratrancem Hartneidem, jejichž pomocí byl vysvobozen z vídeňského zajetí.²⁷ To samozřejmě přidávalo Lichtenštejnům na prestiži.

Nedlouho po smrti markraběte Jošta, 10. března 1411, potvrdil nový zeměpán Václav IV. Janovi, Jindřichovi a Hartneidovi starší privilegia Jana Lucemburského, Karla IV. a Jošta, s tím, že výslovně opět zdůraznil soudní vynětí od zemského soudu, tj. příslušnost před výhradní soud panovníka nebo jím pověřeného soudce.²⁸ Snad je dokladem takového postupu listina markraběte Jošta z 23. března 1398, kterou se rozhoduje spor Matěje z Lichtenštejna na Mikulově a probošta kláštera premonstrátů v Dolních Kounicích Václava. Klášter spadl pod markraběcí komoru a měl by běžně pohánět před zemským soudem (což ovšem v jiných případech dělal), na druhé straně se ale spory týkaly Drnholce, na který se vynětí nevztahovalo.²⁹ Lichtenštejnská privilegia pak potvrdil třemi listinami 29. prosince 1419 také král Zikmund.³⁰

Lichtenštejnům se podařilo postupně vybudovat na jižní Moravě velmi kompaktní panství, které navíc sousedilo s jejich dolnorakouskými statky. Velká část tohoto majetku měla lenní charakter, a proto byla nejspíše vyňata z pravomoci zemského soudu a podržena přímo panovníkovi. Tak lze totiž také vysvětlit existenci tohoto neobvyklého privilegia právě lenním statusem tohoto panství. Při neexistenci komorního soudu na Moravě by pak šlo o ustanovení zcela logické, které ovšem později působilo jako mimořádně privilegované. Lichtenštejnové se ovšem jakožto držitelé alodních statků na Moravě také plně zapojovali do chodu zemské obce a zemského soudu.

Na závěr lze vyslovit než naději, že budou také vydány v kritické edici listiny bohatého lichtenštejnského archivu z doby po roce 1380; neexistence těchto edic nepochybně komplikuje historikům práci.

27 Z e m e k , M. – T u r e k , A.: *Regesta*, č. 205, s. 224.

28 Tamtéž, č. 252, s. 237.

29 Tamtéž, č. 223, s. 229.

30 S e d l á č e k , A.: *Zbytky register*, č. 1037–1039.

Die Anfänge der liechtensteinischen Kontinuität im Bereich des Rechts und der Grundbesitzungen in Südmähren

Der Autor befasst sich mit der Entstehung des liechtensteinischen Dominiums in Südmähren, an der Grenze zu Niederösterreich, sowie mit dessen rechtlicher Stellung. Zum Zentrum entwickelte sich Nikolsburg (Mikulov), das ursprünglich den Herren von Dürnholz (Drnholec) gehörte, konkret: Wilhelm von Pulín und seinen Nachkommen, doch wurde der Besitz durch König Wenzel I. kurz vor der Mitte des 13. Jahrhunderts eingezogen und Heinrich von Liechtenstein verliehen. Einer königlichen Urkunde aus dem Jahre 1262 zufolge handelte es sich um freien Besitz, einem Friedensvertrag von 1277 zufolge wiederum um ein Lehen. Die Herren von Liechtenstein erwarben schließlich die umfangreiche Herrschaft des Geschlechts der Orphani (Waisen), dessen letzter Vertreter, Siegfried V., im Jahre 1305 starb, zusammen mit den Burgen Weißenstein und Neudeck sowie im Jahre 1334 die königliche Burg Maidburg mit der ganzen, am Fuße der Pollauer Berge gelegenen Herrschaft (freilich als Lehen). Im Jahre 1380 kam die kleinere Königsburg Neuhas am Hang der Pollauer Berge hinzu, 1394 das Städtchen Dürnholz mit den zugehörigen Dörfern (ebenfalls als Lehen) und schließlich auch das ursprünglich landesherrliche Lundenburg (Břeclav). Einer Urkunde Johanns von Luxemburg zufolge handelte es sich bei Nikolsburg in der Tat um eine Lehensgut, die gesamte Herrschaft der Liechtenstein war freilich außerordentlich von Steuerabgaben befreit und unterstand nicht dem Gericht der Landesbeamten befreit. Sie bildete insgesamt eine arrondierte und privilegierte Domäne.

Ondřej Horák

Kontinuity a diskontinuity v poválečných zásazích do pozemkového vlastnictví v Československu a Lichtenštejně

Continuity and discontinuity in the post-war interventions into the land ownership in Czechoslovakia and the Liechtensteins

On the background of state intervention into the Liechtenstein land ownership the author analyses the continuous and discontinuous moments of the confiscation decrees of the president with a special focus on decree n. 12/1945 Sb. related to nationality.

Key words: confiscation, decrees, land reform, Liechtenstein, nationality, property

I.

Situace po první a po druhé světové válce představují při zběžném srovnání dva zcela odlišné světy: pluralitní demokracie vs. uniformní směřování k totalitě; jednotný československý stát a národnostní pestrost vs. emancipace Slováků a odsun německé menšiny; evolučnost (rozhledba a postupná proměna recipovaného právního řádu) vs. revolučnost (nekonceptnost, ústavní a právní chaos). Podrobnější zkoumání však odhaluje řadu paralel a podmínek. Hledání kontinuity, resp. diskontinuity nám pak může být vhodným metodologickým vodítkem a přinést nový pohled na zdánlivě uzavřené problémy. Na pozadí poválečných zásahů do lichtenštejnského pozemkového vlastnictví se budeme snažit zodpovědět, zda jsou konfiskace na základě tzv. Benešových dekretů výrazem kontinuity nebo diskontinuity?¹

1 Problematic konfiskace, vyvlastnění a ochrany vlastnictví se autor tohoto příspěvku podrobněji věnoval v rámci disertační práce (2007), která byla v upravené podobě vydána tiskem: *Liechtensteinové mezi konfiskací a vyvlastněním*. Příspěvek k poválečným zásahům do pozemkového vlastnictví v Československu v první polovině dvacátého století. Praha 2010. Dále srov. H o r á č k a, Václav: *Konfiskace majetku knížat von und zu Liechtenstein v Československu po druhé světové válce*. In: Okupace, kolaborace, retribuice. Edd. I. Pejčoch a kol. Praha 2010, s. 166–180, a t ý ž: *Konfiskace majetku knížat z Lichtenštejna v ČSR po druhé světové válce*. Pohled československých úřadů. In: Šlechta střední Evropy v konfrontaci s totalitními režimy 20. století. Edd. Z. Hazdra – V. Horčíčka – J. Županič. Praha 2011, s. 281–286.

II. Kontinuita či diskontinuita?

Problematika kontinuity či diskontinuity (státu a práva) se stala velmi diskutovanou jak po roce 1918 (v souvislosti se vznikem ČSR a jeho vztahem k Rakousku-Uhersku), tak po roce 1945 (v souvislosti s obnovením ČSR a jeho vztahem k meziválečné republice). Zatímco po roce 1918 byla zdůrazňována a obecně akceptována (formální) diskontinuita, tak po roce 1945 byla situace složitější. Střetávala se dvě základní právně-politická řešení: kontinuitní (Beneš a demokratičtí čeští politici) a diskontinuitní (komunisté a slovenští představitelé). K otázce se vyjadřovala také řada právních vědců. Na tyto teoretické spory (ovšem s mnoha praktickými důsledky) později navázaly polemiky právníků, historiků i politiků hodnotících situaci po roce 1945. Mezi řádky platilo, že kontinuita s první ČSR znamená vyzdvihnutí demokratické tradice, diskontinuita zase vizi nového uspořádání společnosti.²

Prof. Kuklík jako největší znalec poválečné právní problematiky zcela správně prohlásil, že tyto pohledy nejsou zdaleka tak nesmiřitelné a že oba momenty – kontinuitní i diskontinuitní – jsou v poválečné realitě přítomné.³ Jde především o to, jak tyto momenty budeme interpretovat a co z nich budeme následně vyvozovat.

Zajímavou glosou k tématu „kontinuita“ přispěl už v roce 1995 také český Ústavní soud, který v rámci odůvodnění svého stěžejního nálezu o tzv. Benešových dekretech deklaroval: „*Pro kontinuitu právních předpisů obsažených v dekretch prezidenta republiky s předmnichovským právním řádem svědčí však zejména i to, co představuje jednu ze základních podmínek této kontinuity, totiž konsens českého národa s hodnotovou i právní návazností na Masarykovu republiku.*“⁴ Tato návaznost však nemusí být z hlediska tradičního chápání základních práv vždy vnímána jako pozitivní. Prvorepublikové dědictví je rozporuplné – ať už v oblasti národnostní, sociální či politické (vnitřní či mezinárodní). Ostatně pokud by tomu tak nebylo, nikdy by nedošlo ke scénáři, který se odvíjel po roce 1945, resp. 1948.

2 Srov. zvl. P a v l í č e k , Václav: *O kontinuitě a diskontinuitě*. Právní praxe 41, 1993, s. 190–198, 249–264 a 336–352, a M a r š á l e k , Pavel: *Otázka kontinuity československého státu a práva v letech 1938–1945*. In: Teoretické problémy práva na prahu 21. století: počta k 75. narozeninám prof. JUDr. Jiřího Boguszaka, DrSc. Ed. A. Gerloch. Praha 2002, s. 205–222.

3 K u k l í k , Jan: *Dekrety prezidenta republiky – výraz kontinuity československého právního řádu nebo jeho revoluční změny?* In: Vývoj práva v Československu v letech 1945–1989. Edd. K. Malý – L. Soukup. Praha 2004, s. 132–191.

4 Nález Ústavního soudu č. 55/1995 Sb., o návrhu na zrušení dekretu prezidenta republiky č. 108/1945 Sb. Dostupné také z: <http://nalus.usoud.cz/> (citováno 25. října 2013).

III. Pozemkové reformy – kontinuita i diskontinuita

Z hlediska tradiční ochrany vlastnictví jsou vnímány jako velmi problematické především rozsáhlé pozemkové reformy, které v Československu probíhaly po obou světových válkách. Co bylo jejich podstatou? V monumentálním *Slovníku veřejného práva československého*, pro který bylo zpracováno velmi podrobné heslo o pozemkové reformě, se stručně a výstižně konstatuje: „*Pozemkovou reformou rozuměti jest zásah státu do pozemkového vlastnictví za účelem nové jeho úpravy.*“⁵

Zatímco první pozemková reforma (1919–1935) představuje v zásadě jednotný projekt, druhá pozemková reforma se skládá ze tří rozdílných a relativně samostatných částí: šlo o poválečné konfiskace a rozdělování majetku (1945), revizi první pozemkové reformy (1947) a novou pozemkovou reformu (1948).

S ohledem na majetek Lichtenštejnů se ve svém dalším výkladu zaměříme na meziválečnou pozemkovou reformu a na poválečné konfiskace podle dekretů prezidenta republiky. Obě ingerence byly důsledkem válečných událostí a kromě řešení sociálních a hospodářských problémů měly za cíl především přesun mocensko-politického vlivu. Zatímco meziválečnou pozemkovou reformu charakterizovaly dlouhodobost, evolučnost a velké množství právních předpisů, poválečné konfiskace byly otázkou nemnoha předpisů, rychlosti a radikality.

Z právního hlediska se však uplatňovalo obdobné schéma a legislativně-technické nástroje. V politické rovině byly zásahy do pozemkového majetku deklarovány v takzvané *Washingtonské deklaraci* ze dne 18. října 1918 a v *Košickém vládním programu* ze dne 5. dubna 1945. Počátek v právní rovině a také jakýsi prolog hlavních zákonů obou poválečných zásahů představovaly předpisy znemožňující nakládání s dotčeným majetkem jako zákon č. 32/1918 Sb. z. a n., *o obstarání velkostatků*, a dekret prezidenta republiky č. 5/1945 Sb., *o neplatnosti některých majetkově-právních jednání z doby nesvobody a o národní správě majetkových hodnot Němců, Maďarů, zrádců a kolaborantů a některých organisací a ústavů*.

Hlavní předpisy meziválečné pozemkové reformy byly přijaty v letech 1919 až 1920, u poválečných konfiskací v roce 1945. Jednalo se zejména o zákon č. 215/1919 Sb. z. a n., *o zabránění velkého majetku pozemkového* (takzvaný záborový zákon) a v případě konfiskace zemědělského majetku o dekret prezidenta republiky č. 12/1945 Sb., *o konfiskaci a urychleném rozdělení zemědělského majetku Němců, Maďarů, jakož i zrádců a nepřátel českého a slovenského národa*. Zmíněné předpisy jsou odrazem poválečné zjitřené atmosféry a snahy o zásadní zásah do pozemkové držby. Záborový zákon

5 Kol. aut.: *Pozemková reforma*. In: *Slovník veřejného práva československého*. Sv. III. P-Ř. Brno 1934, s. 332–405, zde s. 332.

však měl pouze charakter rámcového zákona, praktická realizace mohla být uskutečněna až po přijetí návazných norem, které původní radikalitu – zvláště s ohledem na mezinárodní závazky – mírnily (převzetí bez náhrady se nakonec uplatnilo pouze u příslušníků bývalé panovnické rodiny habsbursko-lotrinské). Naopak v případě konfiskačních dekretů zaměřených převážně na osoby německé a maďarské národnosti docházelo ke změně vlastnických vztahů přímo ze zákona (*ex lege*) a – jak z podstaty konfiskace plyne – bez náhrady. Určující faktor odlišného řešení po roce 1918 a 1945 spočíval podle našeho názoru především v situaci na mezinárodní scéně, která prošla mezi válkami podstatným vývojem a v souvislosti s porážkou nacismu ovlivnila osudy Evropy a zvláště její východní části na dalších více než čtyřicet let.

Dekrety prezidenta republiky zasahující do majetkoprávních vztahů byly věrným zrcadlem své doby a odrážely momenty kontinuitní i diskontinuitní. Kontinuitu spatřujeme: 1) v myšlence výrazné ingerence do soukromého vlastnictví, což se odrazilo také v ústavně-právní rovině (§ 109, odst. 2 ústavní listiny z roku 1920 umožňoval „*vyvlastnění bez náhrady*“); 2) konkrétně v návaznosti na meziválečnou pozemkovou reformu (§ 9 záborového zákona upravoval sedm kategorií majetku, který měl být „*převzat bez náhrady*“⁶, čímž předznamenal konfiskace podle prezidentských dekretů) a 3) konečně také v protišlechtickém a protiněmeckém zacílení pozemkové reformy (rétorika „odčičňování Bílé hory“).

Diskontinuita nastala především v personálním obsazení stěžejních pozic, což se odrazilo také v rychlosti a radikálnosti řešení: „reakčnost“ agrárníků vystřídala „revolučnost“ komunistů. Ti získali hlavní silová ministerstva zemědělství a vnitra, která měla přípravu ústředních dekretů a jejich provádění na starosti, a velmi účelně dokázali dekrety využít ke svým politickým záměrům.

Je zřejmé, že se komunisté dokázali poučit ze sporů agrárníků a sociálních demokratů o první pozemkovou reformu a po válce už chyby meziválečné levice nezopakovali. Zda je toto poučení výrazem kontinuity či diskontinuity s první republikou, asi už není tolik podstatné.

6 Lichtenštejnský primogeniturní majetek bylo možné teoreticky podřadit až pod čtyři z těchto kategorií: pod „*majetek příslušníků nepřátelských států*“ (pokud by byla zpochybněna neutralita Lichtenštejnského knížectví během světové války a pokud by se na něj nahlíželo jako na pouhý satelit Rakousko-Uherska bez plné suverenity), „*majetek, jehož užívání zakládá se na výkonu funkcí, úřadů a důstojenství cizozemských nebo který s takovou funkcí, úřadem nebo důstojenstvím je spojen*“, „*majetek bezprávně nabytý*“ (tato kategorie se měla vztahovat na majetky pocházející z pobělohorských konfiskací) a „*majetek osob, které se hrubě provinily proti československému národu ve světové válce*“.

IV. „Benešovy“ či Benešovy dekrety

Existuje v zásadě dvojitý pohled na dekretální zákonodárství bez ohledu na to, zda autoři patří k jeho kritikům či obhájcům: první můžeme pracovně označit jako „národní“, druhý pak jako „demokratický“. Odlišují se chápáním národnosti jako kolektivní viny či odpovědnosti, prosazováním termínu konfiskace nebo vyvlastnění, kontinuitou s londýnským či moskevským směřováním, záporným či kladným názorem na odečtení hodnoty konfiskovaného majetku od reparací a dalšími. Oba tyto přístupy byly dobově legitimní, ale je nezbytné je dnes přijmout nebo odmítnout jako celek a všechny souvislosti pak důsledně posuzovat v jejich intencích.

Oba námi vymezené přístupy se pokusíme představit na problematice dekretu č. 12/1945 Sb. a konkrétně na chápání „národnosti“. Uvedený dekret byl revoluční solitér, vznikal ve spěchu a bez provázání se souvisejícími předpisy, zvláště s dekrety č. 33 a 108 Sb. Představoval spíše rámec, který musel být dále rozveden. Kritika se snažela ze všech stran, původně ve vládě mj. dokonce i od komunistického ministra vnitra Václava Noska, v odborné literatuře pak např. od Viktora Knappa.⁷ Kusost úpravy vedla k tomu, že si s jeho aplikací úředníci státní správy nevěděli rady, praxe byla silně roztržštěná. Záhy proto musely být připraveny úřední vysvětlivky, které však byly také podrobovány kritice.⁸ Dále byla vydávána řada směrnic, jejichž některá ustanovení sice byla zřetelně *contra legem*, protože však napravovala jen nesmyslné důsledky, které by jinak plynuly z doslovného výkladu dekretů, byly vnímány spíše pozitivně. Mělo to však svoje – často „stranické“ – limity: na tato zmírnění totiž neexistoval nárok a soudy je navíc většinou neuznávaly, záleželo tedy výlučně na uvážení správních orgánů. Do interpretace a aplikace dekretů konečně významně zasahoval svou judikaturou také Nejvyšší správní soud. Ten se naopak držel důsledněji linie jazykového výkladu dekretů než správní úřady. To však v konkrétních případech poškozené spíše znevýhodňovalo.⁹

Je obecně známou skutečností, že konfiskační dekrety vycházely z principu kolektivní odpovědnosti/viny u osob německé a maďarské národnosti, bez ohledu na osobní zavinění. Vina i trest byly vysloveny už obecnou právní normou.

7 Srov. K n a p p , Viktor: *Osídlovací právo hmotné*. Praha 1949, passim (literatura na s. 281–287).

8 Srov. *Nové zákony a nařízení Československé republiky*. Roč. 7, 1945, s. 327 nn. Kriticky k tomu např. L a n č í k , Jindřich: *Vysvětlivky k dekretu o konfiskaci zemědělského majetku*. Právní praxe 9, 1945, s. 272–274.

9 Srov. P á r t l , Jan: *Dekret č. 12/45 Sb. o konfiskaci zemědělského majetku Němců, Maďarů a zrádců a judikatura Nejvyššího správního soudu*. Časopis pro právní a státní vědu 28, 1947, s. 281–284. Nověji a šířeji: M i k u l e , Vladimír: *Dekrety prezidenta republiky o postavení Němců a jejich dnešní právní význam*. In: Němci a Maďaři v dekretch prezidenta republiky. Studie a dokumenty 1940–1945. Praha – Brno 2003, zvl. s. 76–82.

V případě vymezení podmínek *exkulpace* (vyvinění) neboli případů výjimek z konfiskace u osob německé a maďarské národnosti byl dekret č. 12/1945 Sb. (§ 1 odst. 2) přísnější než pozdější dekret o státním občanství těchto osob č. 33/1945 Sb. (§ 2 odst. 1) nebo konfiskační dekret č. 108/1945 (§ 1 odst. 1 č. 2). Zatímco ty shodně povolovaly výjimku pro osoby, které „*zůstaly věrný Československé republice a nikdy se neprovinily proti národům českému a slovenskému a buď se činně zúčastnily boje za její osvobození, nebo trpěly pod nacistickým nebo fašistickým terorem*“, podle dekretu č. 12 se měla výjimka týkat pouze osob, které se „*aktivně zúčastnily boje za zachování celistvosti a osvobození Československé republiky*“.¹⁰ Nastávaly tak paradoxní a právě vzhledem k prožitým tragédiím druhé světové války jen stěží pochopitelné situace, kdy i židovským osobám německé národnosti, přestože prošly koncentračními tábory, byl konfiskován jejich zemědělský majetek.¹¹

Podle § 2 dekretu č. 12/1945 Sb. byly za osoby německé nebo maďarské národnosti považovány všechny osoby, které se při kterémkoli sčítání lidu od roku 1929 přihlásily k německé nebo maďarské národnosti nebo se staly členy národních skupin nebo útvarů nebo politických stran sdružujících osoby německé nebo maďarské národnosti. Výjimky z tohoto vymezení měly být podle § 2 odst. 2 dále upraveny zvláštním dekretem. Jak z projednávání dekretu ve vládě, tak i z požadavků ministerstva zahraničí v rámci meziresortního připomínkového řízení vyplývá, že měly zahrnovat příslušníky spřátelených a neutrálních států a osoby židovského původu.¹² Tato navazující úprava, která by zmírňovala nevhodné (u příslušníků spřátelených států) až kruté (u židů) aplikační důsledky dekretu, však nikdy vydána nebyla, což vyhovovalo vrcholným představitelům ministerstva zemědělství. Šlo o typickou ukázkou tzv. pravých mezer v právu (jazykový výklad byl jasný: v dekretu stálo „budou určeny“ nikoli „mohou být určeny“), které by měly být vyplněny soudním výkladem. V poválečném soudnictví však k tomu chyběla politická vůle i odvaha.

Judikatura navíc dovozovala, že přihlášení národnosti při sčítání lidu podle § 2 odst. 1 bylo rozhodujícím kritériem jedině tenkrát, pokud se osoba přihlásila k německé nebo maďarské národnosti. Ta pak měla být za všech okolností pokládána za osobu výše uvedených národností. Přihlášení se k jiné národnosti než německé nebo maďarské, „*ať tedy již k české, slovenské, jiné slovanské, či vůbec jiné, zejména tedy i židovské*“, samo o sobě nepostačovalo jako „*dostatečný důkaz národní příslušnosti*“ a bylo „*nutno proto u takovýchto osob vždy zkoumati, zda svým ostatním způsobem života,*

10 Blíže srov. Š e b e s t í k, Josef – L u k e š, Zdeněk: *Přehled předpisů o Němcích a osobách považovaných za Němce*. Příručky pro národní výbory, sv. 9. Praha 1946. (Část I. Výklad, zvl. s. 14 nn.)

11 Srov. K n a p p, V: *Osidlovací právo hmotné*, zvl. s. 150–153.

12 Srov. J e c h, Karel a kol.: *Němci a Maďaři v dekretěch prezidenta republiky*. Studie a dokumenty 1940–1945. Praha – Brno 2003, s. 278 a 280.

*svým chováním a vystupováním nemanifestovaly dostatečně svoje vnitřní cítění sounáležitosti s národem německým nebo maďarským jiným způsobem. Správnost tohoto názoru, vyplývajícího přímo z dekretu, nedá se zvrátiti ani poukazem na směrnici ministerstva vnitra nebo zemědělství, ani na tvrdost jeho důsledků, jež by snad mohly míti význam de lege ferenda, nikoli však de lege lata.*¹³

První „národní“ přístup, jak jsme ho výše vymezili, více odpovídá vlastnímu znění dekretu o konfiskaci zemědělského majetku, který úzce navazoval na XI. kapitolu *Košického vládního programu* připraveného především komunisty.¹⁴ Druhý „demokratický“ přístup pak zformuloval Ústavní soud ve svém stěžejním nálezu (č. 55/1995 Sb.), když mj. prohlásil, že „posun k pojmu ‚německá národnost‘ nebyl tedy v dekretu nějakým genetickým odsudkem, nýbrž reakcí na poválečné poměry, zejména na problematičnost německého občanství“. Ústavní soud zmiňovaným nálezem vytvářel normativní základ pro judikaturu obecných soudů a přinášel závaznou interpretaci poválečných dekretů v prvorepublikovém duchu. V těchto intencích pak také posuzoval „ahistorický a formalistický přístup“ některých obecných soudů (mj. sp. zn. I. ÚS 23/97 či 617/08) a touto perspektivou musíme hodnotit také stanovisko pléna ÚS ve věci žaloby o určení vlastnického práva (sdělení ÚS č. 477/2005 Sb.), podle kterého nelze určovací žalobou obcházet smysl a účel restitučního zákonodárství a nelze se ani účinně domáhat podle obecných předpisů ochrany vlastnického práva, k jehož zániku došlo před 25. únorem 1948 a zvláštní restituční předpis nestanovil způsob zmírnění nebo nápravy této majetkové újmy. Nešlo o žádné *denegatio justitiae*, ale o přesunutí odpovědnosti na legislativu a exekutivu, které musí nastavit nová restituční pravidla (zvl. v případě církví) nebo samy vyřešit sporné otázky plynoucí z mezinárodní odpovědnosti (tak jak se to dělo v rámci náhradových jednání s cizími státy).

Mohlo by se zdát, že chápání „národnosti“ ve smyslu „státní příslušnosti“, jak ji vyslovil Ústavní soud, je odrazem až moderního přístupu k poválečným řešením. Ve skutečnosti však tento racionální přístup a ústavně-konformní výklad provází konfiskační dekrety od jejich projednávání ve vládě, přes aplikaci správními orgány a rozhodování (dobové i soudobé) z toho plynoucích sporů soudy až po odborné práce a publicistiku.

Už při přijímání dekretu o konfiskaci zemědělského majetku vznášeli nekomunističtí ministři řadu výtek (zvláště k vymezení národnosti, vhodnosti využití sčítání lidu z roku 1930 a s tím související otázky postavení státních příslušníků spřátelených a neutrálních států) a zásadní připomínky

13 Boh. adm. 2013/48. In: *Bohuslavova sbírka nálezů správního soudu ve věcech administrativních*. Roč. 29. Nálezy z roku 1948 (1805–2033). Praha 1949, s. 525–526. Judikaturou Nejvyššího správního soudu ke sledované záležitosti se autor bude zabývat v připravované samostatné stati.

14 Srov. *Košický vládní program*. Program nové československé vlády Národní fronty Čechů a Slováků. Praha 1974, s. 24 nn.

pak uváděl především samotný prezident Beneš (provázání konfiskací s otázkou reparací a výše přidělových cen). Je patrné, že si jako státník velkého formátu byl vědom možných komplikací spojených s konfiskacemi na mezinárodní scéně a současně se obával vzrůstajícího vlivu komunistické strany při osídlování pohraničí.¹⁵

Právě při přijímání dekretu o konfiskaci zemědělského majetku se zřetelně ukázala polarizace sil ve vládě, kde dokázali právě komunističtí ministři – i když byli v menšině – nekompromisně prosazovat své cíle. Někteří členové vlády nedostali možnost se na projednávání náležitě připravit a byli postaveni před hotovou věc, prezidentovi, který předlohy před projednáváním ve vládě vůbec nedostával, chtěli vyhradit pouze roli formální – Benešovy zásadní připomínky nebyly komunisty akceptovány, navíc bylo ministrem zemědělství Júliem Ďurišem konstatováno, že prezidentův návrh „*porušuje vládní program a je proti celému duchu dekretu*“ a ostatní ministři byli poučeni, že „*takové náměty nejsou hodny našeho osvobozovacího boje proti cizím utlačovatelům*“. Ministr informací Václav Kopecký na téže schůzi vlády už nepokrytě urážel a vyhrožoval, že „*jde o pokus o zvrácení důležitého a historického činu, o pokus zneužít vládní program*“ a že „*je politováníhodné, že se tento pokus děje ve středu vlády, a dokonce i ze strany prezidenta republiky*“. Dále uváděl, že „*to může jen dodat odvahy kolaborantům, kteří si budou vědomi, že mají své zastánce a záštitníky na nejvyšších místech a že s nimi mohou počítat nejen v této, ale i v jiných věcech*“. Nejčastěji komunističtí ministři argumentovali Košickým vládním programem – ministr Kopecký to prohlašoval zcela jasně: „*Vláda musí dodržet to, co v Moskvě podepsala, jinak by to nebyla vláda, která má na mysli blaho lidí*“. Prezident byl v odpovědi vlády na své připomínky důrazně vyzván, aby návrh dekretu „*přijal za svůj*“ a „*podepsal*“. A prezident podepsal.¹⁶

Dne 1. července 1945 v projevu na Bílé hoře tak mohl ministr Ďuriš vítězoslavně prohlásit: „*Po 3 a čtvrt století vrací se konečně do českých rukou česká půda. Likvidují se Lichtenštejnové, Dittrichsteinové, ale likvidují se i zrádcové z r. 1621 a z r. 1938–45, jak Kinští, tak i Beranové, Machníkové a Tisové [...] po této konfiskaci nebude zde více Lichtensteinů se 70.000 ha, ale nebude zde ani Beranů se zbytkovými statky a se zradou*.“¹⁷

Problematika vztahu „národnosti“ a „státní příslušnosti“ přinášela komplikace především v aplikační praxi. V dobové publikaci vydané ministerstvem vnitra se k tomu uvádí: „...*dekrety o konfiskaci majetku č. 12/45 a 108/45 Sb. a také dekret o národní správě č. 5/45 Sb. jsou založeny*

15 Srov. edici archivních dokumentů k přijímání dekretu č. 12/1945 Sb. in: J e c h , K. a kol.: *Němci a Maďaři v dekretech prezidenta republiky*, s. 271 nn.

16 Citováno ze zápisu z 29. schůze vlády ze dne 13. června 1945. Tamtéž, s. 290 a 292.

17 Srov. *Bílá hora odčiněna*. Praha 1945. Podle: Pražský web pro studenou válku 3, 2006, č. 1, dostupné z: http://www.praguecoldwar.cz/knihovnicka_aktualit_8.htm (citováno dne 22. 5. 2012).

*na zásadě etnické, to znamená, že se vztahují na osoby německé národnosti bez ohledu na státní příslušnost. [...] V důsledku toho by konfiskaci podléhal majetek příslušníků kteréhokoliv státu, jestliže jsou německé národnosti. Jelikož však pojem národnosti, jak je vykládán u nás, není shodný s názory převládajícími v západní Evropě, kde na příklad stát. občanství ovládá též určování národnosti, docházelo by někdy k nevítaným mezinárodním potížím, zejména jde-li o příslušníka státu spřáteleného nebo spojeného. Proto vyskytne-li se takový případ, mají být jednací spisy předloženy cestou ministerstva vnitra nebo ministerstvu, jehož se věc dotýká.*¹⁸

Postoj státních úřadů k příslušníkům spojeneckých a neutrálních států, kteří měli německou či maďarskou národnost, se navíc lišil také podle jednotlivých resortů. Odlišný přístup měla dokonce i komunisty řízená ministerstva zemědělství a vnitra. To je patrné mj. z reakce na výměr ministerstva vnitra ze dne 17. září 1945 č. Z-17827/1945, který stanovil výjimku pro rakouské státní příslušníky, kteří neměli být považováni za Němce podle protiněmeckých předpisů, pokud se neprovinili proti ČSR nebo jeho spojencům. Ministerstvo zemědělství se mělo proti uplatňování tohoto stanoviska pro konfiskace zemědělského majetku ostře ohradit.¹⁹ Ministerstvo vnitra vydalo pouze pro svůj resort dne 8. dubna 1946 další výnos č. 1700-28/3-46-107Vb/3 o konfiskaci majetku příslušníků států spřátelených a neutrálních národnosti německé, podle kterého se tyto osoby musely provinit podle § 1 odst. 1 č. 3 dekretu č. 108/1945 Sb., tedy zejména pokud vyvíjely „činnost směřující proti státní svrchovanosti, samostatnosti, celistvosti, demokraticko-republikánské státní formě, bezpečnosti a obraně Československé republiky...“, aby jejich majetek podléhal konfiskaci.²⁰

Konečně neméně zajímavý doklad dobových úvah o řešení vztahu „národnosti“ a „státní příslušnosti“ přináší právě v případě Lichtenštejnů koncept slovensky psaného dodatku nazvaného „Úvaha de lege ferenda“ k posudku vypracovanému Kanceláří prezidenta republiky, zřejmě od vedoucího právní sekce Pavla Koričanského:

„Pod Nemcami rozumie a rozumie náš národ príslušníkov tých etnografických skupín nemeckých, ktoré pokladajúc seba za vyššiu rasu, beštiálnou vzbúrou proti územnému princípu štátnej suverenity si vyterorizovali rasovú suverenitu alebo aspoň exteritorialitu, čím krajne ohrozili príp. i rozvrátili civilizovaný život. Sú to Nemci, príslušní do býv. Nemeckej ríše, do Rakúska, a do všetkých štátov východnej a juhovýchodnej Európy. Môžeme ich označiť ako nacistických Nemcov.

Československý ľud nepočítal k nacistickým Nemcom príslušníkov tých nemeckých etnograf. skupín, ktoré nepodliehali spomenutej zločineckej ideológii, ba cítili práve tak antinacisticky a boli práve tak hotoví k obrane svojich štátov

18 Srov. Š e b e s t í k , J. – L u k e š , Z. (edd.): *Přehled předpisů o Němcích*, zvl. s. 12.

19 J e c h , K. a kol.: *Němci a Maďari v dekretch prezidenta republiky*, s. 281.

20 Další prováděcí předpisy k dekretu srov. tamtéž, s. 373–374.

proti nacizmu, ako náš ľud. Sem patria bezpochybné švajciarskí, americkí, lichtensteinskí Nemci a vôbec osoby nemeckej národnosti so štátnou príslušnosťou inou, než je uvedené v 1. ods. [...]

*Je samozrejmé, že v ľudovej ČSR sú nemysliteľné feudálne statky. Ak si uvažované opatrenia konkretizujeme na Lichtensteinov prípad, javí sa nám de lege ferenda tento takto. Ak sa dokáže, že Lichtenstein nacistom bol, konfiškácia sa právne vykoná bez náhrady. Ak sa mu to nedokáže, dostane náhrad podľa predpisov, ktoré budú platiť pre čs. občanov.*²¹

V. Vyhaslé či živé?

Poválečné dekrety – jako základní kámen naší poválečné společnosti – jsou samozřejmě stále „živé“ a podle vzpomínek někdejšího ústavního soudce byly pro prvogenerační činnost soudu „setsakramentsky živé“, i když je současně někteří politikové prohlašovali za „vyhaslé“.²² I ti však měli v jistém smyslu pravdu. Dekrety předně nejsou nic uzavřeného, finálního. Můžeme je vnímat jako výraz kontinuity československého právního řádu („demokratický“ přístup) i jeho revoluční změny („národní“ přístup). Už dobově se vedl boj o charakter dekretů a v jistém smyslu se vede stále. Chápání každé zlomové události je totiž neustálým dialogem, a to nejen živých, ale i mrtvých a často i těch ještě nenarozených.

Kontinuitäten und Diskontinuitäten bei den Eingriffen in den Grundbesitz in der Nachkriegs tschechoslowakei und die Lichtenstein

Vor dem Vordergrund der staatlichen Eingriffe in den liechtensteinischen Grundbesitz in der Tschechoslowakei befasst sich der Autor mit den Konfiskationen entsprechend den Dekreten des Präsidenten der Republik sowie deren Einbindung in den Kontext der Zwischenkriegszeit. In der Nachkriegsrealität sind verständlicherweise Momente der Kontinuität und Diskontinuität präsent, aus Sicht der Eingriffe in den Besitz überwiegt der Auffassung des Autors zufolge die Kontinuität.

Die Problematik der (rechtlichen) Kontinuität und Diskontinuität stand insbesondere nach 1918 und 1945 im Zusammenhang mit der Entstehung bzw. Erneuerung der Tschechoslowakei. An diese zeitgenössischen theoretischen Dispute (mit freilich zahlreichen praktischen Folgen) knüpften später die Polemiken von Juristen, Historikern und Politikern an, die die Situation nach 1945 und insbesondere die sog. Beneš-Dekrete interpretierten.

21 Archiv KPR, fond KPR, kart. 260, inv. č. 1505, Šlechta 1920–47 (E) Kníže Liechtenstein. *Úvaha de lege ferenda*, 7. listopad 1945, 2 s., bez uvedení autora, strojopisný text, poslední odstavec rukopisný. Srov. též oběžník MV č. 5, 25. 8. 1945, No. 4 – 10396/45, který se týkal švýcarských občanů.

22 P r o c h á z k a, Antonín: *V boji za ústavnost. Ze vzpomínek bývalého ústavního soudce*. Brno 2008, s. 147 nn., zvl. s. 151.

Im Grunde genommen können wir eine zweifache Betrachtung der dekretalen Gesetzgebung ohne Rücksicht auf die Tatsache, ob die Autoren zu deren Kritikern oder Verteidigern zählen, konstatieren: Erstere können wir „national“, Letztere „demokratisch“ nennen. Sie unterscheiden sich durch die Interpretation der Nationalität als kollektiver Schuld bzw. Verantwortung, die Durchsetzung des Terminus der entschädigungslosen Konfiskation oder Enteignung, der Kontinuität zur Londoner bzw. Moskauer Richtung und andere Merkmale. Beide finden ihre Begründung in der zeitgenössischen Realität. Während die erste Betrachtungsweise mehr der eigentlichen Fassung der Dekrete und den Auffassungen der Linken entspricht, knüpft die zweite Sichtweise an die Vorstellungen von Präsident Beneš an und wird durch die Judikatur des Verfassungsgerichts reflektiert. Die Nachkriegspraxis kombinierte beide Herangehensweisen (Situation der Angehörigen der befreundeten und neutralen Staaten), was auch für die Bewertung der Konfiskation des liechtensteinischen Eigentums Bedeutung besitzt.

Víra a církev

Arthur Stögmann

Kontinuity a diskontinuity v religiozitě a náboženské politice knížat z Lichtenštejna v 16. a 17. století

Continuities and discontinuities in the piety and religious politic of the Liechtenstein princes in the 16th and 17th century

The present study focuses on the efforts of Prince Charles and Charles Eusebius of Liechtenstein to promote Counter-Reformation in their domains in the Czech Lands. The author attempts to define the importance of 'confession' for the self-understanding of both princes as well as establish its connection to their political and economic interests. The outcome of the research indicates that both princes primarily wished to prevent any further weakening of the land ownership system already damaged by the desolation caused by the Thirty-Year War.

Key words: religion, Counter-Reformation, confession, *Konfessionalisierung*, the Thirty-Year War

Úvod

Na úvod tohoto příspěvku bych rád uvedl citát z preambule platného rodového zákona (*Hausgesetz*) Lichtenštejnů z 26. října 1993:

„K tradicím rodu patřila po staletí katolická víra, která má i při budoucích rozhodnutích sloužit jako směrodatné vodítko, přičemž bude respektována svoboda vyznání a svědomí jednotlivce.“¹

Kontinuální význam *náboženství* (chápaného zcela zjednodušeně jako systém dávající smysl životu, který má velmi dlouhou tradici a vztahuje se k nadpřirozeným představám), *víry* (v křesťanském kontextu obrácení se k Bohu a odvrácení se od sebe samého) a *zbožnosti* (v křesťanském kontextu vždy vztažené k Bohu, jeho stvoření, jeho milosti a jeho synu Ježíši Kristu, přičemž tato zbožnost vždy zahrnuje participaci na životě křesťanského společenství)² v dějinách knížecího rodu ale nelze spatřovat pouze v jeho

1 Viz <http://www.fuerstenhaus.li/de/fuerstenhaus/geschichte/hausgesetz.html>, Preambule (citováno 2. 7. 2012).

2 Z množství literatury bych chtěl na tomto místě odkázat pouze na následující dílo: Freitag, Werner: *Volks- und Elitenfrömmigkeit in der frühen Neuzeit*. Marienwallfahrten im Fürstbistum Münster. Paderborn 1991.

katolickém vyznání, ale i ve staleté odpovědnosti knížat z Lichtenštejna za církevní věci na jejich panstvích. Tato odpovědnost vyplývala ze skutečnosti, že Lichtenštejnové byli držiteli četných církevních patronátů: kníže Jan II. z Lichtenštejna (1840–1929) vykonával v roce 1903 patronát nad ne méně než 174 farami, z nichž 152 se nacházelo v českých zemích, 21 v Dolních Rakousích a jedna v Uhrách (Acs, komitát Komárom-Esztergom).³

K tomu několik příkladů: k východočeskému statku Lanškroun (okres Ústí nad Orlicí) náleželo šestnáct „knížecích“ far,⁴ k severomoravským statkům Ruda nad Moravou (okres Šumperk)⁵ a Zábřeh (okres Šumperk) po osmi,⁶ k jihomoravskému statku Lednice (okres Břeclav) dvě⁷ a k (tehdy ještě) dolnorakouským Valticím (okres Břeclav) čtyři.⁸ Na mnoha těchto statcích existovaly zčásti již po staletí zbožné a charitativní nadace.⁹

V hlavní části tohoto příspěvku bych se chtěl omezit na desetiletí okolo roku 1600, která byla z nábožensko-historického hlediska rozhodující a která přední německý historik reformace Heinz Schilling označil jako „*Vorsattelzeit der Moderne*“.¹⁰ K tomu nejprve několik úvah obecného rázu:

Náboženské přesvědčení a praktiky hrály v životě šlechty raného novověku konstitutivní roli dvojím způsobem. Byly jednak výrazem vlastní zbožnosti, jednak součástí šlechtické sebe prezentace. Účast na nedělní bohoslužbě a slavení církevních svátků strukturovaly všední život šlechty. Mnozí šlechtici vypláceli svému domácímu kaplanovi služné za soukromé praktikování víry.¹¹

V mnoha případech lze doložit, že se šlechta rovněž intenzivně zabývala teologickými tématy, například Gundaker z Lichtenštejna (1580–1658), jehož činnost v tomto směru je mimořádně dobře prozkoumána.¹² Šlechtici

3 K r a e t z l , Franz: *Das Fürstentum Liechtenstein und der gesamte Fürst Johann von und zu Liechtensteinsche Güterbesitz 1903*. Brünn 1903, s. 135nn.

4 Uvádím zde názvy těchto obcí: Lanškroun, Ústí nad Orlicí, Damníkov, Rudoltice, Dolní Libchavy, Heřmanice, Jablonná, Čermná, Dolní Dobrouč, Česká Třebová, Třebovice, Žichlínek, Vyprachtice, Čenkovice, Orličky a Ostrov. Srov. tamtéž, s. 198.

5 Šumperk, Ruda nad Moravou, Raškov, Podlesí [do r. 1949 Krumperky – pozn. překl.], Štítý, Červená Voda a lokálie Jakubovice a Písařov. Tamtéž, s. 153.

6 Zábřeh na Moravě, Postrělmov, Rohle, Dubicko, Tatenice, Jedlí, Cotkytle, Třebarov. Tamtéž, s. 180.

7 Lednice a lokálie Milovice. Tamtéž, s. 162.

8 Valtice, Poštorná, Reintal a Katzelsdorf. Tamtéž, s. 168.

9 Sammlungen des Fürsten von Liechtenstein, Hausarchiv (dále SL-HA): *Ausweis über die sämtlichen, in Wien und auf den hochfürstlichen Gütern bestehenden, bis zum Tode weiland Seiner Durchlaucht des Fürsten Alois II. von und zu Liechtenstein errichteten Stiftungen jeder Art*. Gedruckt nach einem Elabore und nach Copien der fürstlichen Hofkanzlei. Bez vrocení. Viz k tomu i schematismy lichtenštejnských panství vydané Franzem Kraetzlem.

10 S c h i l l i n g , Heinz: *Das konfessionelle Europa*. In: Kippenberg, Hans G. – Rüpke, Jörg – Stuckrad, Kocku von (Hgg.): *Europäische Religionsgeschichte. Ein mehrfacher Pluralismus*. Band 1. Göttingen 2009, s. 289–338, zde s. 292.

11 S i k o r a , Michael: *Der Adel in der Frühen Neuzeit*. Darmstadt 2009, s. 85.

12 W i n k e l b a u e r , Thomas: *Fürst und Fürstendiener*. Gundaker von Liechtenstein, ein österreichischer Aristokrat des konfessionellen Zeitalters. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 34). Wien 1998.

přitom samozřejmě měli na zřeteli spasení své vlastní duše, což si často hleděli zajistit zbožnou a charitativní zakladatelskou činností. Tuto skutečnost dobře ilustruje citát z dopisu Karla Eusebia z Lichtenštejna (1611–1684) jeho synovi Janu Adamu Ondřejovi (1657–1712) z roku 1681: nic nemůže být více hodno úsilí, než „*mít kapitál i na věčnosti, jenž se získává stavbou svatostánků, klášterů, nemocnic; tím se množí dobré dílo a dosahuje zásluh na věčnosti*“.¹³ Karel Eusebius založil například v roce 1655 v moravské Litovli (okres Olomouc) chudinský špitál.¹⁴

Jako pozdní příklad takové církevní dobročinnosti uveďme následující: v Tvrdonicích (okres Břeclav) byl v 80. letech 19. století na náklady knížete Jana II. postaven a v roce 1884 vysvěcen zcela nový farní kostel. V roce 1894 získal Jan II. statek Křtiny (okres Blansko), čímž na něho přešel i patronát nad slavným poutním kostelem. Od roku 1896 daroval kníže na rekonstrukci kostela a farního dvora úctyhodnou sumu přibližně 120 000 korun.¹⁵

Jejich role jako vrchnosti a patronátních pánů představovala pro mnoho šlechticů specifický stavovský impuls, který je podněcoval k tomu, aby pociťovali odpovědnost za náboženskou praxi se vším, co s ní souvisí. Ale i náboženské praktiky poddanského obyvatelstva byly úzce spjaty se strukturami vrchnostenské správy a byly jí podstatnou měrou určovány. Vedle vrchnosti představovali církev a farář druhou autoritu dávající řád a smysl lidskému konání. Obdobně jako šlechta svým sídlem dávala i církev čistě stavebně na vědomí svůj mimořádný význam v obci. Šlechtická vrchnost demonstrovala své panství symbolicky tak, aby to bylo všem patrné, svou zdůrazňovanou přítomností v kostele, právem na čestné místo (něm. *Patronatsgestühl*).¹⁶ Církev poskytovala prostor, v jehož rámci mohla šlechtická vrchnost vystupovat jako pečovatelka o blaho svých poddaných tím, že se účastnila křtů, svateb a pohřbů.¹⁷

Nejdůležitějším právem patrona bylo *ius praesentationis*. Patron směl biskupovi příslušné diecéze navrhnout kandidáta na nové obsazení uvolněné fary. Biskup (resp. jemu podřízený úřad) měl právo navrženého prověřit, směl ho ale odmítnout jen ze závažných důvodů. V 16. a raném

13 Karel Eusebius Janu Adamu Ondřejovi, Valtice, 25. 6. 1681. SL-HA, FA, K. 362.

14 H a u p t , Herbert: *Fürst Karl Eusebius von Liechtenstein 1611–1684*. Erbe und Bewahrer in schwerer Zeit. Hg. von Johann Kräftner. München – Berlin – London – New York 2007, s. 98.

15 H ö ß , Karl: *Fürst Johann II. von Liechtenstein und die bildende Kunst*. Wien 1908, s. 305.

16 K sebezprezentaci držitele patronátu konstatuje R. Holzschuh-Hofer: „*Práva obsazená v patronátu umožňují nejen vykonávat [...] mimořádné postavení držitele panství, ale také ho prezentovat: především prostřednictvím ius inscriptionis, práva na umístění erbu a nápisů na církevní budově i v ní, nároku na viditelný hrob uvnitř kostela atd.*“ Viz H o l z s c h u h - H o f e r , Renate: *Bemerkungen zur Georgskirche in Horn*. Die Kirche als profaner Sinnträger. Kampfstudien 5, 1985, s. 75–101, zde s. 79.

17 S i k o r a , M.: *Der Adel*, s. 86n.

17. století se právo biskupského prověření přinejmenším v rakouských zemích prakticky neuplatňovalo.¹⁸

Šlechtici, kteří se stali evangelíky, tak mohli (s několika málo výjimkami) obsadit „své fary“ evangelickými kazateli, „legitimovanými“, jak se později ukázalo, překérním způsobem náboženskými koncesemi císaře Maxmiliána II. (byly udělovány v letech 1568 a 1571).¹⁹

Šlechtické patronátní právo tak mělo podstatný význam pro šíření protestantství. Historik reformace Gustav Reingrabner mluví v případě Dolních Rakous dokonce o návratu k poměrům středověkého práva vlastnických kostelů.²⁰

Nábožensko-politická situace se radikálně změnila po porážce povstání protestantských stavů českých a části rakouských zemí v roce 1620.²¹ Císařský generální mandát o vyhoštění všech evangelických kazatelů vydaný pro Dolní Rakousy dne 14. září 1627 obsahoval i příkaz vrchnostem obsadit fary v jejich patronátu katolickými kněžími. V případě neuposlechnutí by císař jako nejvyšší patron a fojt všech kostelů v zemi dosadil faráře sám. Pomocí takových mandátů byla odstraněna neomezená vláda vrchností nad jejich farami a posílena práva biskupů.²²

Zmíním se nyní stručně o „diskontinuitách náboženských dějin knížecího domu“. Rozumím tím zaprvé příklon mnoha příslušníků lichtenštejnského rodu k reformaci a zadruhé konverzi tří bratří – Karla, Maxmiliána a Gundakera – ke katolictví v letech okolo roku 1600, která měla četné následky.

18 Feigl, Helmuth: *Die niederösterreichische Grundherrschaft*. Vom ausgehenden Mittelalter bis zu den thesianisch-josephinischen Reformen. (Forschungen zur Landeskunde von Niederösterreich, Band 16, 2. Auflage). St. Pölten 1998, s. 81–83.

19 Maxmilián II. poskytl v roce 1568 pánům a rytířům v Rakousech nad a pod Enží (v Horních a Dolních Rakousech) náboženskou koncesi za převzetí „dvorských dluhů“ ve výši 2,5 milionu zlatých stavů. V roce 1571, po schválení agendy, kterou sepsal David Chytraeus (1531–1600) (*Christliche Kirchen Agenda*), byla koncese potvrzena náboženskou asekurací platnou pouze pro Rakousy pod Enží (Dolní Rakousy). Winkelbauer, Thomas: *Ständefreiheit und Fürstenmacht*. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter. Teil 2. (Österreichische Geschichte 1522–1699. Hg. von Herwig Wolfram). Wien 2003, s. 57. Viz též Klueg, Harm: *Das konfessionelle Zeitalter 1525–1648*. Stuttgart 1989, s. 314n.

20 Reingrabner, Gustav: *Parochie zwischen Patronat und Gemeinde*. Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich, N. F. 40, 1974, s. 108–138, zde s. 113–115 a t ý ž : *Adelige Grundherrschaft und Reformation*. Heimatkundliches Jahrbuch des Waldviertler Heimatbundes 2, 1978/79, s. 43–64.

21 K následkům bitvy na Bílé hoře u Prahy 8. listopadu 1620 viz Winkelbauer, T.: *Ständefreiheit und Fürstenmacht*. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter. Teil 1. Wien 2003, s. 55–78. Viz též Reingrabner, Gustav: *Protestanten in Österreich*. Geschichte und Dokumentation. Wien – Köln – Graz 1981, s. 119–129.

22 Stögmanner, Arthur: *Die Konfessionalisierung im niederösterreichischen Weinviertel: Methoden, Erfolge, Widerstände*. Saarbrücken 2010, s. 231nn.

Reformace

Páni z Lichtenštejna podporovali v 16. století na svých panstvích luteránství, na Moravě pak i novokřtence a jednotu bratrskou, a zaměstnávali četné evangelické kazatele.²³ Jako příklad vyzdvihnu Hartmanna II. (1544–1585), otce Karla, Maxmiliána a Gundakera. Byl přesvědčeným luteránem, který se velmi angažoval i v církevní politice evangelických stavů v Dolních Rakousech.²⁴

Ve Valticích založil latinskou školu, která byla v roce 1597 povýšena evangelickými stavy na gymnázium (*Landschaftsschule*).²⁵ V roce 1580 se Hartmann II. aktivně podílel na vizitaci, kterou na svých statcích nařídily evangelické stavy. Působil při tom jako jeden ze dvou „politických ředitelů“ vyslaných stavy na vizitaci do oblasti pod Manhartsbergem, která se konala i ve Valticích (stejně jako v obci Enzersdorf im Thale, dnešním městě Hollabrunn). Kontrole bylo podrobeno celkem jedenáct „lichtenštejnských“ farářů.²⁶ Hartmann II. zemřel v roce 1585 v Lednici jako přesvědčený luterán a nakázal hned v prvním bodě své závěti poručníkům svých dětí, že je mají vychovávat podle zásad *augšpurské konfese*. Poddaným mělo kromě toho zůstat zachováno evangelické náboženství a neměl být trpěn farář, který by mu nebyl oddán.²⁷

Hartmannův nejstarší syn Karel (1569–1627) byl vychován – v duchu svého otce – jako protestant. Navštěvoval školu „moravských bratří“

23 Téměř „radikálním“ protestantem byl Leonhard I. (zemřel v r. 1534) z mikulovské větve: ve svém městě Mikulově (okres Břeclav) poskytoval azyl pronásledovaným novokřtencům. Útočiště u něj našla jedna z vůdčích postav novokřtěneckého hnutí Balthasar Hubmaier, od kterého se Leonhard nechal dokonce pokřtít. M ö h l , Christoph: *Die Herren von Liechtenstein und die Wiedertäufer in Mähren*. Jahrbuch des Historischen Vereins für das Fürstentum Liechtenstein 77, 1977, s. 119–171, zde s. 123–135. Viz též P r e s s , Volker: *Das Haus Liechtenstein in der europäischen Geschichte*. In: Press, Volker – Willoweit, Dietmar (Hgg.): *Liechtenstein – Fürstliches Haus und staatliche Ordnung. Geschichtliche Grundlagen und moderne Perspektiven*. Vaduz – München – Wien 1987, s. 15–85, zde s. 27–31.

24 Hartmann byl nejstarším synem Georga Hartmanna I. Vykonával mj. i úřad vyslanec dolnorakouského panského stavu. V roce 1575 koupil zpět statek Lednice prodaný před čtyřmi lety a v roce 1585 zemřel jako císařský proviantní komisař v Uhrách. F a l k e , Jacob von: *Geschichte des fürstlichen Hauses Liechtenstein*. 2. Band. Wien 1877, s. 86–100.

25 V roce 1571 dosadil Hartmann II. jako faráře na svou patronátní faru ve Valticích luterána Johannese Judexe, který zde působil až do roku 1578. Po něm následoval Alexius Bresnicerus, který byl předtím superintendantem ve vévodství Sasko-Altenburg, musel se však tohoto úřadu jako přívrženec Mathiase Flacia Illyrica vzdát. Jiný „flaciovec“, Martin Wolf, byl Hartmannem II. v roce 1576 povolán nejprve do Älthichtenwarthu a poté do Dobermannsdorfu (obě obce se nacházejí v okrese Mistelbach v Dolním Rakousku). Posledním evangelickým farářem ve Valticích byl Andreas Veringer z Herrenbergu ve Württembersku (1595–1599). Byl dosazen Hartmannovým nejstarším synem a nástupcem. A n d e r k a , Hans: *Unsere Heimat Feldsberg in Wort und Bild*. Göppingen 1956, s. 112–116. K počátkům protireformace viz K i p p e s , Erich: *Feldsberg und das Haus Liechtenstein im 17. Jahrhundert*. Die Gegenreformation im Bereich der fürstlichen Herrschaft. Wien – Köln – Weimar 1996, s. 65–73.

26 F a l k e , J.: *Geschichte*. 2. Band, s. 98n.

27 Citováno podle německé závěti Hartmanna II. SL-HA, Urkundensammlung, Vídeň, 24. 7. 1585.

v Ivančicích, která byla velmi ceněna protestantskou šlechtou na Moravě i v Dolních Rakousech. Až do svého obrácení dosazoval na své dolnorakouské patronátní fary dle libosti evangelické kazatele. Mimořádně aktivní roli hrál jako protestantský stavovský politik na Moravě: v moravském zemském soudu zasedal od roku 1596 jako předsedící, v roce 1599 pak byl na návrh protestantských stavů jmenován nejvyšším zemským sudím. Karel byl v této době považován téměř za nositele všech nadějí protestantského tábora na Moravě.²⁸

Od srpna 1599 kolovala po Praze zvěst, že chce Lichtenštejn přestoupit ke katolictví. Na svátek Všech svatých téhož roku se Karel v brněnském jezuitském kostele v přítomnosti nuncia Filippa Spinelliho a Františka kardinála z Ditrichštejna,²⁹ který byl právě zvolen olomouckým biskupem, veřejně zřekl „kacířství“ a požádal Ditrichštejna, aby mu byl nápomocen při vypuzení „nekatolických“ kazatelů a dosazení katolických farářů na jeho panstvích.³⁰ 7. září 1599 poblahopřál papež Klement VIII. (pontifikát: 1592–1605) Karlovi k jeho přestupu na katolickou víru.³¹ Prvním písemně doloženým katolickým farářem v Lednici byl Bartholomäus Grinius,³² ve Valticích pak Wolfgang Weysbrodt. U Grinia lze přinejmenším předpokládat určitý bližší vztah k Ditrichštejnovi, protože se Grinius se stížností na lednické obyvatele obracel na Ditrichštejna, svou „duchovní vrchnost“, a nikoli na Lichtenštejna, svého patrona (24. února 1602).³³

Karel byl, jak známo, vzorem pro své bratry. Již počátkem roku 1600 konvertoval ke katolictví nejprve Maxmilián (1578–1643) a v roce 1602 nakonec i Gundaker – ten po delším období, kdy se intenzivně zabýval

28 H a u p t, Herbert: *Fürst Karl I. von Liechtenstein*. Obersthofmeister Kaiser Rudolfs II. und Vizekönig von Böhmen. Hofstaat und Sammeltätigkeit. (Quellen und Studien zur Geschichte des Fürstenhauses Liechtenstein, Band 1/1. Textband). Wien – Köln – Graz 1983, s. 12–14.

29 František kardinál z Ditrichštejna (1570–1636) byl v roce 1599 papežem Klementem VIII. jmenován kardinálem a v témže roce byl zvolen olomouckým biskupem. Úřad převzal v roce 1600. Od roku 1602 byl náměstkem moravského zemského hejtmána. V roce 1607 ho Rudolf II. jmenoval prezidentem tajné rady. V roce 1611 korunoval Ditrichštejn českým králem arcivévodu Matyáše (od roku 1608 rovněž uherského krále), v roce 1617 pak jeho nástupce Ferdinanda II. V roce 1620 se Ditrichštejn stal moravským zemským hejtmánem. V roce 1622 působil jako soudce moravských povstalců. Je považován za nejvýznamnějšího zastánce protireformace na Moravě. Viz E b e r h a r d, Winfried: *Franz Seraph Dietrichstein*. In: Erwin Gatz (Hg.): *Die Bischöfe des Heiligen Römischen Reiches 1448 bis 1648*. Ein biographisches Lexikon. Berlin 1996, s. 129–133.

30 W i n k e l b a u e r, T.: *Fürst und Fürstendiener*, s. 89–93.

31 SL-HA, Urkundensammlung, Řím, 7. 9. 1599.

32 V souvislosti s Griniem je v Rodovém archivu (*Hausarchiv*) dokumentován přiděl deputátu ze dne 21. února 1604. SL-HA, H 2268 (Pfarre Eisgrub). Viz též W i t z a n y, Michael: *Die Marktgemeinde Eisgrub*. Geschichtliche Mitteilungen aus der Zeit von 1600 bis 1800. Band 2. Eisgrub 1901, s. 279.

33 W i t z a n y, M.: *Eisgrub*. Band 2, s. 279. O faráři Weysbrodtovi viz K i p p e s, E.: *Feldsberg*, s. 65.

náboženskými tématy. Do rozboru bližších okolností jejich konverze se však nebudu pouštět, neboť tak již učinili jiní v rozsáhlých pracích.³⁴

Knížata Karel I. a Karel Eusebius jako nositelé protireformace

Na základě několika speciálně vybraných příkladů pramenů bych chtěl nyní vylíčit snahy Karla a jeho nástupce Karla Eusebia „učinit ze svých poddaných katolíky“, tedy úsilí konvertity a poté knížete, který už od narození vyrůstal v katolické víře. Na základě jejich pokynů, doporučení a způsobu argumentace se pokusím blíže pochopit význam faktoru *konfese* pro sebepojetí obou knížat ve funkci vrchnosti a patrona³⁵ a dát tento faktor do souvislosti s jejich politickými a ekonomickými zájmy. Stěžejním bodem mých úvah nebudou tolik „objektivní procesy“, tedy například konkrétní realizace protireformace na určitém místě, ani analýza způsobu jednání účastníků těchto procesů, resp. dotčených sociálních skupin a jednotlivců, ale „subjektivní“ motivace a postoje obou knížat i jejich přístup k mnoha problémům a výzvám, na které při své snaze o „konfesionalizaci“ naráželi.³⁶ Z toho vyplývá, jak je nutno přiznat, panský náhled na pojednávané problémy: „dějiny shora“.³⁷

K předpokladům: zásadní význam pro provádění protireformace na patronátních farách katolických šlechticů měla jejich snaha podrobit činnost a chování farářů co možná největší kontrole. Šlechtici tak opouštěli vrchnostenský aparát, kterému mohli neomezeně vládnout, a vydávali se na citlivou půdu farnosti chráněné (v mnoha ohledech významným) tridentským koncilem (1545–1563) proti všem světským zásahům v insti-

34 Winkelbauer, T.: *Fürst und Fürstendiener*, s. 93n. a s. 119–125.

35 Zhruba sto let, přibližně v letech 1550–1650, byly dějiny Evropy podstatnou měrou určovány faktorem „konfese“. Konfesi se přitom rozuměla novověká varianta křesťanství, která vycházela z dogmatického, vymezujícího se a vylučujícího vyznání (*confessio*). Uvedu zde jen ty nejznámější konfese: *Confessio Augustana* (1530) v luteránství, *Confessiones Helveticae* (1536 a 1566) u kalvinistů a tridentské vyznání víry, především *Professio fidei Tridentina* (1564), u katolíků. Viz: Schilling, H.: *Das konfessionelle Europa*, s. 289.

36 K přednostem a deficitům výzkumného paradigmatu „konfesionalizace“ viz kromě Schillinga i: Schindling, Anton: *Konfessionalisierung und Grenzen von Konfessionalisierbarkeit*. In: Schindling, Anton – Ziegler, Walter (Hgg.): *Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Land und Konfession 1500–1650*. Band 7. Bilanz-Forschungsperspektiven-Register. (Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung 57). Münster 1997, s. 9–44, zde s. 12nn.

37 Ke konfesijním poměrům na různých lichtenštejnských panstvích v českých zemích „v předvečer“ protireformace viz následující příspěvky z konference „Knížecí rod Liechtensteinů v historii zemí Koruny české“ (Arcidiecézní muzeum v Olomouci, 24.–26. 11. 2010): Kojanová, Michaela: *Karel z Lichtenštejna a epilog rezidence v Prostějově*; Alšahab, Jan: *Konfesi střety v opavském knížectví v 70. letech 17. století na příkladu panství Hoštálkovy*; Štěpán, Jan: *Nový pán – staré panství. Ke vzájemným vztahům Karla z Liechtenštejna a jeho panství Úsov*.

tucionálním i personálním smyslu.³⁸ Na rozdíl od katolických farářů byli evangeličtí kazatelé vrchnostenskými úředníky, které bylo možné kdykoli sesadit.³⁹

Všichni katoličtí šlechtici, kteří měli statky v českých a rakouských zemích a chtěli prosadit „katolizující“, resp. rekatolizující iniciativu, však byli brzy konfrontováni s enormními deficity církevní správy, především s nedostatkem dobře vzdělaných a „příkladně“ žijících katolických kněží, který panoval ještě koncem 17. století, tedy duchovních, jejichž profil by dostal vysokým nárokům církve obnovené tridentským koncilem po stránce vzdělání i morálky.⁴⁰

Za účelem kompenzace enormního nedostatku světského kléru byli na mnoha místech povoláváni řádoví kněží, v českých zemích pak především jezuité. Jeden ze členů jezuitského řádu byl i Karlovým důvěrníkem při jeho úsilí o katolizaci poddaných, totiž Jonas Ladnitzer.⁴¹

Korespondence dochovaná v knížecím Rodovém archivu (*Hausarchiv*) dokládá Ladnitzerovu dalekosáhlou izolaci a (zpočátku) naprostou absenci podpory jeho misionářských aktivit ze strany dalších kleriků i místních představitelů (především správců panství), v neposlední řadě pak i městských a vesnických funkcionářů, kteří v četných případech tvrdošíjně setrvali při svém evangelickém vyznání a pokoušeli se zabránit všem „katolizačním“ snahám.⁴² Karel udělil Ladnitzerovi v červenci 1623 zmocnění nařídít vše, co bude považovat za nutné pro podporu katolického náboženství, a odebrat se tam, kde bude dle svého mínění moci dosáhnout největšího užitku.⁴³

38 Prodi, Paolo – Reinhard, Wolfgang (Hgg.): *Il concilio di Trento e il moderno*. (Annali dell' Istituto storico italo-germanico. Quaderno 45). Bologna 1996.

39 Stögmanner, A.: *Die Konfessionalisierung im niederösterreichischen Weinviertel*, s. 179.

40 K tomu jeden příklad z olomouckého biskupství: 19. prosince 1635 informoval správce v Zábřehu Gundaker, že tamní fara je už velmi dlouho neobsazená a že prosbě knížete zasláné již před delší dobou oficiálové olomouckého biskupství, aby kníže doporučil vhodného kandidáta, „nemohlo být kvůli nedostatku kněží vyhověno.“ Gundaker nato správce vyzval, „aby se o získání schopného kněze pilně snažil sám, co možná nejdříve ho určil, načež má dojít k uvedení do úřadu.“ SL-HA, Handschrift 280, f. 32a (Ratsprotokoll über die Sitzungen der fürstlichen Räte, 1635–1636).

41 K Ladnitzerově misionářské činnosti viz Kroess SJ, Alois: *Geschichte der böhmischen Provinz der Gesellschaft Jesu*. II. I. Abteilung. Wien 1927, s. 290n., 322–326.

42 Už 27. ledna 1623 informoval Ladnitzer z Prostějova, že jeho reformace nepostupuje kupředu mimo jiné proto, „že je totiž nedostatek katolických úředníků...“ SL-HA, Familienarchiv (FA), K. 478, Ladnitzer. K této problematice: Hrdlička, Josef: *Die (Re-)Katholisierung lokaler Amtsträger in Böhmen: Konfession oder Disziplin?* In: Leeb, Rudolf – Pils, Susanne C. – Winkelbauer, Thomas (Hgg.): *Staatsmacht und Seelenheil. Gegenreformation und Geheimprotestantismus in der Habsburgermonarchie*. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Band 47). Wien – München 2007, s. 357–366.

43 „Cokoli budete považovat za nejprospěšnější k další podpoře řečeného náboženství v tom či onom ohledu, dáme vám plnou moc nařídít a vykonat, ať již na jakémkoli místě dle vašeho uvážení, kde vaše přítomnost přinese největší užitek, ať již to bude v Litvli, Prostějově nebo jinde, kde se budete zdržovat.“ Karel z Lichtenštejna Ladnitzerovi, Karlovy Vary, 10. 7. 1623. SL-HA, FA, K. 478, Ladnitzer.

Jak si představit spolupráci mezi Karlem a jeho „důvěrníkem“ Ladnitzerem? Ladnitzer informoval knížete o zjištěných problémech a překážkách i o svých osobních a materiálních potřebách: opakovaně si tak stěžoval na úředníky, kteří neprojevovali vstřícnost a zadržovali mu například příslibené naturálie. Karel poté vydal požadované příkazy a vyslovil napomenutí nebo dokonce pohrozil trestem, v citovaném dopise z července 1623 například vzdorovitým městským rychtářům v Uničově (okres Olomouc) a Šumperku (okres Olomouc).⁴⁴

Ladnitzer měl – navíc k obvyklým úkolům misionáře (kázání, slavení bohoslužeb, udělování svátostí, výuka katechismu) – najít vhodné duchovní, aby bylo možné obsadit alespoň ty nejvýznamnější fary na Moravě, ale i v Opavském vévodství.⁴⁵

V červenci 1623 se tento problém týkal například fary v Moravské Třebové (okres Svitavy).⁴⁶ Ladnitzer se měl vydat hledat „učeního a shovívavého“ kněze, protože současný farář údajně plnil své povinnosti duchovního správce špatně. Tohoto faráře se měl Ladnitzer „zbavit“, jakmile najde lepšího kandidáta.⁴⁷

V květnu 1626 napsal kníže Karel Jonasi Ladnitzerovi téměř zuřivý dopis o poměrech na jeho slezském panství Krnov (okres Bruntál), které získal teprve před třemi lety.⁴⁸ Nejprve konstatoval, že teprve nedávno do-

44 „*Nášim rychtářům v Uničově a Šumperku jsme poručili, aby k vám v té či oné věci prospěšné zavedení katolického náboženství měli větší důvěru a vedli lepší korespondenci a prokazovali vám všem náležitý respekt a podali pomocnou ruku.*“ Karel z Lichtenštejna Ladnitzerovi, Karlovy Vary, 10. 7. 1623. SL-HA, FA, K. 478, Ladnitzer.

45 5. února 1623 psal Karel Ladnitzerovi, že „*na mnoha místech nelze najít vůbec žádných farářů.*“ SL-HA, FA, K. 478, Ladnitzer. K nástupu Lichtenštejnů k moci v Opavě a počátkům protireformace viz Seidl, Elmar: *Das Troppauer Land zwischen den fünf Südgrenzen Schlesiens*. Grundzüge der politischen und territorialen Geschichte bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts. (Schriften der Stiftung Haus Oberschlesien. Landeskundliche Reihe, Band 1). Berlin 1992, s. 56–58.

46 Panství Moravská Třebová dostal Karel od Ferdinanda II. 15. března 1622 „*za věrné služby v každé době.*“ Kromě toho obdržel do dědičného vlastnictví panství Zábřeh a města Uničov a Šumperk. Byla mu slíbena rovněž Branná (okres Šumperk) a Sovinec (okres Bruntál). 19. července 1624 potvrdil Ferdinand II. Karlovi v zemských deskách, že panství Moravská Třebová, Zábřeh, Ruda nad Moravou, statek Štítý a města Uničov, Šumperk a dále statek Branná přejdou po vymření Karlovy mužské linie jako královské léno podle primogenitury na linii jeho bratrů. O b e r h a m m e r, Evelin: *Viel ansehnliche Stuck und Güeter*. Die Entwicklung des fürstlichen Herrschaftsbesitzes. In: táž (Hg.): *Der ganzen Welt ein Lob und Spiegel*. Das Fürstenhaus Liechtenstein in der frühen Neuzeit. Wien – München 1990, s. 33–45, zde s. 40. Viz též *Geschichte des liechtensteinischen Besitzes* (nedatovaný strojopis v SL-HA), s. 5n.

47 Karel z Lichtenštejna Ladnitzerovi, Karlovy Vary, 10. 7. 1623. SL-HA, FA, K. 478, Ladnitzer.

48 Lenní list o propůjčení krnovského vévodství Karlovi z Lichtenštejna císařem Ferdinandem II. nese datum: Praha, 13. 5. 1623. SL-HA, Urkundensammlung. Lichtenštejnův předchůdce v roli krnovského knížete Jan Jiří Krnovský byl jedním z nejdohodlanějších přívrženců povstání. Po bitvě na Bílé hoře odmítl rozpustit své vojsko a pokračoval v boji. V lednu 1621 na něho byla uvalena říšská klatba. Zemřel v roce 1624. F u k a l a, Radek: *Jan Jiří Krnovský*. České Budějovice 2005, s. 390.



Obr. 1: Neznámý mistr, portrét knížete Karla I. z Lichtenštejna (1569–1627). LIECHTENSTEIN. The Princely Collections, Vaduz – Vienna, inv. č. GE1251

sazená knížecí vláda v Krnově je ještě dost slabá a že chce funkce radních obsadit katolíky. Pokud však nebude možné vhodné katolíky najít, bude muset zaměstnat „*nekatolické*“, neboť nemá v úmyslu dosazovat „*katolické hlupce*“ a přidávat si práci s lidmi, kteří vytvářejí jen zmatek. Ladnitzer se měl poohlédnout po vhodných kandidátech.⁴⁹

Stanoviska a intervence knížete Karla ukazují na jedné straně problémy, které stály protireformaci v cestě ještě přinejmenším ve 20. letech 17. století, na druhé straně tendenci reagovat na ně co možná nejpružněji, aby byly chráněny Karlovy politické a ekonomické zájmy. Za tímto účelem se krátce podíváme na problém s novokřtenci, radikálním reformátorským uskupením, které bylo na Moravě silně zastoupeno a které katolíci v rámci polemického vymezování označovali jako „*znovukřtěnce*“.⁵⁰

Na lichtenštejnském území existovaly – zčásti již po desetiletí – novokřtěnecké, resp. habánské obce (něm. *Haushaben*), mezi nimiž se nacházela i ta největší a nejvlivnější na celé Moravě, a sice Nové Mlýny (okres Břeclav).⁵¹

V prosinci 1625 informoval kníže Karel po výzvě císaře Ferdinanda II. (1578–1637), že už neví o žádném novokřtenci na svém panství kromě lékaře své zesnulé manželky, jednoho velmi dobrého bednáře a porodní báby svého syna.⁵² Tyto osoby údajně dosud trpěl a doufal v jejich obrácení. Kvůli vysoké profesní kvalifikaci novokřtěnců tedy kníže Karel ještě v roce 1625 přehlížel jejich „*kacířskou zatvrzelost*“.⁵³ Ve stejném dopise vyjádřil

49 Karel z Lichtenštejna Ladnitzerovi, Praha, 7. 5. 1626. SL-HA, FA, K. 478, Ladnitzer. Viz též Deventer, Jörg: *Gegenreformation in Schlesien*. Die habsburgische Rekatholisierungspolitik in Glogau und Schweidnitz 1526–1707. (Neue Forschungen zur schlesischen Geschichte, hg. von N. Conrads, Band 8). Köln – Weimar – Wien 2003, s. 158.

50 K dějinám novokřtěnců obecně Coert z, Hans-Jürgen: *Die Täufer*. Geschichte und Deutung. München 1980. Morava byla v 16. a raném 17. století místem pokojné koexistence různých konfesí. Pod ochranou náboženských skeptiků a přívrženců předkonfesionálního a nadkonfesionálního křesťanství v kruzích moravské šlechty mohli rozvíjet svou činnost četní náboženští „volnomyšlenkáři“. Z toho profitovali v neposlední řadě i novokřtenci. Za svůj „azyl“ vděčili šlechticům, kteří nad nimi drželi ochrannou ruku: kromě Lichtenštejnů také pánům ze Žerotína, z Lipé, Boskovic, Kounic a Valdštejna. M ö h l, Ch.: *Die Herren von Liechtenstein und die Wiedertäufer*, s. 121n. Viz též Winkelbauer, T.: *Ständefreiheit und Fürstenmacht*. Teil 2, s. 18–24. K diskusi o pojmu „radikální reformace“ viz Hrenpreis, Stefan – Lotz-Heumann, Ute: *Reformation und konfessionelles Zeitalter*. (Kontroversen um die Geschichte, hg. von Arnd Bauerkämper et al.). Darmstadt 2002, s. 55–59.

51 Nové Mlýny se brzy po svém založení v roce 1558 staly nejdůležitější habánskou obcí na Moravě, která v době svého největšího rozkvětu čítala 1000 obyvatel. Byly odtud řízeny všechny moravské habánské obce a konaly se zde i volby starostů. Habánská obec v Nových Mlýnech existovala až do roku 1623. Další habánské obce byly například v Pavlově (okres Břeclav) a v Sedleci u Mikulova (okres Břeclav). Viz M ö h l, Ch.: *Die Herren von Liechtenstein und die Wiedertäufer*, s. 148n.

52 Karel z Lichtenštejna císaři Ferdinandovi II. (koncept), Lanškroun, 7. 12. 1625. SL-HA, H 2276 (*Gegenreformation in Eisgrub*).

53 K profesní kvalifikaci novokřtěnců viz M ö h l, Ch.: *Die Herren von Liechtenstein und die Wiedertäufer*, s. 152–162.

kníže Karel rovněž názor, že by měla být novokřtěncům na konverzi poskytnuta delší lhůta. Mnozí z nich by se pak obrátili a nebyli by nuceni odcházet do „*kacířského zahraničí*“ (tím bylo míněno Uherské království). Kníže Karel měl při tom bezpochyby na mysli – moderně řečeno – „brain drain“, odliv mozků, který měla na jižní Moravě ztráta právě tohoto obyvatelstva za následek.⁵⁴

Poté, co bylo oznámeno ukončení poručenství, resp. regentství jeho strýce Maxmiliána (23. února 1632), převzal vládu nad rodem Karel Eusebius z Lichtenštejna (1611–1684).⁵⁵

Na rozdíl od svého otce byl Karel Eusebius pečlivě vychován v katolické víře, nebyl tedy už konvertitou, nýbrž podle svědectví pramenů po celý život zbožným katolíkem.⁵⁶

Omezím se zde na intervence knížete v roce 1651, který byl z nábožensko-politického hlediska velmi brizantní: po skončení třicetileté války podnikl císař Ferdinand III. (1608–1657) masivní útok proti zbytkům protestanství ve svém království a ve svých zemích. Byly ustaveny „reformační komise“ složené ze světských i duchovních hodnostářů, které přikročily k plošným akcím, přičemž v Čechách připadla významná role krajským hejtmanům.⁵⁷

Na podporu protireformačních komisařů se – především v Čechách – sahalo i k extrémním opatřením, jako byly tresty vězení pro protestanty, kteří nechtěli konvertovat, a ubytování vojenských oddílů v jejich domech.⁵⁸

Také lichtenštejnské državy byly postiženy touto ofenzívou a jejími téměř pustošivými následky: 12. července 1651 informoval správce českého panství Škvorec (okres Český Brod) knížete Karla Eusebia sídlícího ve Valticích o aktivitách probošta v Brandýse nad Labem (okres Praha-východ), tedy reformačního komisaře odpovědného za střední Čechy:⁵⁹ ten měl hrozit, že ubytuje vojáky i v knížecích vesnicích, aby si vynutil co možná

54 Tamtéž.

55 H a u p t , H.: *Karl Eusebius*, k poručenství na s. 24, k převzetí vlády na s. 50.

56 Tamtéž, s. 95–101. Viz i poznámky v úvodu tohoto příspěvku.

57 S t ö g m a n n , Arthur: *Kirchliche Visitationen und landesfürstliche „Reformationskommissionen“ im 16. und 17. Jahrhundert am Beispiel von Niederösterreich*. In: Pauser, Josef – Scheutz, Martin – Winkelbauer, Thomas (Hgg.): *Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.–18. Jahrhundert)*. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 44). Wien – München 2004, s. 675–685, zde s. 681–684. K situaci v českých zemích viz H o e n s c h , Jörg K.: *Geschichte Böhmens*. Von der slavischen Landnahme bis zur Gegenwart. 3. Auflage. München 1997, s. 226–229 a W i n k e l b a u e r , T.: *Ständefreiheit und Fürstenmacht*. Teil 2, s. 24–29.

58 K tomu je třeba poznamenat, že „reformační komise“ zřizoval již císař Ferdinand II. ve 20. letech 17. století. Tyto komise se na mnoha místech setkávaly s masivním odporem a podařilo se jim docílit jen přechodných úspěchů. K situaci v Dolních Rakousích viz: S t ö g m a n n , A.: *Kirchliche Visitationen und landesfürstliche „Reformationskommissionen“*, s. 681nn.

59 Správce panství Škvorec Karlu Eusebiovi, Škvorec, 12. 7. 1651. SL-HA, H 204, Herrschaften in genere: Gegenreformation.



Obr. 2: Neznámý mistr, portrét knížete Karla Eusebia z Lichtenštejna (1611–1684). LIECHTENSTEIN. The Princely Collections, Vaduz – Vienna, inv. č. GE1171

nejrychlejší konverzi. Tomuto kvartýrování bylo dle názoru brandýského probošta nutné bezpodmínečně zabránit, protože by způsobilo enormní náklady a přimělo mnoho poddaných k útěku. Již nyní, psal správce, utíkají poddaní „houfně“ z Čech do Horní Lužice (která byla od roku 1635 součástí evangelického Saského kurfiřtství).⁶⁰

Karel Eusebius odpověděl na tento dopis s nejvyšším znepokojením. Správce měl dbát na to, aby poddaní byli na knížecích panstvích udrženi „*shovívavostí a dobrým chováním*“. Je nutné jim říct, psal kníže, že se od nich neočekává nic jiného, než že se nechají o katolické víře informovat a „*mají zůstat na svém*“.⁶¹

Téhož dne, 24. července 1651, se Karel Eusebius pokusil dopisem svému švagru Maxmiliánovi z Ditrichštejna, který byl tehdy konferenčním ministrem a tajným radou císaře Ferdinanda III., ovlivnit císařskou politiku ve svém zájmu.⁶²

Možná u dvora nevědí, že kvůli těm ostrým opatřením uprchlo takové množství lidu, že Království české, které už tak trpí velkým nedostatkem poddaných, zcela zpustne „*a nejenže zpustne, ale duše těchto lidí, kteří uprchli, budou navždy ztraceny a asi žádnou z nich už nebude možné získat pro katolické náboženství*“.⁶³ Kdyby „*exulanti*“ (evangeličtí šlechtici, kteří císařská království a země museli opustit už dříve) zůstali v zemi, přiklonili by se dříve či později ke katolické víře, a pokud ne oni, pak v každém případě jejich děti, které by po smrti rodičů beztak byly vychovávány katolicky. Prosté poddané lze obrátit snáze než šlechtice, kdybychom s nimi měli trpělivost, domníval se Karel Eusebius. Ditrichštejn měl tyto argumenty (*rationes*) přednést císaři, aniž by však jmenovitě uváděl Karla Eusebia. Ditrichštejnova odpověď vyznívala zdrženlivě: důvody uvedené Karlem Eusebiem považoval za „*závažné a oprávněné*“ a o dalších událostech ho chtěl průběžně informovat.⁶⁴

60 K dějinám Horní Lužice obecně B a h l c k e , Joachim (Hg.): *Geschichte der Oberlausitz. Herrschaft, Gesellschaft und Kultur vom Mittelalter bis zum Ende des 20. Jahrhunderts*. 2. Auflage. Leipzig 2004.

61 Karel Eusebius správci panství Škvorec (koncept), Valtice, 24. 7. 1651. SL-HA, H 204.

62 Karel Eusebius Maximiliánovi z Ditrichštejna (koncept), Valtice, 24. 7. 1651. SL-HA, H 204. První manželkou Maxmiliána z Ditrichštejna (1596–1655) byla Anna Marie, nejstarší dcera Karla I. z Lichtenštejna. Maxmilián z Ditrichštejna byl císařským komořím a téměř až do své smrti nejvyšším císařským hofmistrem, konferenčním ministrem a tajným radou císaře Ferdinanda III. Byl synovcem kardinála Františka z Ditrichštejna. Viz W i s s g r i l l , Franz Karl: *Schauplatz des landsässigen Nieder-Oesterreichischen Adels*... 2. Band. Wien 1795, s. 209nn.

63 Při daňové revizi provedené v letech 1653 až 1655 se zjistilo, že počet obyvatel Čech klesl pod milion, na Moravě pak žilo méně než 500 000 obyvatel. V důsledku vyhánění protestantů, hladomorů a nákaz ubyla oproti roku 1618 přibližně třetina obyvatel. Mnoho sedláků se vzdalo svých usedlostí a uteklo do okolních lesů. K tomu v roce 1650 přibýlo katastrofální sucho následované nedostatkem potravin. H o e n s c h , J. K.: *Geschichte Böhmens*, s. 235.

64 Maximilián z Ditrichštejna Karlu Eusebiovi z Lichtenštejna, Vídeň, 1. 8. 1651. SL-HA, H 204.

Závěrečné poznámky

Vrchnostenská péče o poddané zahrnovala z hlediska lichtenštejnských knížat, která jsme si stručně představili, náboženské aspekty, ale také mnoho aspektů nenáboženských. Prameny dokumentují dlouhodobě přetrvávající vědomí odpovědnosti za duchovní blaho poddaných i „starostlivé ohledy“ na zachování sociálních a ekonomických základů aristokratické vlády.⁶⁵

V žádném případě nelze konstatovat, že by „nekatoličtí“ poddaní byli trvale chráněni nebo ušetřeni protireformačních aktivit. Všichni tři lichtenštejnští bratři, kteří v letech kolem roku 1600 konvertovali ke katolictví, i jejich potomci usilovali vždy o „pokatoličtění“ veškerého jim poddaného obyvatelstva, avšak „shovívavostí a dobrým chováním“, tzn. primárně prostředky duchovní péče a zdrženlivým užíváním represe a donucovacích opatření, požadovaných císařským domem a čistě světsky motivovanými silami v katolické církvi. Za svůj pragmatický postoj v náboženských záležitostech byl Karel I. z Lichtenštejna po své smrti ostře kritizován například Carlem Carafou (1584–1644), papežským nunciem u císařského dvora v letech 1621–1628, přičemž Carafa zde neměl na mysli Lichtenštejnovu činnost jako vrchnosti, ale jako císařského místodržícího v Čechách.⁶⁶

Podle mého názoru lze celkově spatřovat *kontinuitu* mezi novokřtělci, které alespoň po určitou dobu trpěl na svých panstvích navzdory zákazu Karel I. z Lichtenštejna, a výše vylíčeným protestem knížete Karla Eusebia proti „radikální“ náboženské politice Ferdinanda III. v 50. letech 17. století.

Z primárně pastorační a reformační orientace knížecí náboženské politiky uplatňované přímo na panstvích však vyplynuly nečekané problémy: katolický farní klérus a jeho časté deficity se rychle dostaly do centra pozornosti a přiměly knížata zasáhnout do konfliktů mezi faráři a farnostmi, a to i opakovaně. V některých případech přitom došlo ke vzniku regulérního spojení mezi knížetem a obcemi – nebo alespoň jejich „elitami“ – proti farářům, na které si obce stěžovaly, a příslušným biskupským úřadům.⁶⁷ Tyto úřady v biskupství pasovském i olomouckém velmi

65 Jan Al Saheb konstatuje i v případě Opavy „laxní postoj“ knížete Karla Eusebia, který sice nebránil tamním misionářským aktivitám olomouckého biskupa Karla II. z Lichtenštejna-Kastelkornu (v úřadě 1664–1695) v letech okolo roku 1670, ale ani je aktivně nepodporoval. Jako možný motiv této zdrženlivosti uvádí autor „mocensko-politické“ a ekonomické zájmy knížete. A l S a h e b, J.: *Konfesiční střety v opavském knížectví* (v tisku).

66 Carafa napsal po smrti Karla I. z Lichtenštejna kardinálu-nepotovi Francescu Barberinimu, že úmrtí místodržícího není pro katolické náboženství žádnou ztrátou, protože byl ledově chladným, nemáme-li říci špatným katolíkem; kromě toho byl dle Carafy více obáván než ctěn. Citováno podle W i n k e l b a u e r, T.: *Fürst und Fürstendiener*, s. 93, pozn. 191.

67 Příkladem může být intervence Maxmiliána z Lichtenštejna (jako poručníka Karla Eusebia) ve sporu o valtického faráře Nikolause Hartmanna. Obyvatelé Valtic Hartmannovi vytýkali závažná selhání při výkonu úřadu duchovního správce, a obrátili se proto s žalobou

dbaly na ochranu farního kléru před světskými útoky a zásahy jakéhokoli druhu. Pouze ve velmi křiklavých případech, a i tam pouze tehdy, když se výtky vznesené proti některému faráři daly prokázat i v právním smyslu, byl dotčený farář sesazen soudem biskupské konzistoře. Tato politika byla vynucena nedostatkem farářů v obou biskupstvích v 17. století.⁶⁸

Za podstatný faktor kontinuity v knížecí patronátní politice je nutné považovat pokus spravovat záležitosti „vlastních“ far co možná nejsvévolněji a ve vlastním zájmu. Tato politika však narážela v souvislosti s postupným zlepšováním a posilováním církevní správy a jurisdikce přibližně od poloviny 17. století na rostoucí odpor ze strany biskupských oficialů a konzistorií, které hleděly této „tradiční praxi“ šlechty zamezit a obnovit na faráích církevní správní a jurisdikční svrchovanost. Faráři byli svou „duchovní vrchností“ vedeni k tomu, aby chránili práva svého stavu i své fary před světskými zásahy jakéhokoli druhu, a v rámci možností v tom byli také podporováni. Čím efektivněji fungovala církevní organizace, tím těžší bylo pro knížata z Lichtenštejna zacházet se „svými“ faráři i nadále jako s vrchnostenskými úředníky, což byla jednoznačně „základní tendence“ (nejen) lichtenštejnské knížecí patronátní politiky – před i po konverzi. Lze tedy konstatovat jeden velmi podstatný následek prosazování katolicismu, a sice že se postupně zmenšoval rozsáhlý manévrovací prostor vrchností a patronátních pánů při utváření církevní politiky. Situace znamenající takřka „panství nad církví“, která charakterizovala dobu reformace, už neexistovala.⁶⁹

Na závěr lze konstatovat, že velmi důležitým cílem, který knížata z Lichtenštejna sledovala jako vrchnost a patronátní pán po celé zkoumané období i poté, bylo udržet v jejich městech, vesnicích a dvorech co možná nejvíce poddaných a zavdávat co nejméně příčin k odchodu z knížecích panství, měst a vesnic osobám, které se nechtěly obrátit ve víře, resp. – v širším slova smyslu – všem osobám, které se nějakým způsobem vymykaly

na pasovského oficiála (do jehož působnosti Dolní Rakousy spadaly) a na biskupskou konzistoř ve Vídni. Maximilián se postavil na stranu obce a opakovaně požadoval farářovo odvolání: „*V opačném případě, a protože farář svým nepořádkem a skandálem [...] zanedbal věčné blaho tolika duší, protestujeme při Bohu, tváří celé katolické církve a našem svědomí, že z toho chceme být omluveni a přenecháváme to zodpovědnosti před posledním Božím soudem těch, kteří neodvrátili záhubu tolika nebohých duší.*“ Maximilián z Lichtenštejna Karlovi z Kirchbergu, oficiálovi pasovského biskupství ve Vídni (koncept), 8. 10. 1630. SL-HA, H 2334 (Pfarre Feldsberg).

68 K r i t z l, Johannes: „*Sacerdotes incorrigibiles?*“ Die Disziplinierung des Säkularklerus durch das Passauer Offizialat unter der Enns von 1580 bis 1652 im Spiegel der Passauer Offizialatsprotokolle. Theol. Diss. Wien 2011, zde s. 189nn. Jan Al Saheb konstatuje podobné problémy i u farářů v Opavském vévodství: podle něj tam okolo roku 1670 panoval natolik závažný nedostatek katolických kněží, že mohli i nadále ilegálně vyvíjet činnost evangelictví kazatelé. A l S a h e b, J.: *Konfesiční střety v opavském knížectví* (v tisku).

69 Jako příklad může posloužit výše zmíněný spor o faráře Nikolaue Hartmanna ve Valticích. K této problematice viz též S t ö g m a n n, A.: *Konfessionalisierung*, s. 184.

náboženským a církevním snahám o disciplinaci⁷⁰ a uniformizaci.⁷¹ Bylo nutné zabránit dalšímu oslabování vrchnostenského systému, který byl beztak již těžce napaden pustošením třicetileté války a jinými tehdejšími krizemi a nouzemi, jimiž byly v neposlední řadě masivně postiženy i lichtenštejnské državy.⁷²

Přesně tuto politiku Karel Eusebius výslovně doporučoval svému synu a nástupci Janu Adamu Ondřejovi ve své *Instrukci pro našeho milovaného syna* (*Instruction vor unseren geliebten Sohn*, vznik před rokem 1681): „Vždy se máš starat o udržení poddaných a obsazení pustých gruntů, protože toto je jeden z nejpřednějších úkolů, mít hodně poddaných, podle přísloví: ubi populus, ibi obulus.“⁷³

Kontinuitäten und Diskontinuitäten in der Religiosität und Religionspolitik der Fürsten von Liechtenstein im 16. und 17. Jahrhundert

Obrigkeithliche Fürsorge für die Untertanen umfasste stets religiöse, aber auch viele nichtreligiöse Aspekte. Als kontinuierliche Priorität des Handelns der Fürsten von Liechtenstein als Grund- und Patronatsherren sind ökonomische Motive auszumachen. Ziel war und blieb es, möglichst viele Untertanen „zu erhalten“. Keineswegs lässt sich feststellen, dass „unkatholische“ Untertanen dauerhaft geschützt wurden oder von katholisierenden Maßnahmen unbehelligt blieben. Es war und blieb ein wichtiges Ziel der drei in den Jahren um 1600 zum Katholizismus konvertierten Brüder Karl, Maximilian und Gundaker sowie auch ihrer Nachkommen, die gesamte ihnen untertänige Bevölkerung „katholisch zu machen“, allerdings mit Geduld und *nach Möglichkeit* unter Einsatz von seelsorgerischen Mitteln und bei Vermeidung von Zwangsmaßnahmen, wie sie vom Kaiserhaus gefordert wurden.

Ein wesentlicher Gesichtspunkt bei der „lichtenštejnschen Religionspolitik“ war es, eine Massenflucht von Untertanen und als deren Folge eine langfristige Schwächung der sozioökonomischen Basis des grundherrschaftlichen Systems zu vermeiden, gerade vor dem Hintergrund der Verheerungen des Dreißigjährigen Krieges und anderen Nöten, von denen die lichtenštejnschen Besitzungen in den böhmských Ländern massiv getroffen wurden.

70 K budování „řídících a kontrolních kapacit“ a obecně k disciplinaci a kontrole v souvislosti s procesem konfesionalizace viz S c h i l l i n g , H.: *Das konfessionelle Europa*, s. 305–307.

71 Nebezpečí, že náboženské restriktce vyprovokují útek poddaných, existovalo i v Opavském vévodství. Srov. A l S a h e b , J.: *Konfesiční střety v opavském knížectví* (v tisku).

72 Ve 40. letech klesl v důsledku pustošení statků na Moravě (i v Dolních Rakousích) dosavadní průměrný roční příjem cca 108 000 zlatých v hotových penězích o přibližně dvě třetiny na necelých 38 000 zlatých ročně. Jako by to nestačilo, byla lichtenštejnská panství v roce 1644 postižena ještě i morem, takže z infikovaných vesnic nebylo možné dovážet ke knížecímu dvoru ve Valticích už ani potřebné palivové dříví. H a u p t , H.: *Fürst Karl Eusebius*, s. 86–89. Viz též S t e k l , Hannes: *Ein Fürst hat und bedarf viel Ausgaben und also viel Intraden*. Die Finanzen des Hauses Liechtenstein im 17. Jahrhundert. In: Oberhammer, Evelin (Hg.): *Der ganzen Welt ein Lob und Spiegel*. Wien 1990, s. 64–85, zde s. 65.

73 *Instruction von wayl. Fürsten Carolo Eusebio von Liechtenstein für dero Prinzen Fürsten Johann Adam geschriben* (opis z 18. století). SL-HA, inv. č. HS462, s. 77.

Petr Fiala – † Anna Matušinová

Náboženství a politika v současném Lichtenštejnsku

Religion and politics in the contemporary Principality of Liechtenstein

The Principality of Liechtenstein represents a special case within the group of European democratic political systems. It has the general characteristics of very small states (with features of communal politics), the princely family plays an important role in the practical politics, there are elements of direct democracy and at the same time the political culture is significantly impacted by conservative policy. This combination of monarchist features with elements of direct democracy along with specific characteristics of the Liechtenstein political culture leads to an identification with religion as a natural part of political life.

Key words: religion, politics, Catholic Church, the Principality of Liechtenstein

Pro porozumění vztahu náboženství a politiky, jenž se dnes znovu stává jedním z důležitých témat sociálních věd, není důležité jen zkoumání nejrůznějších forem interakcí náboženství se současnou společností ve velkých státech, ale je potřebné věnovat pozornost i „zvláštním případům“. K takovým patří např. Česká republika, vykazující ve všech sociologických výzkumech mimořádně nízkou identifikaci obyvatelstva s církvemi a náboženskými společnostmi. Jiným případem je Lichtenštejnsko, které se naopak řadí k nejvíce religiózním zemím v Evropě a kde má náboženství s ohledem na specifika politického systému viditelný dopad na politické rozhodování.

V následujícím textu se snažíme ukázat, jakou roli hrají v lichtenštejnské politice v kontextu evropských diskusí¹ náboženská témata, a sledovat, jak jsou zde otázky související s náboženským přesvědčením či morálními nároky z něj vyplývajícími řešeny.

1 Pozornost je věnována především tématům souvisejícím s katolicismem, neboť přestože se ke katolictví podle posledního sčítání lidu hlásí zhruba 75 % obyvatelstva, dříve tak činila veškerá populace Lichtenštejnska. Pro pochopení náboženské situace v zemi jsou tudíž katolická témata naprosto signifikantní.

Katolická víra jako politický problém (evropský kontext)

Katolická církev ovlivňovala po staletí kulturní a politické dějiny Evropy. Poslední dobou se zdá, že v souvislosti s oslabením její tradiční pozice v evropských společnostech už katolická témata nemají potenciál vyvolat širší politickou diskuzi. Takový závěr by však byl nejspíše předčasný a rozhodně příliš jednostranný. V posledních deseti letech se v Evropě objevilo hned několik katolicismem podmíněných témat, která otevřela debatu napříč politickým a akademickým spektrem, společností i jednotlivými státy. Mezi ně můžeme kupříkladu zařadit diskusi o začlenění křesťanského odkazu do tzv. evropské ústavní smlouvy, pochybnosti o způsobilosti Rocca Buttiglioneho jako kandidáta na evropského komisaře nebo boj o vyvěšování kříže v italských školách.

Důležité je, že náboženské otázky hrají v Evropě znovu politickou roli bez ohledu na to, jak se jednotlivé státy oficiálně identifikují s církví, protože právě katolicismus není jako „státní náboženství“, tedy vyznání, které se z hlediska státu těší zvláštnímu, byť často jen symbolickému postavení, téměř nikde etablován, resp. v tomto případě zachován. V samotné Evropské unii je jen sedm států, které mají nějakou oficiální církev, nicméně pouze v případě Malty se jedná o církev římskokatolickou. Obecně lze říci, že přes zpravidla neutrální postoj států náboženství stále ovlivňuje smýšlení ve společnosti. Itálie, Lucembursko ani Portugalsko nemají státní církev, více než 90 % jejich obyvatel se však hlásí k římskokatolickému vyznání. Takové složení obyvatelstva, bez ohledu na to, že podobně vysoká míra identifikace je často jen historicko-kulturně podmíněna a nemá přímý vliv na životní styl jednotlivců, musí mít nutně vliv na veřejně deklarované postoje, a tedy na politické programy stran, které se snaží získat voliče mimo jiné i s pomocí náboženských témat. Ostatně náboženské hodnoty podvědomě vyznávají i ti Evropané, kteří nikdy nevstoupili do kostela či mešity. Jsou jim totiž předávány skrze kulturně-nábožensko-historické prostředí, ve kterém žijí.² Tyto „přenesené“ původně náboženské hodnoty mají bezpochyby vliv na politické a společenské chování jednotlivců či skupin, i když může jít o vazbu, která se odlišuje od období před nástupem razantní sekularizace. Kupříkladu se ukazuje, že nejen lidé bez vyznání, ale i protestanti jsou dnes liberálnější v morálních otázkách než katolíci.³ Z toho na druhé straně vyplývá, že politické strany a voliči, jež se nějak identifikují s katolicismem, jsou zpravidla v politických postojích konzervativnější. To platí i pro situaci v Lichtenštejnsku, jak za chvíli ukážeme. Nejprve je však

2 Norris, Pippa – Inglehart, Ronald: *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide*. Cambridge 2004, s. 17.

3 Nicolet, Sarah – Tresch, Anke: *Changing Religiosity, Changing Politics? The Influence of “Belonging” and “Believing” on Political Attitudes in Switzerland*. *Politics and Religion*, Vol. 2, No. 1, April 2009, s. 95.

nutné se podrobněji podívat na některé již zmíněné nábožensky podmíněné případy, které byly v Evropě v poledních letech diskutovány.

Více než padesát let poté, co „otcové zakladatelé“, jež většinou spojovala právě katolická víra, vytvořili kořeny dnešní Evropské unie, se rozhořel spor, zda je vhodné začlenit odkaz na Boha a křesťanské hodnoty, které formovaly Evropu, do preambule evropské ústavní smlouvy. Není překvapivé, že na státy apeloval především papež Jan Pavel II.,⁴ podpořili ho však i představitelé ortodoxních věřících a protestantů,⁵ stejně jako největší evropská politická frakce Evropská lidová strana. Je zajímavé, že myšlenku začlenit křesťanský odkaz oficiálně požadovaly nejen státy se silnou katolickou většinou (Itálie, Malta, Polsko, Slovensko), ale i takové, jako je Česká republika, Litva či Německo. Naopak tradičně katolické země, k nimž patří Irsko, Portugalsko a Španělsko se k návrhu postavily zdráhavě. Španělsko dokonce spolu s Dánskem, Francií, Nizozemím, Švédskem a Velkou Británií vedlo koalici odpůrců. Tyto státy odmítaly myšlenku začlenění křesťanského odkazu do ústavní smlouvy z důvodu potenciální diskriminace ostatních evropských věřících, jakými jsou především židé a muslimové. Debata nakonec vyústila ve zmínku o „*inspiraci evropským kulturním, náboženským a humanistickým odkazem*“⁶ v preambuli Lisabonské smlouvy. Odpůrci výsledného znění upozorňují, že sekularita a neutralita nejsou identickými pojmy a jednoduše nelze vymazat evropské dějiny, přestože se o to představitelé Evropské unie snaží. Toto řešení je dle jejich názoru nešťastné a lze ho chápat jako akt sebepopření Evropy.⁷ Debata o ústavní smlouvě jasně ukázala, že Evropa nechce přímo poukazovat na své křesťanské kořeny.

V roce 2004 vznikl v Evropské unii spor o způsobilost italského kandidáta Rocca Buttiglioneho pro výkon funkce evropského komisaře. V prohlášení před Evropským parlamentem si italský politik svými konzervativními názory, mj. na homosexualitu a postavení ženy ve společnosti, popudil značnou část europoslanců (především socialistů, zelených a liberálních demokratů). Přestože Buttiglione explicitně prohlásil, že jeho náboženské přesvědčení mu nebude bránit v jeho politickém rozhodování,⁸

4 Papež poukazoval, že bez křesťanství by dnes neexistoval humanismus, kterého si Evropa tolik cení a na nějž odkazuje. C o s s , Simon – B a n k s , Martin: *Pope's call for "Christian values" in EU constitution under attack*, 2002, on-line text (<http://www.europeainvoice.com/article/imported/pope-s-call-for-christian-values-in-eu-constitution-under-attack/45159.aspx>, citováno 23. března 2013).

5 Podporu protestantů však lze označit za vlažnou. M i n k e n b e r g , Michael: *Religion and Euroscepticism: Cleavages, Religious Parties and Churches in EU Member States*. West European Politics, Vol. 32, No. 6, November 2009, s. 1203.

6 Preambule Lisabonské smlouvy.

7 W e i l e r , Joseph: *Un'Europa cristiana*. Milano 2003.

8 *Hearing of Rocco Buttiglione (justice, freedom and security)*, on-line text (http://www.europarl.europa.eu/press/audicom2004/resume/041005_BUTTIGLIONE_EN.pdf, citováno 23. března 2013).

byl nakonec donucen svou kandidaturu stáhnout. Nejmenování italského komisaře z důvodu jeho náboženského vyznání významně narušilo deklarovanou náboženskou neutralitu Evropské unie.

Posledním neméně důležitým tématem, které vyvolalo rozsáhlé polemiky v evropských státech, se stal boj o vyvěšování kříže. Evropský soud pro lidská práva totiž v roce 2009 konstatoval, že stát, který povolí vyvěšování kříže ve svých veřejných školách, není nábožensky neutrální a může být úspěšně zažalován.⁹ Případ *Lautsi*¹⁰ má své kořeny v žalobě proti italské škole, která odmítla kříž ze zdí svých učeben sejmout.¹¹ Zatímco italské soudy přiznaly kříži historickou a kulturní symbolickou hodnotu, štrasburský soud dospěl k opačnému názoru. Jednomyslně shledal porušení práva na svobodu náboženského vyznání a konstatoval, že přítomnost kříže ve třídě může nepříznivě ovlivňovat názor dětí na náboženství. Odpor, který takové rozhodnutí vyvolalo, byl z hlediska teze o oslabování identifikace s křesťanstvím u širších vrstev společnosti až překvapivý. V severních oblastech Itálie, které ovládá Liga severu, byly hromadně distribuovány kříže a mnoho místních úřadů přijalo vyhlášky, které ukládaly povinnost vyvěšovat kříž ve veřejných prostorách.¹² Italští politici hojně kritizovali dané rozhodnutí a vláda se rozhodla proti rozsudku odvolat k velkému senátu. Téma se dostalo i před Evropský parlament a někteří jeho členové se připojili k odvolání proti rozsudku.¹³ Štrasburský soud nakonec svůj původní názor radikálně změnil.¹⁴ Nejen že porušení Evropské úmluvy neshledal, ale dokonce konstatoval, že kříž je pasivním symbolem a že stát má právo na základě uvážení svých kulturních a historických tradic rozhodnout, zda vyvěšování kříže povolit či nikoliv (podle tzv. doktríny *margin of appreciation*).¹⁵ Debata kolem případu *Lautsi* ukazuje, že i dnešní

9 Většina států Evropské unie přítomnost náboženských symbolů ve veřejných prostorách nereguluje. Výjimku tvoří Francie (kromě Alsaska), která tzv. šátkovým zákonem zakazuje náboženské symboly ve veřejných institucích. Opačný názor zastává Itálie, Polsko, Rakousko a některé regiony Německa, které přítomnost kříže ve veřejných školách výslovně předepisují. Náboženské symboly však lze běžně na veřejných prostranstvích nalézt v Irsku, na Maltě, v Rumunsku, Řecku či Španělsku.

10 Evropský soud pro lidská práva, *Lautsi v. Itálie*, App. No. 30814/06, 3. listopadu 2009.

11 Obdobné spory se ovšem vyskytly již v 70. letech v Německu a jako reakce na případ *Lautsi* i v Rakousku. Žádný z nich se však nedostal před mezinárodní soud, v nejvyšší instanci ho rozhodoval soud ústavní.

12 M e s c o, Manuela: *Italians reject crucifix ruling*. Guardian, 4. November 2009.

13 Italská vláda byla oficiálně podporována 20 členskými státy Rady Evropy, přestože ne všechny se připojily k odvolání jako třetí strana (*amicus curiae*). K odvolání se připojilo 33 členů Evropského parlamentu, 10 vlád a 8 nevládních organizací. Zástupcem intervenujících vlád byl jmenován významný právník Joseph Weiler.

14 Evropský soud pro lidská práva, Velký senát, *Lautsi v. Itálie*, App. No. 30814/06, 18. března 2011.

15 Doktrína *margin of appreciation* je považována za klíčovou při aplikaci Evropské úmluvy o ochraně lidských práv a základních svobod. Jejím úkolem je vymezení optimálního vztahu mezi diskrecí vnitrostátních orgánů a kontrolní činností Evropského soudu pro lidská práva. Díky doktríně mají smluvní strany možnost brát náležitý ohled na své legitimní preference

Evropané se dokážou identifikovat s katolickou vírou a jejími symboly, pokud mají pocit, že jejich práva jsou zásadním způsobem ohrožena.

Lichtenštejnská politika a její specifika

Sledovat vliv náboženských témat na politiku v Lichtenštejnsku by nebylo možné bez připomenutí některých základních specifík lichtenštejnského politického systému.¹⁶ Lichtenštejnsko patří k nejmenším evropským státům, na území o rozloze 160 km² žije zhruba 37 000 obyvatel.¹⁷ Charakteristickým rysem politických systémů státních útvarů o tak malé rozloze a počtu obyvatel je to, že zde výkon politiky často vykazuje rysy podobné spíše municipální či regionální politice než politice národních států. Lichtenštejnsko si i díky dobrým vztahům zejména se sousedním Rakouskem a Švýcarskem dokázalo udržet suverenitu po celou svou moderní historii. Knížectví bylo založeno roku 1719 v rámci Svaté říše římské, nicméně plně suverénním se stalo roku 1806¹⁸ a svou suverenitu si zachovalo i v průběhu druhé světové války.¹⁹

v národním demokratickém procesu při aplikaci Úmluvy. Viz A r a i - T a k a h a s h i , Yutaka: *The Margin of Appreciation Doctrine and the Principle of Proportionality in the Jurisprudence of the ECHR*. Antwerp 2002.

16 Politologických studií o lichtenštejnském politickém systému není z pochopitelných důvodů mnoho, ale v poslední době bylo publikováno několik historických prací, které sledují vývoj lichtenštejnské politiky až do současnosti. Především B e a t t i e , David: *Liechtenstein. A Modern History*. Triesen 2004. Z české literatury H o r č i č k a , Václav – S u c h á n e k , Drahomír – Ž u p a n i č , Jan: *Dějiny Lichtenštejnska*. Praha 2011. Zde také odkazy na další literaturu.

17 Podle oficiálních webových stránek Knížectví Lichtenštejnsko zde bylo ke konci roku 2011 zaznamenáno 36 848 obyvatel, z toho 33,3 % cizinců, především Švýcarů, Rakušanů, Němců a Italů (<http://www.liechtenstein.li/index.php?id=53&L=%271>; citováno 23. března 2013). Zde je možné nalézt také další statistická data. Částečně lze využít např. i publikaci V a ř e k a , Marek: *Lichtenštejnsko*. Praha 2010.

18 Vzniku Knížectví Lichtenštejnsko a jeho politické konsolidaci byla věnována velká pozornost obzvláště v souvislosti s výročí roku 2012. Např. V o l l k o m m e r , Rainer – B ü c h e l , Donat (Hgg.): *1712–2012, Das Werden eines Landes*. Vaduz 2012.

19 K otázce ústavněprávního postavení Knížectví Lichtenštejnsko, resp. politických postojů knížecí rodiny, srov. G e i g e r , Peter a kol.: *Questions concerning Liechtenstein during the National Socialist period and the Second World War*. Refugees, financial assets, works of art, production of armaments. Final report of the Independent Commission of Historians Liechtenstein / Second World War (ICH). Vaduz – Zürich 2009; t ý ž : *Kriegszeit. Liechtenstein 1939 bis 1945*. 2 Bde. Vaduz – Zürich 2010. Peter Geiger poukazuje mj. na několika případech na roli náboženství a církve ve vztahu k nacionálnímu socialismu, a to především v kapitole II. Geistlichkeit und Nationalsozialismus in Liechtenstein, Bd. 2, s. 26–55). K problematice vztahu knížecí rodiny k nacionálnímu socialismu na území českých zemí naposledy H o r č i č k a , Václav: *Nástin problematiky působení Lichtenštejnů v českých zemích v období druhé světové války*. In: Knoz, Tomáš – Geiger, Peter (edd.): *Místa lichtenštejnské paměti*. (Časopis Matice moravské 131, 2012 – Supplementum 3). Brno 2012, s. 107–119. Dále srov. P i n t e r o v á , Jana: *Knížectví Lichtenštejnsko a jeho vztahy s Českou republikou od roku 1918 do současnosti se stručným historickým přehledem*. Diplomová práce FSV UK. Praha 2000.

Z hlediska státního zřízení lze zemi zařadit mezi dědičné konstituční monarchie s demokraticky voleným parlamentem. Hlavou státu je kníže, který má poměrně rozsáhlé pravomoci. Ty mu přiznává ústava z roku 1921, která byla významně novelizována v roce 2003 po schválení v referendu. Kníže zejména zastupuje zemi navenek, formálně jmenuje ministry, které navrhl parlament (*Landtag*), může odvolat vládu, rozpustit parlament a účastnit se legislativního procesu.²⁰ Exekutivní moc představuje vláda, která je sestavena z pěti ministrů včetně jejího předsedy. Moc zákonodárnou reprezentuje pětadvacet členů jednokomorového parlamentu, kteří jsou voleni poměrným systémem na dobu čtyř let. V lichtenštejnském politickém systému se objevuje mnoho prvků přímé demokracie. Častým způsobem, jak rozhodnout o sporných otázkách, je svolávání referenda, pro něž je stanoveno kvorum 1000 podpisů u běžných zákonů a 1500 podpisů u otázek, které se týkají změn ústavy.²¹

Bezprostředně po první světové válce byly položeny základy stranického ho systému, v němž se postupně profilovaly dvě relevantní strany. Zpočátku polarizovaný systém se v roce 1938 přeměnil na konsociační, v němž obě strany začaly vytvářet velké koalice. Popsaný stav trval až do roku 1993, kdy bylo nakročeno ke konstituování systému dvou a půl strany.²² V Lichtenštejnsku se tradičně Vlastenecká unie (*Vaterländische Union*, VU) střídá u moci (případně tvoří koalici) s Pokrokovou občanskou stranou (*Fortschrittliche Bürgerpartei*, FBP). Stranický systém doplňuje levicová Svobodná kandidátka (*Freie Liste*, FL), jejíž význam je poněkud více omezený a která kvůli značné názorové odlišnosti s předchozími dvěma stranami netvoří koalice.²³ VU vznikla v roce 1936 sloučením Křesťansko-sociální lidové strany (CSVP) a uskupení s názvem Lichtenštejnská vlastenecká služba (LHD). Vlastenecká unie se profiluje jako konzervativně smýšlející strana s křesťansko-sociálními názory. Pokroková občanská strana vznikla v roce 1918 a lze ji označit jako křesťansko-demokratickou konzervativní stranu, která stojí napravo od VU a dlouhodobě podporuje politiku knížecího rodu. Ve svém volebním programu z roku 2009 nicméně souhlasí s prosazením zákona, který by homosexuálním párům umožňoval adopci dětí, k jiným náboženským tématům se nevyjadřuje. S ohledem na křesťanský profil obou hlavních stran a politickou kulturu Lichtenštejnska není překvapivé,

20 Každý legislativní akt musí být podepsán knížetem a předsedou vlády. Jedinou výjimku tvoří odvolání předsedy vlády, které podepisuje kníže sám. Kníže má tak de facto právo veta vůči všem legislativním aktům včetně těch, které byly schváleny referendem. H o r č í č - k a , V. – S u c h á n e k , D. – Ž u p a n í č , J.: *Dějiny Lichtenštejnska*, s. 182–193.

21 I s m a y r , Wolfgang (ed.): *Die politischen Systeme Westeuropas*. Opladen 1999, s. 703.

22 Přestože třetí strana v roce 1993 překročila uzavírací klauzuli pro volby do parlamentu, fakticky vládnou pouze dvě strany a třetí z nich hraje menší roli.

23 Základní informace o současných politických stranách zastoupených v zemském sněmu jsou k dispozici na webové stránce Knížectví Lichtenštejnsko (<http://www.liechtenstein.li/index.php?id=20&L=1%2Fcontact.php>, citováno 23. března 2013), zde jsou i odkazy na webové stránky jednotlivých politických uskupení.

že náboženská identifikace je zde chápána jako samozřejmost a každá ze stran se ve svém politickém programu náboženskými tématy zabývá pouze v některých případech, hlavními otázkami, které svorně řeší, jsou hospodářství a bezpečnost státu. Obě strany si jsou programově blízké (přestože FBP je konzervativnější a více podporuje knížecí politiku), proto při společném vládnutí mezi nimi vzniká jen málo závažnějších ideových rozkolů.²⁴

Lichtenštejnsko není členem Evropské unie, nicméně má s tímto uskupením navázány úzké vztahy. Od roku 1995 je země signatářem dohody o Evropském hospodářském prostoru, tudíž může využívat ekonomických výhod, které tato spolupráce přináší ostatním evropským státům.²⁵ V rámci dohody o EHP však má určitou výjimku, neboť může omezovat volný pohyb pracovníků na svém území.²⁶ K schengenskému systému se země přidala v roce 2008²⁷ v návaznosti na švýcarské rozhodnutí odstranit hraniční kontroly se státy EU.²⁸ Lichtenštejnsko též s Evropskou unií uzavřelo bilaterální dohody týkající se daní. Díky zmíněným dohodám země využívá především ekonomických výhod, které evropská integrace nabízí, aniž by měla povinnosti, které členství v EU přináší. Současný stav je tudíž pro knížectví výhodný a nelze v blízké době očekávat jeho změnu.²⁹ Ostatně evropská témata nehrají významnější roli ve společnosti ani v programech

24 Beattie, D.: *Liechtenstein*, kap. Political Parties and Pressure Groups, s. 189–193. Zde je rovněž zaznamenán vývoj politického stranictví v průběhu druhé poloviny 20. století a jeho vyústění v současném stavu a například také pozice jednotlivých stran a uskupení ve sdělovacích prostředcích. Srov. též Strmiska, Maxmilián – Hloušek, Vít – Kopeček, Lubomír – Chytilík, Roman: *Politické strany moderní Evropy*. Praha 2005, s. 344–349. Pokud pomineme meziválečné období, kdy mezi stranami rozhodně nepanovala harmonie, byly vztahy napjaté také ve druhé polovině 90. let, zejména za druhé vlády Mario Fricka, kdy VU vládla sama. Tehdy panovaly rozdílné názory především na ústavní reformu. Stálo by za to vyhodnotit také postoje obou stran ke zřízení arcibiskupství a k odluce státu a církve. Pokud jde o náboženská témata diskutovaná politickými stranami, například diskusní fórum *Zeit für Liechtenstein*, zřízené z iniciativy VU, (<http://www.zeitfuerliechtenstein.li/KircheundStaat/tabid/212/Default.aspx>, citováno 23. března 2013) věnuje velkou pozornost vztahu církve a státu (na fórum je odkaz na oficiálních webových stránkách VU). V září 2012 uspořádala strana diskusi na téma odluky státu a církve, o které referoval místní tisk. K odluce se při různých příležitostech vyjadřoval také dědičný princ Alois.

25 Lichtenštejnsko v roce 2003 na několik měsíců pozastavilo vstup České republiky a Slovenské republiky do Evropského hospodářského prostoru (EHP), protože chtělo, aby tyto nové členové uznali svrchovanost Lichtenštejnska a projevíli vůli vyřešit spor o restituční nároky, který zmíněné státy vedou od roku 1945.

26 Schaffhauser, Pascal: *Personenverkehr in Liechtenstein: Unde venit – Status quo – Quo vadit?* Ein Abriss der Entwicklung des Personenverkehrs. In: Baur, Georges (ed.): *Europäer – Botschafter – Mensch. Liber Amicorum für Prinz Nikolaus von Liechtenstein*. Schaan 2007, s. 195–225.

27 V roce 2011 však dohoda vstoupila v platnost.

28 Vzhledem k neexistenci hraničních kontrol mezi Lichtenštejnem a Švýcarskem se očekávalo, že knížectví projekt podpoří.

29 K ekonomickému rozvoji Lichtenštejnska v posledním půlstoletí především Merki, Christoph Maria: *Wirtschaftswunder Liechtenstein*. Die rasche Modernisierung einer kleinen Volkswirtschaft im 20. Jahrhundert. Zürich 2007.

lichtenštejských politických stran. Navíc ani knížecí rodina není většímu zapojení Lichtenštejska do evropské integrace nakloněna.³⁰

Náboženské aspekty v lichtenštejském politickém životě

Lichtenštejnsko je zemí, ve které se 77 % (a dokonce okolo 95 % z rodilých Lichtenštejnců) obyvatelstva hlásí ke katolické víře, čímž se řadí ke státům s nejvíce religiózním obyvatelstvem v Evropě. Přestože ústava deklaruje ochranu náboženských zájmů občanů a s ní spojenou svobodu vyznání, přiznává římskokatolické církvi speciální status státní církve.³¹ Takové pojetí ústavy je také v souladu s náboženským vyznáním vládnoucí knížecí rodiny, jejíž pozice měly vždy významný dopad na právní vývoj státu.³² David Beattie dokládá, že současná pozice katolické církve v Lichtenštejnsku vychází z ústavy z roku 1921, především z jejího článku 37. Podle něj je v Lichtenštejnsku zaručena svoboda víry, nicméně hned podle následujícího paragrafu je katolická církev vnímána jako zemská církev (*Landeskirche*), z čehož zároveň vyplývá její výsostné postavení ve vztahu ke státu. Pod státním dohledem je jí svěřeno vyučování a některé další veřejné služby. Církvi je garantováno právo na spravování svého majetku, od roku 1987 se tak děje na základě vybírání církevní daně.³³

Na počátku 17. století rodina Lichtenštejnů konvertovala k římskokatolické víře, která je pro ně dosud důležitým sebeidentifikačním symbolem i v moderní době a v souladu s ní činí i svá politická rozhodnutí.³⁴ To se

30 Frommelt, Christian – Gstöhl, Sieglinde: *Liechtenstein and the EEA: the Europeanization of a (very) small state*, (2011) on-line text (<http://www.europautredningen.no/wp-content/uploads/2011/04/Rap18-Liechtenstein2.pdf>, citováno 23. března 2013), s. 47.

31 Ke vztahu státu a církve a k náboženským poměrům v Lichtenštejnsku srov. Wille, Herbert – Bruhin, Josef (edd.): *Staat und Kirche*. Grundsätzliche und aktuelle Probleme. Symposium des Liechtenstein-Instituts 25. bis 17. März 1999. (Liechtenstein, politische Schriften, Band 26). Vaduz 1999. Stručněji také Beattie, D.: *Liechtenstein*, kap. State and Church, s. 265–270.

32 Text této kapitoly se bude problematikou role náboženství v současné lichtenštejnské společnosti, resp. vztahem lichtenštejnského státu a církve, zabývat především na dvou významných případech, a sice na příkladu debaty ohledně založení biskupství ve Vaduzu a sporů o uznání homosexuálních svazků.

33 Beattie, D.: *Liechtenstein*, kap. State and Church, s. 265–266.

34 Ke konverzi Karla I. z Lichtenštejna (tomuto tématu je věnována značná pozornost historiků) alespoň Winkelbauer, Thomas: *Karrieristen oder fromme Männer? Adelige Konvertiten in den böhmischen und österreichischen Ländern um 1600*. In: Chocholáč, Bronislav – Jan, Libor – Knoz, Tomáš (edd.): *Nový Mars Moravicus*. Brno 1999, s. 431–452. Ke vztahu Lichtenštejnů na papežství na počátku 20. století srov. Beattie, D.: *Liechtenstein*, kap. Liechtenstein and the Pope, s. 43–44; Lirmann, Maximilian: *Der Papst – Fürst von Liechtenstein*. Jahrbuch des Historischen Vereins für das Fürstentum Liechtenstein 85, 1985, s. 231–255. O něco podrobněji také Beattie, D.: *Liechtenstein*, kap. State and Church, s. 266–270.

projevuje také v politickém řešení některých etických otázek, u nichž jsou ideově-politická nebo náboženská východiska podstatná.

V církevním životě Lichtenštejnska, resp. ve vztahu státu a církve v Lichtenštejnsku, představovalo důležitou událost založení arcibiskupství ve Vaduzu, k němuž došlo roku 1997.³⁵ Stalo se tak po delších jednáních (jež lze zaznamenat minimálně již od roku 1982) na základě rozhodnutí papeže Jana Pavla II.³⁶ Arcidiecéze vznikla z původního děkanátu podléhajícího biskupství ve švýcarském Churu a složeného z jedenácti farností více či méně respektujících jedenáct lichtenštejnských obcí (Balzers, Bendern, Eschen, Nendeln, Mauren, Ruggell, Schaan, Planken, Schellenberg, Triesen, Triesenberg, Vaduz).³⁷ Za arcibiskupa ve Vaduzu byl tehdy navržen dosavadní biskup v Churu Wolfgang Haas, jenž byl sice rodilý Lichtenštejec, byl ovšem zároveň považován za jednoho z nejrazantnějších představitelů konzervativního křídla v katolické církvi. Zatímco ve Švýcarsku jeho postoje autoritu v očích věřících do značné míry oslabovaly, v Lichtenštejnsku měly teoreticky více souznít s názory obyvatel i hlavy státu.³⁸ Uvedené skutečnosti nicméně i v Lichtenštejnsku vyvolaly celou řadu sporů, v nichž se projeví problémy hned na několika osách – mezi konzervativním a liberálním křídlem v katolické církvi, mezi konzervativnějšími a liberálnějšími proudy v lichtenštejnské společnosti a v neposlední řadě také mezi knížecí rodinou a věřícími. Uvedené skutečnosti v období bezprostředně navazujícím na jmenování nového arcibiskupa vyústily v zorganizování petice, v níž 8 492 občanů Haase jako arcibiskupa odmítlo. Do sporu se vložil i lichtenštejnský stát, resp. zemský sněm, který tehdy zastával názor, že při změně církevního zřízení a jmenování arcibiskupa měl být požádán o vydání stanoviska. Zemský sněm z tohoto důvodu dokonce hledal řešení přímo ve strukturách Svatého stolce, nicméně k instalování arcibiskupa Haase i přes tyto rozpory došlo.³⁹ Z článků publikovaných na téma založení

35 Celou problematiku založení arcibiskupství ve Vaduzu a následků tohoto aktu pro lichtenštejnskou společnost s nadhledem zahraničních badatelů ve stručnosti shrnují Horčíčka, V. – Suchánek, D. – Županič, J.: *Dějiny Lichtenštejnska*, s. 188–189.

36 Zlatá bula Jana Pavla II. je uveřejněna na stránkách arcibiskupství Vaduz: <http://www.erzbistum-vaduz.li/errichtung.htm> (citováno 23. března 2013). Kontakty mezi papežem Janem Pavlem II. a knížetem byly navázány již v předchozím období, roku 1985 pobývala hlava katolické církve na návštěvě v Lichtenštejnsku.

37 Biedermann, Klaus: *Das Dekanat Liechtenstein 1970 bis 1997. Eine Chronik des kirchlichen Lebens*. Vaduz 2000; Tschuor, Johannes: *Bistum Liechtenstein? Utopie? Traum? Möglichkeit?* In Christo 46, 1982, Nr. 21, 2. Oktober 1982, s. 1–2. Citováno dle: <http://www.erzbistum-vaduz.li/medien/19821002.htm> (citováno 23. března 2013). Oficiální vatikánský list *Osservatore Romano* informoval o papežově rozhodnutí založit ve Vaduzu novou arcidiecézi dne 2. prosince 1997. Beattie, D.: *Liechtenstein*, kap. State and Church, s. 268.

38 Arcibiskup Wolfgang Haas se ovšem později dostal do určitého konfliktu i s knížecí rodinou, v srpnu 2011 například neasistoval na tradičních oslavách nezávislosti.

39 K tomu viz mj. stanovisko papežské nunciatury z 21. prosince 1997, publikované na stránkách arcibiskupství ve Vaduzu (<http://www.erzbistum-vaduz.li/erklarung.htm>, cito-

arcibiskupství ve Vaduzu a jeho obsazení konkrétním arcibiskupem je nicméně patrné, že i přes snahu „normalizovat“ poměry v církvi (např. církevní časopis *In Christo* byl v té době nahrazen novým časopisem *Vobiscum*, který měl lépe vyjadřovat změněnou situaci), přetrvávaly v následujících letech a především u příležitosti desátého výročí tohoto aktu nejrůznější diskuse o vztahu místní církve k náboženské pluralitě a k sekulárnímu právnímu státu. Jako protiváha konzervativních tendencí byl založen Spolek pro otevřenou církev – *Verein für eine offene Kirche*. Již roku 1999 byla ustavena pracovní skupina „Stát a církev“. Tak se do poměrně velké šíře rozvinula debata o odluce církve od státu, která byla typická pro vztah státu, církve a občanské společnosti v Lichtenštejnsku i na počátku 21. století.⁴⁰

V Lichtenštejnsku se v posledních letech ve veřejné debatě i v procesu politického rozhodování řešily, stejně jako v řadě jiných zemí, mj. otázky spojené s právním postavením homosexuálních párů nebo s umělým ukončením těhotenství (potraty). V kontextu lichtenštejnské politické kultury i ideového profilu vládnoucí knížecí rodiny může být poněkud překvapivé, že v září 2011 byly v Lichtenštejnsku bez větších problémů uznány homosexuální svazky. Návrh zákona předložila parlamentu Svobodná kandidátka, která se inspirovala obdobnými texty z Rakouska a Švýcarska. Poté, co byl návrh na jaře 2010 oficiálně prezentován, jej podpořil princ Alois.⁴¹ I díky tomu byl zákon jednomyslně schválen o rok později. Přesto vyvolal u části nespokojené konzervativní společnosti odpor. Sociálně konzervativní skupina *Vox Populi* se proti zákonu postavila (spolu s římskokatolickou arcidiecézí ve Vaduzu) a získala potřebný počet hlasů pro vypsání referenda. V červnovém referendu téměř 69 % voličů podpořilo zákon a ten pak vstoupil v platnost v září 2011.⁴² Přestože téma má i náboženský podtext, konzervativní strany Lichtenštejnska ani kníže

váno 2. března 2013). Lichtenštejnská delegace vedená Andreou Willim jednala s „ministrem zahraničních věcí“ Svatého stolce, kardinálem Jean-Louisem Tauranem. Beattie, D.: *Liechtenstein*, kap. State and Church, s. 268.

40 Viz <http://www.erzbistum-vaduz.li/staatundkirche.htm> (citováno 23. března 2013). *Memorandum betreffend die bei einer Entflechtung/Trennung von Staat und Kirche bzw. von Gemeinden und Pfarreien im Fürstentum Liechtenstein zu ordnenden Eigentumsverhältnisse I*. Vaduz, 14. Januar 2008. (<http://www.erzbistum-vaduz.li/medien/20080114.pdf>; staženo 23. března 2013). Oficiální církevní stanovisko k vývoji vztahu státu a církve v Lichtenštejnsku publikoval prelát Dr. Markus Walser. W a l s e r, Markus: *10 Jahre Erzbistum Vaduz*. Staat und Kirche. In Christo. Offizielles Kirchenblatt für die Pfarreien im Fürstentum Liechtenstein 2007, Nr. 24, s. 2–4 a 2007, Nr. 25–16, s. 2–4 (<http://www.erzbistum-vaduz.li/medien/243%2020071115%20Staat%20und%20Kirche%20In%20Christo.pdf>; citováno 23. března 2013). Beattie, D.: *Liechtenstein*, kap. State and Church, s. 269–270. David Beattie si navíc pokládá otázku, jakým směrem se mohou poměry v katolické církvi v Lichtenštejnsku ubírat v budoucnu, a srovnává zdejší situaci s poměry v jiných malých katolických státech s monarchickým zřízením.

41 *Liechtenstein stimmt über die Homo-Ehe ab*, Vienna online, 17. Juni 2011, on-line text (<http://www.vienna.at/liechtenstein-stimmt-ueber-die-homo-ehe-ab/news-20110617-11362508>, citováno 23. března 2013).

42 68,8 % Ja-Stimmen für Partnerschaftsgesetz. Volksblatt, 19. Juni 2011.

se nepostavili proti, opačný názor však zaujali v otázce legalizace potratů, která byla řešena ve stejné době.⁴³

Na jaře 2011 deklaroval dědičný princ⁴⁴ Alois z Lichtenštejna,⁴⁵ že nepodpoří navrhovaný zákon, který by legalizoval potraty. Zákon měl povolit provádění potratů v prvních 12 týdnech těhotenství nebo v případě vážného poškození vývoje plodu. Prohlášení prince Aloise lze označit za opozici k sociálněliberálnímu trendu. Jeho postoj měl zásadní dopad na legislativní proces, neboť žádný zákon nemůže platit bez jeho podpisu. Monarcha ve svém zamítavém stanovisku nezůstal osamocen, připojili se k němu i členové lichtenštejnského parlamentu, kteří poměrem osmnácti ku sedmi hlasům nepodpořili předkládaný návrh zákona. Celý spor vyústil ve vyhlášení referenda, ve kterém těsně zvítězili odpůrci liberalizace, přičemž volební účast byla na lichtenštejnské poměry poměrně malá, neboť dosáhla pouze 60 %. Díky výsledku referenda, ve kterém obyvatelstvo podpořilo stanovisko prince Aloise, monarcha nemusel využít práva veta, kterým hrozil. Lichtenštejnsko tak spolu s Irskem, Maltou a Polskem zůstává mezi posledními evropskými zeměmi, které potraty nepovolují.

Aktivisté za boj o uvolnění potratové politiky monarchu přesto obvinili, že svým veřejným postojem referendum ovlivnil. Spor tak dostal nový rozměr, neboť se začalo mluvit o omezení pravomocí hlavy státu, která by do budoucna neměla mít právo veta. Přitom v roce 2003 byla v referendu přijata nová lichtenštejnská ústava, která (ve srovnání s vývojem v jiných evropských demokraciích vcelku netypicky) posiluje moc lidu prostřednictvím přímé demokracie a zároveň i knížete jako hlavy státu.⁴⁶ Lichtenštejnsko tímto krokem omezilo vliv politických stran, posílilo přímou demokracii a zároveň zachovalo výsadní postavení knížecí rodiny. Političtí odpůrci knížecí rodiny se však snaží současný stav změnit. V proslovu před parlamentem na jaře 2012 princ Alois pohrozil, že pokud lidé změní ústavu tak, že by odňali více než 200 let starou moc knížecí rodiny, není

43 Je potřeba připomenout, že motivace k rozhodnutí pro určitý způsob hlasování v uvedeném typu referenda nebývá jednostranná a že zde vedle náboženských a politických postojů hrají roli i ekonomické faktory. To se v Lichtenštejnsku týká nejen obyvatelstva s hlasovacím právem, ale i vládnoucího knížete, který „garantuje“ také ekonomickou prosperitu.

44 Kníže Hans-Adam II. předal v roce 2004 své pravomoci synu Aloisovi. Ten jako regent vykonává jeho povinnosti. Knížecí titul získá po smrti otce.

45 Dědičný princ Alois jako praktikující katolík věří, že nemůže oddělit své náboženské smýšlení od politických rozhodnutí zásadního významu. Někteří s ním souhlasí, když říkají, že jeho vykonávání práva veta není osobním rozmarem, ale podpora přirozené spravedlnosti proti hrozbě nespravedlivého zákona. Phillips, Francis: *The Prince of Liechtenstein is upholding natural justice in his threat to veto a law legalizing abortion*. CatholicHerald.co.uk, May 2012 (<http://www.catholicherald.co.uk/commentandblogs/2012/05/07/the-prince-of-liechtenstein-is-upholding-natural-justice-in-his-threat-to-veto-a-law-legalising-abortion/>), citováno 23. března 2013).

46 Občané v referendu podpořili knížecí variantu namísto konkurenčního návrhu, který by posiloval vliv politických stran. Viz Hans-Adam II. vládnoucí vévoda z Liechtensteinu: *Stát ve třetím tisíciletí*. Praha 2011, s. 77–85.

schopen nést svou politickou zodpovědnost, a tudíž by se musel stáhnout z veřejného politického života. Celý konflikt vyústil v červencové referendum, které mělo za úkol spor mezi politiky a princem definitivně vyřešit. Občané v referendu odmítli zdrcující většinou (76 % hlasujících přičemž se zúčastnilo 83 % obyvatel) návrh na omezení pravomocí knížecí rodiny, právo veta tudíž bylo monarchovi ponecháno. Z výsledku mj. vyplývá, že ani konzervativní smýšlení ovlivněné katolickou vírou nemusí být v současné společnosti chápáno jako nevýhoda a doposud nevedlo k oslabení silného postavení knížecí rodiny, které jí bylo před téměř deseti lety přiznáno.

Závěr

Lichtenštejnsko představuje v rámci evropských demokratických politických systémů do značné míry zvláštní případ. Projevují se zde jednak obecná specifika velmi malých států (vykazující rysy komunální politiky), významnou roli v praktické politice hraje knížecí rodina, která si zachovala, a dokonce rozšířila rozhodovací pravomoci v rámci demokratického politického systému, pod vlivem sousedního Švýcarska se zde silně prosazují prvky přímé demokracie a současně je zde politická kultura významně ovlivněna konzervativními politickými postoji, což nachází výraz i v tom, že obě relevantní politické strany lze zařadit do rodiny křesťanských politických stran, a to spíše mezi ty, které jsou programově pravicově vymezeny. Tato kombinace monarchistických prvků s prvky přímé demokracie spolu se specifickými charakteristikami lichtenštejnské politické kultury vede k tomu, že je zde identifikace s náboženstvím přirozenou součástí politického života.

Identifikace knížecí rodiny, relevantních politických stran a většiny obyvatelstva s křesťanskou vírou, resp. s katolicismem, sice nebrání vzniku kulturně-náboženských bojů o etické otázky, ale jejich řešení je často odlišné, než je tomu ve většině evropských zemí. Příklad Lichtenštejnska ukazuje, že silná identifikace s náboženstvím a její politické důsledky nemusí být v rozporu s vývojem moderního (postmoderního) státu, a to ani tam, kde významnou roli v procesu politického rozhodování hrají postupy přímé demokracie. Při interpretaci lichtenštejnského případu a jeho komparaci však musíme mít vždy na paměti, že se jedná o specifický politický systém, jehož charakteristiky jsou v mnoha směrech ojedinělé.

Religion und Politik im gegenwärtigen Liechtenstein

Liechtenstein stellt im Rahmen der demokratischen politischen Systeme in Europa in hohem Maße einen Sonderfall dar. Es zeigt sich hier zum einen die allgemeine Spezifik sehr kleiner Staaten (hervortretende Merkmale der Kommunalpolitik), eine bedeutende Rolle in der praktischen Politik spielt die weiterhin regierende Fürstenfamilie, die schließlich die rechtliche Entscheidungsgewalt im Rahmen des demokratischen politischen Systems für sich zu erhalten wusste und sogar zu erweitern verstand. Unter dem Einfluss der benachbarten Schweiz setzten sich in Liechtenstein in starkem Maße Elemente der direkten Demokratie durch, zugleich wird hier die politische Kultur sehr stark durch konservative politische Einstellungen bestimmt, was seinen Ausdruck u. a. darin findet, dass sich die beiden relevanten politischen Parteien in die Familie der christlichen politischen Parteien einordnen lassen, und zwar eher unter diejenigen, die programmatisch nationalkonservativ sind. Diese Kombination monarchistischer Elemente mit jenen einer direkten Demokratie führen, zusammen mit den spezifischen Merkmalen der politischen Kultur in Liechtenstein, dazu, dass hier die Identifizierung mit der Religion einen natürlichen Bestandteil des politischen Lebens bildet.

Die Identifizierung der fürstlichen Familie, der relevanten politischen Parteien und der Mehrheit der Bevölkerung mit dem christlichen Glauben bzw. dem Katholizismus verhindern zwar nicht den Ausbruch kulturell-religiöser Kämpfe um ethische Fragen, doch deren Lösung unterscheidet sich häufig von jener in den meisten anderen europäischen Ländern. Das Beispiel Liechtenstein zeigt, dass eine starke Identifizierung mit der Religion und deren politische Folgen nicht im Widerspruch zur Entwicklung des modernen (postmodernen) Staates stehen müssen, und zwar auch nicht dort, wo die Vorgehensweisen der direkten Demokratie eine bedeutende Rolle im Prozess der politischen Entscheidungsfindung spielen. Bei der Interpretation der Causa Liechtenstein und einem Vergleich müssen wir uns jedoch stets vor Augen führen, dass es sich hierbei um ein spezifisches politisches System handelt, dessen Charakteristika in vielerlei Hinsicht einzigartig sind.

Jaroslav Šebek

Katolický život a zbožnost na jižní Moravě – v regionu Lichtenštejnů

The Catholic life and piety in south Moravia – in the Liechtenstein region

The contribution discusses the development of the church situation in south Moravia in the context of political, social and spiritual transformations, which took place in Czechoslovakia after its foundation in 1918. The study focuses on those parts of the south-Moravian region, which were governed by the Liechtenstein family. It mentions both the questions of the federal structure and the basic trends of the spiritual aim produced by efforts for a religious revival and simultaneously by the symbiosis of the confessional and national elements.

Key words: Catholic Church, First Czechoslovak Republic, South Moravian region, Catholic intellectuals, ethnic minorities, nationalism

Integrovaní součástí dějin brněnské diecéze do roku 1945 jsou také osudy německých věřících, přestože jejich procentuální podíl zde nebyl tak výrazný. V brněnské diecézi žilo totiž podle sčítání lidu z roku 1930 z celkového počtu 1 092 000 (tedy 88,22 %) římskokatolických věřících 888 000 (tedy 81,37 %) Čechů a necelých 200 000 (tedy 18,3 %) Němců, zatímco v ostatních diecézích přesahovalo procentuální zastoupení německých věřících 20 %.¹ Zastoupení německých katolíků bylo na jižní Moravě nejsilnější právě v těch částech regionu, které patřily pod správu rodu Lichtenštejnů, a to na Valticku, které bylo částečně připojeno k Československu po roce 1918, a dále pak na Lednicku, Břeclavsku a také na místech, které sice patřily jiným rodům, ale které byly s Lichtenštejnými v příbuzenském svazku – jako bylo zejména Mikulovsko, kde se nacházely statky Ditrichštejnů. Při zkoumání problematiky vývoje katolické komunity

1 Podle statistických údajů z roku 1930 žilo v litoměřické diecézi 76,05 % obyvatel římskokatolického vyznání, z nichž bylo 75,28 % Němců a 24,08 % Čechů. V pražské arcidiecézi žilo 66,1 % Čechů a 33,08 % Němců z celkového podílu 68,71 % římskokatolických věřících. V českobudějovické diecézi představovali z 90,55 % římskokatolických věřících Češi 74,97 % a Němci 23,77 %. V královéhradecké diecézi bylo z celkového počtu 69,15 % římskokatolických věřících 77,69 % Čechů a 21,22 % Němců. V olomoucké arcidiecézi bylo z celkového počtu 87,3 % římskokatolických věřících 70,52 % Čechů a 29,13 % Němců. Srov. k této problematice A l b r e c h t, Alfred: *Statistik der deutschen Katholiken in Böhmen und Mähren-Schlesien*. In: Donat, Heinrich (Hg.): *Die deutschen Katholiken in der Tschechoslowakischen Republik*. Warnsdorf 1934, s. 39–73.

na jižní Moravě však nelze pominout ani obecnější trendy, které se projevovaly v německém katolickém milieu a pochopitelně zasahovaly také do lokálních a regionálních poměrů.

Co se týká základní charakteristiky vývoje německého katolického prostředí ve zlomovém období po první světové válce a vzniku samostatného československého státu, markantní změnou oproti vývoji v době habsburské monarchie byla snaha propojovat duchovní obrodu jako odpověď na vlnu proticírkevních útoků s posilováním národní identity jako reakcí na národnostní problémy v ČSR. Po roce 1918 probíhala rovněž široká aktivizace nižších vrstev kléru a laiků, kteří chtěli dát najevo svou podporu a loajalitu vůči církvi. Konkrétním výrazem této tendence byly i spolkové aktivity, do nichž se němečtí věřící v brněnské diecéze aktivně zapojovali už od druhé poloviny 19. století. Katolické spolky se od 19. století zaměřovaly na různé oblasti křesťanského života a stávaly se prostorem, který sloužil uplatnění stavovských zájmů věřících i rozvíjení zbožnosti a vytváření protiváhy vůči vlivu liberálních a levicových idejí.

Organizačně nejsilnějším uskupením německých věřících brněnské diecéze byl spolek *Volksbund der deutschen Katholiken für Diözese Brünn* (Svaz německých katolíků brněnské diecéze). Původně se etabloval na podzim 1919 jako součást slezské zemské organizace tohoto spolku, ale vzhledem k organizačním problémům se již ve 20. letech plně osamostatnil. V jeho čele byli vesměs duchovní, mj. švýcarský řeholník Gregor Neffe, Johannes Danzinger (1874–1947), učitel náboženství a organizátor duchovních a kulturních aktivit německých věřících v diecézi, a kanovník mikulovské kapituly Karl Glaninger (1886–1948). Členstvo spolku tvořili jak kněží, tak laici. Ve farních strukturách se mu podařilo zakotvit natolik, že se nezřídkla stávalo, že ve farnostech byl mnohdy jedinou fungující katolickou organizací. O jeho rostoucím vlivu svědčil i fakt, že se členská základna rozšířila ze 6000 členů ve 20. letech až na 32 000 členů na začátku 30. let. Ve spolkových aktivitách se pak zohledňovala diferenciaci uvnitř členské základny, a to jak z hlediska věku, tak i pohlaví. Vedle společných setkání byly z tohoto důvodu pořádány i specifické spolkové akce určené jen pro určitou sociální či věkovou kategorii členů.² S *Volksbunden* navíc úzce spolupracovaly také ženské katolické organizace, jako byly například *Der Katholische Frauenbund* a *Reichsmädchenbund St. Gertrud*. Činnost tohoto spolku byla velmi bohatá. V první řadě usiloval o zachování a šíření křesťanské víry v rodinách a v souladu se svými programovými zásadami se chtěl věnovat morální, duchovní i sociální obnově katolických věřících

2 B l a s c h k e , Franz: *Verbandskatholizismus in Mähren-Schlesien*. In: Kirche, Recht und Land. Festschrift (Weihbischof Prof. Dr. Adolf Kindermann dargeboten zum 70. Lebensjahre im Auftrage des Sudetendeutschen Priesterwerkes und der Ackermann-Gemeinde von Mons. Dr. Karl Reiß und Staatsminister a. D. Hans Schütz). Königstein im Taunus – München 1969, s. 250–61, zde s. 255–256.

a čelit ateistickým vlivům, zejména mezi mládeží. Vedoucí činitelé spolku se proto významně angažovali například v záležitostech školství a žádali mj. zvýšení počtu katolických škol a navýšení počtu hodin náboženské výuky.³ V první polovině 20. let byla častým tématem diskusí v rámci *Volksbundu* také problematika odluky státu od církve. Realizaci takových plánů, vycházejících z části české politické reprezentace, představitelé spolku rozhodně odmítali.⁴ Ve 30. letech se spolek věnoval ve značné míře také propagaci myšlenek sociální nauky církve. Současně spolkové vedení nespouštělo ze zřetele otázku kulturní a světonázorové výchovy věřících a rozšiřování jejich intelektuálního obzoru. Proto *Volksbund* také inicioval zakládání knihoven s křesťanskou literaturou, měl své vlastní nakladatelství a zprostředkoval ve farnostech filmová představení s náboženskou tematikou. Členové spolku organizovali i sbírky na podporu německých studentů v seminářích a například podle údajů z roku 1929 bylo z těchto prostředků podporováno 74 bohoslovců.⁵ Pozice spolku byla v brněnské diecézi natolik výrazná, že se jeho členové stali hlavními organizátory i ryze duchovních akcí, jako byly například eucharistické kongresy. Největší z nich proběhly v roce 1927 v Mikulově (účast 20 000 věřících), v roce 1928 v Jihlavě (účast 15 000 věřících), v roce 1929 ve Slavonicích (účast 8000 věřících), v roce 1930 ve Znojmě, kde již bylo 30 000 účastníků, a v roce 1932 v Lechovicích u Znojma s 12 000 lidmi. Tyto akce byly aktivně podporovány také církevními představiteli, včetně biskupa Josefa Kupky.

Řada funkcionářů *Volksbundu*, a to laiků i kněží, působila také v německé křesťansko-sociální straně (*Deutsche Christlichsoziale Volkspartei – DCV*), jež vznikla v roce 1919 a navazovala na předválečné tradice rakouských křesťanských sociálů, kteří měli již před rokem 1918 ve venkovských regionech jižní Moravy poměrně silné pozice. K vůdčím představitelům strany patřil na jižní Moravě mikulovský učitel Erwin Zajicek, který se hlásil k myšlence česko-německé politické spolupráce a ve 30. letech zastával i úřad ministra československé vlády.⁶ Ve straně se angažoval také pozdější probošt (od roku 1934) mikulovské kapituly Franz Linke (1880–1944).

3 Moravský zemský archiv v Brně, B 40 Zemský úřad Brno, informace Policejního komisařství v Jihlavě Předsednictví zemské správy politické v Brně o veřejné schůzi *Volksbund der deutschen Katholiken für Mähren und Schlesien* 18. května 1924, č. j. 7569.

4 B l a s c h e , F.: *Verbandskatholizismus in Mähren-Schlesien*, s. 256.

5 Z a b e l , Johann: *Zweihundert Jahre Bistum Brunn*. Königstein im Taunus 1976, s. 62.

6 Erwin Zajicek (1890–1976) byl původní profesí učitel a ve straně měl z tohoto důvodu na starosti oblast školství. Od roku 1922 stál v čele spolku německých křesťanských učitelů (*Otto-Willmann-Bund*). Již od začátku 20. let patřil k významným organizátorům činnosti DCV na jižní Moravě. V letech 1925–1938 byl poslancem parlamentu a v letech 1936–1938 ministrem bez portfeje v Hodžově vládě. Jako důsledný zastánce aktivistické linie, tedy snahy o spolupráci s československou vládou, byl po rozpuštění DCV v březnu 1938 pro Henleina nepřijatelný, a ten proto odmítl Zajickovo začlenění do SdP. Za války byl povolán do německé armády. Po válce byl i přes intervence předsedy lidové strany Jana Šrámka, který upozorňoval na jeho předválečný aktivismus, zařazen do odsunu a od roku

Křesťansko-sociální straně se v převážně agrárních a silně religiózních regionech jižní Moravy dařilo a ve 20. a počátkem 30. let úspěšně konkurovala i další německé občanské straně – Svazu zemědělců. Na rozdíl od severozápadních Čech a částečně i severní Moravy strana také relativně uspěla v parlamentních volbách v květnu 1935, ve kterých již sudetoněmeckému politickému spektru jednoznačně dominovala Sudetoněmecká strana (SdP). V brněnské diecézi totiž strana utrpěla nejmenší voličské ztráty ve srovnání s předchozími parlamentními volbami z roku 1929. Na rezistenci velké části německých věřících na jižní Moravě proti propagandě SdP upozorňovala mimo jiné i zpráva československého ministerstva vnitra, hodnotící povolební situaci mezi stoupenci německé křesťansko-sociální strany v létě 1935.⁷ Zvláště Erwin Zajicek poté hájil na vládní i parlamentní půdě demokratické myšlenky a nadnárodní spolupráci až do zániku česko-německé koexistence v československém státě v roce 1938.

Konfesní sebe prezentace německých katolíků však byla souběžně doprovázena jejich národní sebe prezentací. Kontakty s německým jazykovým prostředím přispívaly také k posilování vazeb představitelů německého katolického prostředí na jižní Moravě k německým nacionálním kruhům. Ty se sice datovaly od druhé poloviny 20. let, ale na rozdíl od průmyslových pohraničních oblastí severních a západních Čech nebyly tak silné. Situace se však i zde výrazně mění v souvislosti s dopady velké hospodářské krize z počátku 30. let, jejíž sociální důsledky těžce zasáhly německé obyvatelstvo pohraničí včetně příhraničních regionů Valticka a Mikulovska, které se především potýkaly s problémy zemědělské krize a s odbytem rolnických produktů. Trendu nacionalizace konfesního života tehdy podlehli i někteří kněží a laici v diecézi: tato skutečnost se odrazila ve vyhrocování česko-německého konfliktu (rodiče například odmítali posílat děti na náboženství, pokud ve farnosti vyučoval český kněz apod.). V nacionalizaci katolických vrstev regionu pochopitelně hrál významnou roli i nástup nacistické vlády v Německu k moci v roce 1933 a s tím spojená transformace politických poměrů v rámci německé minority v Československu, daná vznikem Sudetoněmecké vlastenecké fronty (*Sudetendeutsche Heimatfront*), která se později změnila v Sudetoněmeckou stranu (*Sudetendeutsche Partei*) pod vedením bývalého funkcionáře nacionálního německého tělocvičného hnutí, který se zasloužil o posílení sudetoněmecké národní identity. Jako příklad horlivého stoupence nacionálních idejí lze zmínit Hanse Neuwirtha (1901–1970), pocházejícího ze Znojemska, který byl původně členem německé křesťansko-sociální strany v Mikulově, ale již záhy po vzniku

1946 žil v Poysdorfu nedaleko československých hranic, kde působil ve školní správě (byl mj. i ředitelem tamní školy). Po válce se snažil i nadále obhajovat principy aktivismu.

⁷ Národní archiv v Praze (dále NA Praha), PMV-225-869-2, zpráva Prezidia zemského úřadu (PZÚ) v Praze Presidiu ministerstva vnitra (PMV) o situaci v německé křesťansko-sociální straně po volbách z 31. srpna 1935, č. j. 36 720.

Sudetoněmecké vlastenecké fronty se stal jejím členem a blízkým Henleinovým spolupracovníkem. Při přípravách I. celostátního katolického sjezdu, konaného v Praze v červnu 1935, se například pokoušel ovlivňovat členy německé sekce přípravného výboru sjezdu, aby v jejím programu prosazovali záměry Henleinova hnutí.⁸

Konfesijní poměry na Moravě, a to zejména právě v její jižní části, nelze oddělit od vývoje v Rakousku. Důvodem byly velmi úzké kontakty, které mezi oběma regionálně i názorově blízkými oblastmi panovaly. Ve velké míře se tato duchovní sounáležitost projevovala návštěvami poutních míst. Tisíce německých, ale také českých poutníků se účastnily slavností ve štyrském Mariazell anebo v dalším známém rakouském poutním místě Maria Dreieichen. Ve 30. letech se pak i do tohoto vztahu ve zvýšené míře promítala ideologizace, spojená s politickým vývojem u jižních sousedů, u nichž se hroutil demokratický systém první republiky kvůli nesmiřitelné rivalitě dvou nejsilnějších politických stran – sociální demokracie a křesťanských sociálů. Velmi významně promlouval do tohoto dění katolicky orientovaný politik Engelbert Dollfuss, který byl od roku 1932 kancléřem. Ten chtěl pod vlivem papežské politiky vybudovat v Rakousku nový společenský řád. K prezentaci svých názorů využil Katolický sjezd ve Vídni, velkolepě inscenované shromáždění u příležitosti 250 let porážky Turků u Vídně.⁹ Na sjezd přijelo více než 100 000 zahraničních hostů, včetně početné skupiny německých katolíků z brněnské diecéze.¹⁰ Mezi účastníky byli i významní činitelé spolkového života, například Erwin Zajicek, kteří s nadšením referovali o průběhu sjezdu také biskupu Josefu Kupkovi (1862–1941).¹¹ Sjezdu se v hojné míře účastnili i mladí sudetoněmečtí katolíci, převážně členové *Staffelsteinu*, o němž se ještě budu zmiňovat, v čele s Eduardem Winterem. Winterův blízký spolupracovník, novinář a historik Rudolf Schreiber (1907–1954), přinesl velmi pozitivní hodnocení průběhu sjezdu v časopise *Stimmen der Jugend*. Schreiber si pochvaloval zejména náboženský charakter shromáždění, díky němuž vystoupily do popředí pozitivní stránky rakouského katolicismu – „*jeho blízkost lidu, jeho neproblematická upřímnost a jeho radost z velkolepé podívané, která však neslouží pouhé demonstraci navenek, nýbrž chce toto vše krásné postavit do služby posvátnu*“.¹² Schreiber si ve zprávě o sjezdu všiml také hojné účasti mladých, jež byli

8 Österreichisches Staatsarchiv Wien, Archiv der Republik, Gesandtschafts- und Konsulatsarchive 1918–1938, Gesandtschaft Prag, Karton 37, Zl. 273/Pol., Praha 21. května 1935.

9 Po vídeňském katolickém sjezdu se začaly množit signály dokládající nárůst tendencí k prosazení autoritativní formy vlády. Příslušníci paramilitárních organizací zesilovali útoky vůči sociální demokracii, což byla předzvěst násilného řešení politických problémů, k němuž v Rakousku došlo v únoru 1934.

10 *Neues Österreich*. Reichspost 40, 12. September 1933, č. 256, s. 1.

11 Diözesanarchiv der Erzdiözese Wien, Bischofsakten Innitzer, Kasette 13/Nr. 1, Katholikentag 1933, dopis brněnského biskupa Kupky vídeňskému kardinálu Innitzerovi ze 16. října 1933.

12 *Grosse Tage deutscher Katholiken*. Stimmen der Jugend 2, Heft 1, Oktober 1933, s. 9.

rozhodnutí věnovat svou energii a síly šíření křesťanských myšlenek. Stejně tak ale ocenil i „německý charakter“ tohoto shromáždění, přičemž souzněl i s konkrétními představami, které se v rámci sjezdu objevily. Do organizace sjezdu se totiž velmi silně promítala tzv. říšská myšlenka, jejímž cílem bylo idealistické obnovení Svaté římské říše pod dominancí Německa, jež by znovu ovládla středoevropský prostor. Jeho organizátoři rozšiřovali také úvahy o duchovní i národní předurčenosti Němců.¹³

Němečtí katolíci získávali ve velké míře z Rakouska, ale i z Německa podněty a impulsy ve sféře teologie, spirituality i praktické pastorace. Částími hosty byli v Brně především rakouští kněží, kteří zde konali přednášky, věnované například smyslu a úloze liturgického hnutí, činnosti německého mládežnického hnutí, apoštolátu v rámci Katolické akce (ta byla jedním z ústředních témat pontifikátu papeže Pia XI., jenž chtěl jejím vyhlášením aktivizovat činnost katolických laiků, kteří měli v daleko větší míře vstupovat do veřejného prostoru) a dále teologickým otázkám svátostí a novým formám pastorace, zaměřeným na jednotlivé sociální i genderové skupiny katolického obyvatelstva apod. V prosinci 1935 zde například konal sérii přednášek P. Karl Rudolf (1886–1964), iniciátor vídeňského Pastoračního institutu. Jejich tématem byly zejména problémy role, jakou má církev a křesťan sehrávat v moderní době. Spolu s německými i českými kněžími diecéze a studenty brněnského teologického semináře se těchto přednášek účastnil také biskup Josef Kupka a P. Rudolf ještě několik měsíců poté oceňoval zájem a pozitivní ohlas, jaký jeho vystoupení v Brně vyvolalo.¹⁴

Národní snahy našly v této době hlavní zastánce mezi mladými věřícími. Ti vyvinuli velkou snahu o budování mostů mezi katolickou církví a Sudetoněmeckou stranou, která byla vnímána jako obnovné celonárodní hnutí, nikoli jako ryzí politická strana. Přiblížení katolických a národních skupin vedlo k prostoupení nacionálních tendencí i do dalších sociálních a stavovských skupin katolicismu.

Na vzepětí nacionálních sil mezi katolíky upozorňuje také memorandum, které bylo na jaře 1938 zasláno do Vatikánu. Je v něm například připomenuto, že i katolické kruhy se plně staví za politiku Konrada Henleina.¹⁵ Nutno však dodat, že brněnské biskupství bylo zasaženo nacionální vlnou ze všech diecézí v českých zemích nejméně. Někteří němečtí kněží dávali zároveň najevo obavy ze šíření nacismu. Vyjadřovali přitom nespokojenost s utlačováním katolické církve v Německu a obávali se toho, aby se metody hitlerovské vlády nepřenesly dál, tedy i mezi Němce v českých

13 R u d o l f, Karl: *Das katholische Wien ruft*. Der Seelsorger 9, Nr. 8, Mai 1933, s. 225.

14 Diözesanarchiv der Erzdiözese Wien, Diözesane Ämter, Seelsorgeamt (Nachlass Prälat Karl Rudolf), Karton 116/Nr. 8, dopis P. Karla Rudolfa do bohosloveckého semináře v Hradci Králové 28. dubna 1936.

15 Segretaria di Stato (Vaticano), Sezione per i rapporti con gli Stati, Archivio Storico, AA.EE.SS, IV. periodo (1922–1939), Pos. 132 P.O., Fasc. 161, Memorandum k náboženské situaci v Sudetech na jaře 1938, zasláné apoštolskému nunciovi Ritterovi.

zemích. Probošt mikulovské kapituly Franz Linke například na shromáždění *Volksbundu der deutschen Katholiken für die Diözese Brünn* v Brně ještě na jaře 1938, kdy se výrazně vyhrcovaly česko-německé vztahy, prohlásil na adresu novopohanských praktik nacistického režimu: „*Když je viděti, jakým způsobem se vnucuje [Hitlerovo] náboženství v Třetí říši, je zde také otázka, zda tyto jiskry nepřeletí i jinam za hranice.*“¹⁶ Současně vyzýval k tomu, aby „*každý byl připraven a vstoupil do [...] katolické fronty, která je budována na náboženském podkladě hluboce procítěném*“.¹⁷

Za naléhavý problém považovaly církevní elity také nacionalizaci mezi kněžským dorostem, která se však projevila zejména v Čechách a ne v tak velké míře na Moravě. Přesto se národnostní problémy se nevyhnuly ani brněnskému kněžskému semináři, kde tvořili němečtí studenti zhruba jednu pětinu celkového počtu a jak jsem zmínil, ve 30. letech přicházela řada studentů z okruhu vysokoškolského spolku *Staffelstein*, kde byly tendence k symbióze víry a nacionalismu poměrně silné. Spolek propagoval zásady zdravého životního stylu, sepětí člověka s přírodou, ale také povzbuzoval zájem o otázky národa, a vedl tak své členy k posilování německé národní identity. Toto uskupení současně reprezentovalo nový typ mládežnické organizace, označované jako svaz, což mělo symbolizovat vůli po ovlivnění života jednotlivce v jeho celku. Současně mělo mít mnohem hlubší smysl než jen pouhé spolkové sdružení. Jeho ambice sahala nejen k tomu, aby působil na jednotlivce, ale až k zásadnímu ovlivnění kultury a společnosti kolem něj.¹⁸ A právě členové *Staffelsteinu* měli ve druhé polovině 30. let velký ideový vliv i na německé alumny v brněnském semináři. Z jejich iniciativy se v semináři pravidelně konala společná setkání, při nichž byly stále častěji diskutovány zejména otázky související s národní identitou sudetských Němců a s jejich vztahem k německému jazykovému společenství, jak o tom informoval například rakouský katolický časopis *Der Seelsorger*.¹⁹ Papežský nuncius Saverio Ritter tak na jaře 1938 se znepokojením registroval, že euforie „národní revoluce“, spojená s mocenským vzestupem Sudetoněmecké strany, zachvátila také aktivní sudetoněmecké kněze a laiky.²⁰ Ritterovy zprávy do Vatikánu potvrzují, že papežské kruhy kriticky vnímaly i fakt, že velká část německých katolíků v ČSR nebyla v osudovém okamžiku roku 1938 schopna čelit nacionálním tlakům.²¹

16 NA Praha, PMV-225-1307, č. j. 7069/I/1, 1. května 1938, opis zprávy policejního ředitelství v Brně o sjezdu *Volksbund der deutschen Katholiken* v Brně 21. dubna 1938, zaslaný Prezidiem zemského úřadu Prezidiu ministerstva vnitra.

17 Tamtéž.

18 *Die deutsche Jugendbewegung*. Neue Jugend 13, 1931, Folge 1, s. 5.

19 Der Seelsorger 12, Nr. 10–11, Juli – August 1936, s. 318.

20 H r a b o v e c , Emilia: *Der Heilige Stuhl und die böhmischen Länder 1938–1945*. In: Zückert, Martin – Hölzlwimmer, Laura (Hgg.): *Religion in den böhmischen Ländern 1938–1948. Diktatur, Krieg und Gesellschaftswandel als Herausforderungen für religiöses Leben und kirchliche Organisation*. München 2007, s. 107.

21 Segretaria di Stato (Vaticano), Sezione per i rapporti con gli Stati, Archivio Storico,

Zastánci nacionální instrumentalizace náboženství v řadách německých katolíků naproti tomu argumentovali, že se stali součástí nacionální revoluce německého národa, kterou nyní prožívá celá německá národní skupina („*gesamte deutsche Volksgruppe*“) v Československu. Podle údajů, jež se objevily v memorandu k náboženské situaci v Sudetech, patřilo údajně ke členům Sudetoněmecké strany kolem 90 % katolíků.²²

Již v této době se však ve velké míře objevovaly názory, že hitlerovský nacionální socialismus pronásleduje katolickou církev v Německu a z tohoto důvodu byly postoje sudetoněmeckých katolíků kritizovány ze strany francouzských, švýcarských i holandských církevních kruhů. Při zdůvodnění svých pozic používali sudetoněmečtí katolíci argumenty, že jejich situace je odlišná od říšskoněmecké, protože v Československu jde především o zachování zájmů celé národní skupiny. Obhajovali se tím, že podpora německého sjednocování a příslušnost k Sudetoněmecké straně není v rozporu s katolickým světonázorem.²³

V roce 1938 se mnoho skutečností, včetně nábožensko-politického vývoje, v Československu zdramatizovalo. Tento fakt ještě podepřela změna situace v Rakousku, které se v březnu 1938 stalo obětí anšlusu. V té chvíli zapůsobilo dezorientujícím dojmem i na německé katolíky na jižní Moravě gesto vídeňského arcibiskupa Innitzera, který záhy po okupaci Rakouska – na konci března 1938 – vyjádřil za rakouské katolíky loajalitu nacionálněsocialistickému režimu a vyzval k podpoře myšlenky anšlusu během dubnového referenda. Innitzer dal rozeznít zvony na uvítání Adolfa Hitlera a hovořil o spojení, které je diktováno hlasem naší společné krve.²⁴ Katolické kruhy u našich jižních sousedů jakoby najednou pominuly novopohanské rysy nacismu.²⁵ V důsledku Innitzerovy vstřícnosti k novému režimu začali v masové míře vstupovat do Sudetoněmecké strany i duchovní, kteří se do té doby do jejích struktur příliš nezapojovali, a to

AA.EE.SS, Cecoslovacchia, IV. periodo (1922–1939), Pos. 132 P.O., Fasc. 160, zpráva nuncia Rittera o setkání s českým lidoveckým politikem J. J. Rücklem, Praha 23. dubna 1938. V jiných zprávách však zároveň Ritter připomíná, že odpovědnost za problémy česko-německých vztahů má také zčásti politika československé vlády v předchozích letech, která nevycházela dostatečně vstříc německým národním požadavkům, jejichž řešení přislíbila mnohdy jen ústně, ale bez konkrétní realizace. Srov. Segretaria di Stato (Vaticano), Sezione per i rapporti con gli Stati, Archivio Storico, AA.EE.SS, Cecoslovacchia, IV. periodo (1922–1939), Pos. 144 P.O., Fasc. 181, Ritterova zpráva o politické situaci v Sudetech, Praha 8. května 1938.

22 Segretaria di Stato (Vaticano), Sezione per i rapporti con gli Stati, Archivio Storico, AA.EE.SS, Cecoslovacchia, IV. periodo (1922–1939), Pos. 132 P.O., Fasc. 161, Memorandum k náboženské situaci v Sudetech na jaře 1938, zasláné apoštolskému nunciovi Ritterovi.

23 Tamtéž.

24 M e d , Jaroslav, *Literární život ve stínu Mnichova (1938–39)*. Praha 2010, s. 102.

25 Innitzer přitom po nástupu Hitlera k moci vystupoval jako rozhodný odpůrce nacionálního socialismu, protože podle jeho názoru napadal podstatu křesťanství a církevního učení. Tehdy byl přesvědčen, že Rakousko v sobě nese poslání bojovat energicky proti hitlerismu. Srov. Segretaria di Stato (Vaticano), Sezione per i rapporti con gli Stati, Archivio Storico, AA.EE.SS., Austria-Ungheria, anno 1933–1937, Pos. 883 P.O., Fasc. 44, Pro memoria Innitzera, zasláná papeži Piu XI. a Státnímu sekretariátu do Vatikánu, Vídeň 29. září 1933.

i na jižní Moravě. Je logické, že velmi kriticky byly Innitzerovy postoje hodnoceny na české straně. Katolický novinář Josef Doležal, který se hlásil k demokratickému proudu v Československé lidové straně, konstatoval, že „*dovedl sotva kdo pochopit, proč muž, jenž byl pokládán za ochránce a spoluautora snah Schuschniggových po zachování samostatného Rakouska, hledajícího svůj nový životní smysl v staré katolické tradici, v katolickém poslání této země, opustil svůj věcrejšek i kancléře s tak demonstrativní radostí všude na odiv stavěnou*“.²⁶ Kritici přílišné vstřícnosti rakouských katolíků vůči nacistické politice našli oporu také v jednoznačném stanovisku papeže Pia XI., který Innitzerovy kroky sledoval s nelibostí. Německému biskupovi Aloisi Hudalovi, působícímu v Římě, který se pokoušel stavět mosty mezi katolickým křesťanstvím a nacionálním socialismem, zakázal papež sloužit slavné Te Deum v římské koleji Anima v den, kdy měl být stvrzen souhlas s anšlusem.²⁷ Odmítavý názor nezapřeli ani říšskoněmečtí duchovní, kteří patřili k důslednějším odpůrcům nacistické ideologie ještě před druhou světovou válkou – na rozdíl od sudetoněmeckého kléru.²⁸

Po Mnichovské dohodě v roce 1938 vznikl na obsazeném území generální vikariát Mikulov, čímž byly odděleny jižní části diecéze. Dne 17. listopadu 1938 se stal generálním vikářem Franz Linke, již výše zmíněný kněz a probošt v Mikulově. Podle diecézního schematismu z roku 1940 se v generálním vikariátu nacházelo 104 farností, v nichž působilo 98 diecézních a 46 řádových duchovních.²⁹ Na území byla dvě arcikněžství – Mikulov se čtyřmi děkanstvími a Znojmo, rovněž se čtyřmi děkanstvími. Podle vzoru vídeňské arcidiecéze se generální vikář Linke snažil i v komplikovaných válečných podmínkách vytvořit fungující církevní strukturu, zaměřenou na zlepšení organizace pastorační práce. Proto vznikl v Mikulově Pastorační úřad (*Seelsorgeamt*) – tedy jakási obdoba současných pastoračních středisek, jehož základy byly položeny již před válkou. Tento úřad udržoval kontakty s rakouskými duchovními, kteří ve Vídni často v poloilegalitě vytvářeli základy pastorační strategie, jež byla uplatněna u našich jižních sousedů po roce 1945.³⁰ Z Linkeho iniciativy se za války konaly pravidel-

26 D o l e ž a l, Josef: *Křesťanský kříž v boji s křížem lomeným*. Tak 2, 1938, s. 29–30.

27 Segretaria di Stato (Vaticano), Sezione per i rapporti con gli Stati, Archivio Storico, AA.EE.SS., Austria-Ungheria, anno 1938–1939, Pos. 910 P.O., Fasc. 68, Hudalova pozvánka na slavnostní bohoslužbu 17. dubna 1938, Deutsche Nationalkirche der Anima.

28 Jeden z nich, dominikán Franziskus Stratmann, označil Innitzerova vstřícná gesta po anšlusu jako „*ein Dolchstoß in den Rücken der für ihren Glauben und ihre Ehre kämpfenden Christusfront*“. Srov. Segretaria di Stato (Vaticano), Sezione per i rapporti con gli Stati, Archivio Storico, AA.EE.SS., Austria-Ungheria, anno 1938–1939, Pos. 910 P.O., Fasc. 68, dopis Stratmana Aloisovi Hudalovi, Řím 15. dubna 1938.

29 *Kirchlicher Handweiser für Südmähren 1940*. Pfarr- und Personalstand des ostmärkischen Teiles der Diözese Brünn. Herausgegeben vom Deutschen Generalvikariat Nikolsburg. Warnsdorf 1940.

30 K pastoračním zkušenostem vídeňských katolíků v době války srov. R u d o l f, Karl: *Aufbau im Widerstand*. Ein Seelsorge-Bericht aus Österreich 1938–1945. Salzburg 1947.

né kněžské konference a mezi duchovními byly oblíbeny také exercicie, jejichž pořadatelé však měli stále větší potíže s nacistickými úřady. Obtíže se projevovaly i v dalších sférách církevního života v generálním vikariátu – bylo omezováno vyučování náboženství, zakázány katolické organizace a kontrolován průběh bohoslužeb a obsah kázání. Došlo k omezení konání poutí a zrušení oslav některých církevních svátků.³¹

Po válce byla řada německých kněží společně se svými farníky vysídlena do Německa nebo Rakouska, kde byli dále činní v pastoraci. Na základě poválečných statistik odešlo do Rakouska 242 kněží, přičemž mezi nimi byla i většina německých kněží z brněnské diecéze, mimo jiné také poslední generální vikář Johann Zabel i řada duchovních, kteří byli před rokem 1945 zapojeni ve spolkových strukturách. Nejvíce odsunutých kněží z brněnské diecéze bylo v aktivní pastoraci v diecézi St. Pölten (19) a v arcidiecézi Vídeň (30).³²

V důsledku mocensko-politických změn se společné cesty českých a německých věřících rozešly. V současné době však může být brněnská diecéze stále symbolickým mostem, spojujícím oba národy, a přispívat tak k překonávání přehrad, vybudovaných v minulosti, ve prospěch utváření duchovní identity sjednocující se Evropy.

Das katholische Leben und die Frömmigkeit in Südmähren – in der Region der Liechtenstein

Einen sehr wichtigen Bestandteil des Lebens in den liechtensteinischen Herrschaften bildeten Fragen, die die kirchliche Entwicklung und die Rezeption geistlicher Trends betrafen. Diese wirkten auch in einem Milieu, in dem sich nicht allein Einzelpersonen bewegten, sondern zugleich auch die gesamte Kommunität vornehmlich der deutschen Gläubigen. Letztere dominierten im katholischen Milieu Südmährens gerade in jenem Gebiet, das unter der Verwaltung der Liechtenstein stand. Chronologisch wird der vorliegende Beitrag durch den Zeitraum der Zwischenkriegstschechoslowakei begrenzt, in dem sich grundlegende politische, soziale und geistige Umwälzungen vollzogen, des Weiteren die Etablierung des tschechoslowakischen Staates, in dem diese Veränderungen sich natürlicherweise auch im kirchlichen Leben niederschlugen. Inhaltlich behandelt der Autor zudem die Zeit bis zum Ende des Zweiten Weltkrieges, als durch die Aussiedlung der deutschen Bevölkerung das von Kontinuität geprägte tschechisch-deutsche Zusammenleben ein Ende fand. Thematisch widmet sich der Beitrag u. a. der Problematik der institutionellen Struktur des deutschen Katholizismus in Südmähren, insbesondere der Frage des lokalen Funktionierens eines der größten katholischen Vereine im deutschen Milieu der Tschechoslowakischen Republik – des Volksbundes der deutschen Katholiken. Analysiert werden hier auch die grundlegenden Charakteristika spiritueller Trends, die insbesondere mit der Suche nach einer neuen konfessionellen und nationalen Identität der deutschen Bevölkerung nach 1918 zusammenhängen. Ein Ergebnis dieser Bemühungen war u. a. die doch erhebliche Nationalisierung

31 M a c e k , Jaroslav: *Nástin dějin brněnské diecéze 1777–1990*. In: Biskupství brněnské. Brno 2000, s. 33.

32 K i n d e r m a n n , Adolf: *Kardinal Innitzer*. Priester und Priesternachwuchs der sudetendeutschen Volksgruppe. Königstein im Taunus 1956, s. 25.

innerhalb der kirchlichen Kreise der Deutschen. Diese Tendenzen werden auch im Kontext allgemeinerer Einflüsse beschrieben, die mit der Entfaltung der Bemühungen hinsichtlich einer politischen Vereinigung der Sudetendeutschen nach 1933 zusammenhingen, wie sie die Henlein-Bewegung fokussierte. Angesichts der Nähe zu Österreich kommen im Text darüber hinaus auch Reflexionen zur Entwicklung der einheimischen politischen und kirchlichen Verhältnisse zum Tragen, die in der Zwischenkriegszeit in den dreißiger Jahren zur Einsetzung einer autoritären Regierung führten.

Země a lidé

Zdeněk Novák

Dědictví staletých vlivů knížat z Lichtenštejna na zahradní kulturu a krajinu českých zemí

The heritage of the centuries of Liechtenstein princes' influence on the garden culture and landscape of the Czech Lands

Until this day, the territories governed by the princely family of Liechtenstein reflect the very effects of the very considerate ways of modeling the landscape very apparent especially in the complex of Lednice-Valtice in south Moravia included as a cultural landscape into the UNESCO World Heritage in 1996. The contribution describes the history of agriculture, forestry, fishpond cultivation, garden and landscape architecture, the creative interventions of the individual princes into the landscape and its infrastructure, which led to the foundation of gardening programs and a research institute, which spread the various influences to the Czech and world cultural landscape.

Key words: cultural landscape, garden architecture, the Liechtensteins, Lednice, Valtice

Je málo míst na světě, kde je možné studovat rozmanité projevy zahradního umění a dějiny vzniku kulturní krajiny tak snadno jako v Lednici na jižní Moravě a v jejím okolí. Rovněž se jen stěží hledá místo, kde by tyto projevy iniciovala po téměř 700 let jedna rodina, která území ovládala a ve vlastním zájmu je upravovala tak, aby rostla jeho hospodářská výnosnost a později (když se objevily) byly uspokojovány i požadavky na reprezentaci rodiny.¹ Jindřich I. z Lichtenštejna († asi 1265) získal k roku 1249 jako léno panství Mikulov a někdy mezi lety 1306–1332 se stala součástí lichtenštejnských držav také Lednice.² Rod pak vlastnil panství Lednice s krátkou přestávkou v letech 1571–1575 až do roku 1945, a toto panství se tak stalo základnou, z níž vycházela majetková expanze Lichtenštejnů na Moravě a v Čechách, takže na území České republiky dosáhly lichtenštejnské državy před první pozemkovou reformou rozlohy 155 093 ha půdy.³

1 Tento příspěvek mapuje stav poznání kulturní krajiny Lednicko-valtického areálu a vznikl v rámci výzkumného projektu *Kulturní krajina jako prostor pro společenskou reprezentaci a relaxaci vybraných aristokratických rodů v období od 17. do počátku 20. století*, podporovaného Ministerstvem kultury (identifikační číslo DF13P01OVV01). Text je rozšířenou, doplněnou a přepracovanou verzí dřívějších autorových publikací na dané téma, zejm. Novák, Zdeněk: *Zámecká zahrada*. In: Kordiovský, Emil a kol.: *Městečko Lednice*. Lednice 2004, s. 416–437.

2 Srov. studii Libora Jana otisknou v této publikaci.

3 Podle daňového přiznání z roku 1918. Beranová, Magdalena – Kubová, Antonín: *Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě*. Praha 2010, s. 313.

Způsob zemědělského hospodaření se od antiky příliš neměnil. Ve středověku byl udržován především díky hospodaření klášterů.⁴ Pokud docházelo k inovacím, šířily se patrně pomalým přebíráním zkušeností a byly lokálně omezené, odborná literatura v dnešním slova smyslu (tedy ve smyslu doporučených postupů a návodů) neexistovala. Až v roce 1309 napsal boloňský právník Pietro de Crescenzi knihy o zemědělství *Liber ruralium commodorum*.⁵ Odvolává se na uvedené antické autory a popisuje návody k výběru zakládání sídel, zpracování půdy a hnojení (včetně tzv. zeleného hnojení), píše o polích, loukách, vinicích, lesích, lovu a zahradách. V kapitole o včelařství přebírá Vergiliův bájný příběh o vzniku včel z mrtvého telete. Někdy udává, že pokyny antických autorů sám ověřil. Kniha se na dlouhou dobu stala návodem pro hospodáře. V roce 1373 byla přeložena do francouzštiny, v roce 1471 byla vydána první tištěná latinská verze, potom vyšla celkem 57krát, a to latinsky, italsky, francouzsky a německy. Dílo však nepopisuje zakládání rybníků, ani chov ryb.

Pro lichtenštejnské hospodaření na lednickém panství bylo podobně jako v případech jiných velkostatků typické zakládání rybníků. Rybníky byly založeny na pomezí panství Lednice a Valtice (náleželo Lichtenštejnům od roku 1395) během 14. a 15. století.⁶ Poslední z nich – Nesyt – byl dobudován v roce 1418. Rybníční hospodaření se až do 19. století řídilo návody shrnutými v knize olomouckého biskupa Jana Dubravia o rybníkářství *Libellus de piscinis et piscium, qui in eis aluntur natura* z roku 1547.

Jan VI. z Lichtenštejna (1500–1552), hofmistr krále Ferdinanda I., si Lednici zvolil za své trvalé sídlo,⁷ kromě tradiční lichtenštejnské titulatury (z Lichtenštejna a na Mikulově) se začal psát „na Lednici“.⁸ Patrně on v Lednici vybudoval renesanční sídlo, neboť se v roce 1552 nechal pohřbít ve zdejší kostele, jehož pozůstatky nedávno odhalil archeologický výzkum.⁹ Do té doby se v Lednici uváděl pouze dvůr, někdy dvůr s věží. Naproti tomu zejména česká literatura soudí, že v Lednici mělo stát

4 Srov. např. S t r a b o, Walafrid: *Liber de cultura hortorum*, česky Š i m e k, Jakub (ed.): *Walafrid Strabo: O zahradnictví*. Praha 2005.

5 Český překlad pořídil Václav Černý roku 1500, moderní edice: Š m e l h a u s, Vratislav – N e r a d o v á, Květa (ed.): *Crescentius Bohemus*. 2 svazky. Praha 1966 a 1968, osmá kniha: Š i m e k, Jakub (ed.): *Zahradní umění Piera de Crescenzi*. Praha 2007.

6 H u r t, Rudolf: *Dějiny rybníkářství na Moravě a ve Slezsku*. Ostrava 1960, s. 256.

7 W i t z a n y, Michael: *Die Markgrafschaft Mähren und die Marktgemeinde Eisgrub*. I. Mistelbach 1896, s. 230.

8 Viz náhrobní desku na fasádě zámeckého kostela v Lednici. Srov. též W u r m, A.: *Eisgrubs Gartenanlagen bis 1684*. In: Eisgrub, Heimatblätter. Unserem durch Fürstensinn und Künstlerhand so reich bedachten Heimatsorte Eisgrub gewidmet. Geleitet von Eduard Reichel. Eisgrub 1933, s. 17; S v o b o d a, Miroslav: *Lednice lenním statkem moravských markrabat a českých králů*. In: Kordiovský, E. a kol.: *Městečko Lednice*, s. 175–191.

9 V i t u l a, Petr – S t r á n s k á, Radmila: *Archeologické výzkumy na objektech ve správně NPÚ ÚOP v Brně v letech 2000–2006*. In: Památková péče na Moravě – Monumentorum Moraviae Tutela 12, 2006, s. 7–36.



Obr. 1: Výřez z plánu zámku Lednice a okolí z 15. prosince 1845 (Národní památkový ústav, Státní zámek Lednice)

středověké sídlo, tvrz, chránící křížení cest a brod přes řeku Dyji.¹⁰ Lze se domnívat, že tato tvrz nebo budova na jejím místě vydržela, byla postupně adaptována a sloužila jako sídlo obecní správy až do roku 1884, kdy byla zbourána. Stála vedle současné budovy fary na rohu křižovatky cest z Valtic na Podivín a z Břeclavi tak, že její průčelí směrem k zámku probíhalo asi v místě dnešní ohradní zdi parku, jak ukazuje obrázek č. 1, na němž je tento objekt zvýrazněn zakroužkováním.

Situaci potvrzuje i nejstarší mapa Lednice z roku 1645,¹¹ kde je objekt zachycen v levé dolní části. Svoboda uvádí, že středověká tvrz nemohla splnit požadavky kladené na soudobé sídlo a navíc na ní mohl žít některý

10 Např. K r o u p a, Jiří: *Lednický zámek doby barokní a klasicistní*. In: Kordiovský, E. a kol.: *Městečko Lednice*, s. 357; S v o b o d a, M.: *Lednice lenním statkem moravských markrabat*, s. 175–191, zde s. 179, uvádí termín „*sirotkovská tvrz*“ podle tehdejších vlastníků Lednice.

11 Moravský zemský archiv v Brně (dále MZA Brno), F18/14 Velkostatek Lednice. K r e j č i ř í k, Přemysl: *Použití rostlin v památkách zahradní a krajinné architektury*. Disertační práce na Mendelově univerzitě v Brně. Lednice 2004.

z lichtenštejnských manů.¹² Proto muselo předtím, než se sem v roce 1538 nastěhovala vrchnost, dojít ke stavbě nového sídla, které Svoboda označuje jako zámek. Dále uvádí, že přestavba probíhala za Hartmanna II. z Lichtenštejna, protože podle urbáře byl zámek roku 1578 ve stavbě.¹³

V každém případě už v 16. století v Lednici vzniklo krystalizační jádro, kolem kterého byla komponována zahradní díla. Ohnisko soudobé osy zámek–minaret tak bylo založeno už v 16. století. V době vlády Karla I. z Lichtenštejna stále přetrvávalo tradiční úhorové hospodaření. Nicméně už tehdy začala jistá modernizace rostlinné výroby, spočívající v osévání úhoru luskovinami, olejninami nebo zeleninou. Instrukce Karlova bratra, knížete Gundakara, pro panství Wilfersdorf v roce 1603 nařizovala vysévat do úhoru hrách, řepu a konopí.¹⁴ Lze předpokládat, že se tímto příkladem řídilo i hospodaření na panství Lednice a Valtice a dalších. Hospodářství bylo řízeno podobnými instrukcemi, vycházejícími z dobové literatury, zejména z díla Johannese Colera *Calendarium Oeconomicum & perpetuum*, jež bylo tištěno od roku 1592 a později vydáváno pod souhrnným názvem *Oeconomia ruralis et domestica*.

V lesích přetrvával z dnešního pohledu zoufalý stav, doložený již ve středověku, kdy bylo na panstvích Lednice a Valtice stanoveno obmýti (interval, v němž je možno těžít dřevo) na 7 let. Lesy tvořily měkké a tvrdé pařeziny (nizký les) s výstavky dubů, jejichž žaludy byly pečlivě sbírány a odevzdávány jako součást robotních povinností poddaných. Lesy sloužily jako pastviny pro dobytek a prasata i jako honitby. Stavební dříví bylo nutno dovážet z jiných lichtenštejnských panství.

V Lednici je pro dobu knížete Karla I. doložena obora, nepochybně starší, protože v roce 1613 vydal kníže pokyn, aby bylo z obory odstraněno spadlé dříví a vyčištěny příkopy. Na Valticku není v té době o obore nic známo. Na místě Bořího lesa jsou uváděny neplodné písky, jež byly patrně důsledkem ekologické havárie způsobené Velkomoravskou říší podobně jako Moravská Sahara na panství Hodonín. Na Valticku byly písky cíleně zalesňovány od 17. století, jak bude ještě popsáno, na Hodonínsku až v 19. století.

Krajinu doplňovaly pastviny kolem Dyje, které sloužily i k pronájmu obchodníkům s dobytkem, kteří hnali svá stáda z Uher na západoevropské trhy. Rybníky přímo sousedily s obdělávanými poli, nebyly lemovány dřevinnými parkovými porosty jako nyní.

12 K r e j č i ř í k , P.: *Použití rostlin v památkách*, s. 185.

13 K r o u p a , J.: *Lednický zámek doby barokní a klasicistní*, s. 357; S v o b o d a , M.: *Lednice lenním statkem moravských markrabat*, s. 179.

14 W i n k e l b a u e r , T h o m a s : *Gundaker von Liechtenstein als Grundherr in Niederösterreich und Mähren*. Normative Quellen zur Verwaltung und Reglementierung des Lebens der Untertanen durch einen adeligen Grundherrn sowie zur Organisation des Hofstaats und der Kanzlei eines „Neufürsten“ in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. Wien – Köln – Weimar 2008, s. 165–196; t ý ž : *Fürst und Fürstendiener*. Gundaker von Liechtenstein, ein österreichischer Aristokrat des konfessionellen Zeitalters. Wien – München 1999, s. 378–379.

V letech 1601–1618 se projevila teplá klimatická perioda, ale později, v důsledku ochlazení klimatu po nástupu malé doby ledové (1619–1897), patrně mizely šafránice (políčka se šafránem setým), popisované ještě v 16. století, a další teplomilné kultury. Důležitou součástí krajiny a ekonomie panství bylo vinohradnictví a vinařství. Vinice byly na panství Lednice od Přítluk na sever a na svazích nad Lednickými rybníky, na valtickém panství kolem Hlohovce, a na svazích Rajstny. Přes všechny přírodní překážky (v letech 1613 a 1625 jsou např. doloženy nálety sarančat) a třicetiletou válku se Lichtenštejnům podařilo inovovat hospodářství, které bylo vzorem pro ostatní a jeho sláva se šířila i v dobové literatuře. V knize *Georgica curiosa*, vrcholném díle hospodářsky zaměřené literatury 17. století, chválí v úvodu jeho autor, Wolf Helmhard von Hohberg, lichtenštejnské hospodaření i jeho odraz v účetnictví.¹⁵

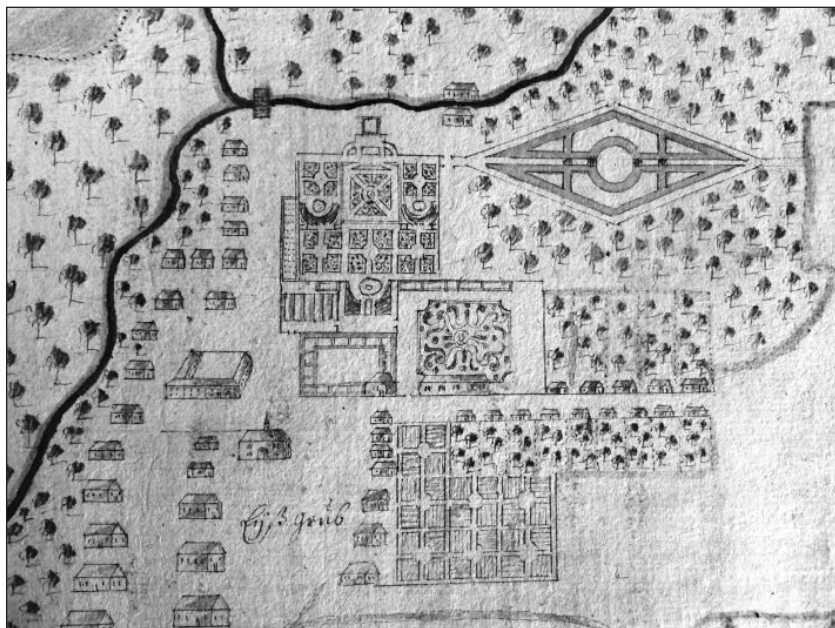
Vcelku v tehdejší krajině převažovaly primární (terén, vodní toky) a sekundární krajinné struktury (sídliště, rybníky, pole, louky, pastviny, lesy, tedy účelová infrastruktura pro bydlení a hospodaření) a síť cest, u nichž by snad bylo možné očekávat nějaká boží muka (terciérní krajinná struktura).¹⁶ Nicméně už kníže Karel I. tím, že určil valtický zámek za rezidenci vládnoucích knížat z Lichtenštejna a lednický zámek za jejich letní sídlo, položil základy terciérní krajinné struktury, která byla dále rozvíjena. Lokality sice vznikly přirozenou logikou osídlení krajiny, nicméně jejich nové funkce se záhy staly základem velkolepé krajinné kompozice, která vyjadřovala novou kvalitu v organizaci krajiny i její roli v reprezentaci knížecího rodu.

Mapa Lednice z roku 1645 zachycuje nejstarší známou situaci Lednice.¹⁷ Zobrazení kombinuje vyobrazení zámku, oranžerie a konírny v půdorysu se zachycením tvrze, dvora, mlýnů a domů. Zámek má podobu čtyřkřídle budovy, v jejím jižním křídle se nachází kostel. Asymetricky vůči zámku je orientován severní čestný dvůr, jasně jsou patrné kulisové zdi, které jej vymezují, s průchody do vedlejších prostor: na východ do ozdobné zahrady, na západ do prostoru, který je graficky pojednán jako záhony v kuchyňské zahradě. Na zámek navazuje „*spatium*“ k procházkám ve stínu budovy. Terén zahrady pak klesá amfiteátrek k první terase s kašnou. Patrná je i chodba do grotty. První terasa se za kašnou pravouhle členěnými čtverci ztrojnásobí do šířky a dalším úhlopříčně členěným čtvercem vybíhá k řece Dyji. Vedle jsou symetricky položeny další

15 H o h b e r g , Wolf Helmhard von: *Georgica curiosa*. Nürnberg 1682. Srov. B r u n n e r , Otto: *Adeliges Landleben und europäischer Geist*. Leben und Werk Wolf Helmhards von Hohberg 1612–1688. Salzburg 1949.

16 M í c h a l , Igor – L ö w , Jiří: *Krajinný ráz*. Kostelec nad Černými Lesy 2003.

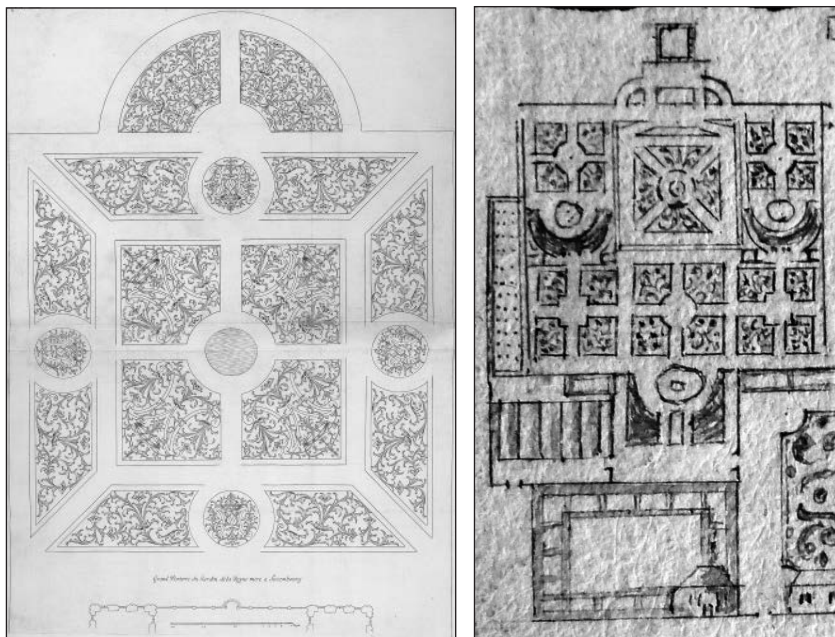
17 Měděný plech s obrazem Lednice, o němž se zmiňuje inventář obrazů knížete Karla I. už na počátku 17. století, je patrně ztracený, ale jeho existence dokládá, že v Lednici bylo něco, co stálo za zobrazení k ozdobě rodící se knížecí galerie. H a u p t , Herbert: *Fürst Karl I. von Liechtenstein, Obersthofmeister Kaiser Rudolfs II. und Vizekönig von Böhmen*. Quellenband. Wien – Köln – Graz 1983, s. 189, položka 316.



Obr. 2: Výřez z mapy Lednice 1645 (Moravský zemský archiv v Brně, F 18 Hlavní registratura Ditrichštejnů Mikulov, mapa č. 6)

dva amfiteátry a na ně navazující pravoúhle členěné čtverce druhé terasy. Na ni sestupují rampy z úhlopříčně členěného čtverce první terasy. Rampami klesá i druhá terasa na nejnižší terasu u řeky, na níž je patrný půdorys stavby, letohrádku postaveného před rokem 1638. Celá zahrada je uzavřená zdí, prolomenou v rozích otvory. Východní je vstupem do vodní zahrady, západní je patrně jen zamřížovaným oknem s vyhlídkou. Ze západní strany je zahrada chráněna jednokřídlou konírnou.

Vodní zahradu si Karel Eusebius přeje mít jako vedlejší zahradu, nikoli jako součást zahrady s květinovým parterem, mají v ní být vodní kanály, čím delší a širší, tím krásnější, lemované stromy a špalíry, aby poskytovaly stín. Uprostřed na velkém ostrově má být velký, do výšky stříkající „*bollos*“. Na ostrov se přichází po přímé cestě mezi dvěma kanály. Na kanálech musí být plno labutí, tureckých, indiánských a jiných vzácných vodních ptáků. Za ostrovem pokračuje cesta mezi kanály a špalíry dál do krajiny, kde se nachází krásná velká louka, která potěší oko dalekou vyhlídkou. Za špalíry musí zůstat kus lesa plný sláviků, „*das angenehmete Sach der Weldt*“. Dále k oboře pak pokračuje smrková alej.



Obr. 3: Srovnání Boyceauova návrhu pro zahradu Lucemburského paláce v Paříži (1638) a zahrady zámku Lednice (1645) (Boyceau, Jacques: *Traité du jardinage*. 1638; výřez z mapy uložené v Moravském zemském archivu v Brně, F 18 Hlavní registratura Ditrichštejnů Mikulov, mapa č. 6)

Mapa z roku 1645 tak s největší pravděpodobností představuje situaci po inovacích provedených knížetem Karlem Eusebiem.¹⁸ Dokládá ve střední Evropě velice raný nástup nového prostorového cítění, typického pro francouzské zahradní umění.¹⁹ Naskytá se tedy otázka, kde se Karel Eusebius inspiroval pro vytvoření kompozice „nekonečné“ osy s vyhlídkou do krajiny. Ze své cesty po Evropě, jejíž součástí byla i návštěva Francie, se vrátil už v roce 1632. V následujícím období byly také publikovány první spisy o zahradní architektuře italského typu budované ve Francii. Z Boyceauovy publikace je pro lednickou situaci inspiračně pozoruhodný projekt zahrady Lucemburského paláce v Paříži.²⁰

18 Stejně jako v případě popisu v díle *Werk von der Architektur*. F l e i s c h e r, Victor: *Fürst Karl Eusebius von Liechtenstein als Bauherr und Kunstsammler*. Wien – Leipzig 1910.

19 Paradoxně se tak stalo ještě dříve, než byl vytvořen první v odborné literatuře uznávaný příklad nové tvorby zahrad – Vaux-le-Vicomte, založený podle návrhu André le Nôtre v letech 1657–1660. B r i x, Michael: *Der barocke Garten*. Magie und Ursprung. André le Nôtre in Vaux le Vicomte. Stuttgart 2004.

20 B o y c e a u, Jacques, sieur de la Barauderie: *Traité du iardinage selon les raisons*

Někteří autoři považují za první projev změny v organizaci prostoru směrem k budoucím zásadám francouzské zahrady prodloužení symetrického ornamentu polokruhem rozděleným cestou v opozici proti fasádě Lucemburského paláce.²¹ V Lednici je toto prodloužení zaznamenáno na výše zmiňované mapě.²² Tato skutečnost nejspíše odráží propojení knížete Karla Eusebia s francouzskými elitami. Nekonečná osa, kolem níž organizovali Le Nôtre a Le Vau prostor ve Vaux-le-Vicomte, a která byla považovaná za jeden ze základních znaků revolučního chápání prostoru,²³ však v té době ve Francii nebyla publikována a nebyla podle dostupných zdrojů ještě ani ve Vaux-le-Vicomte vybudována. Nezbyvá tedy než považovat za inspirační zdroj prastarou publikaci Pietra Crescenzi. Ta v osmé knize popisuje zahrady, které mají být položeny na sever od sídla a mají v nich být stromořadí vysázená ve směru sever–jih nikoli napříč východ–západ, aby bylo možné pozorovat zvířata procházející se v oboře. Obořa je zmiňována již v instrukci Karla I.²⁴

Ve svém díle *Werk von der Architektur* popisuje Karel Eusebius z Lichtenštejna ideální situaci voluptoáru, která téměř odpovídá uvedenému plánu, a to včetně podrobného popisu zahrady, oranžerie, vodních kanálů, grott, voliér a dráhy pro míčovou hru pall-mall, kterou nazývá „*Pallemaglie-Spiel*“. Popisuje rovněž hvězdu v oboře a její účel. Dále zmiňuje krajinné úpravy ve Slezsku, kde mají být vybudovány vznešené paláce, navzájem propojené přímými a širokými „*stradoni*“, tedy cestami osázenými stromy, a to smrky, které jsou celý rok zelené a rostou zpříma. Smrky má Karel Eusebius vůbec ve velké oblibě, doporučuje sázet je i kolem vodních kanálů a stříhat do špalířů, nebo do alejí v oboře. Jsou podle něj totiž krásnější než jedle, protože mají hustší větve. Krajinné úpravy měly zasáhnout i panství Valtice, kde měla být na vrchu Rajstně („*Perg der Reischen*“) postavena rezidence, protože je tam zdravý vzduch, dostatek prostoru a krásné vyhlídky na všechny strany. Rezidence měla ležet v ose založené lednické aleje („*Eusgrueber Weg*“). Naopak v Lednici má „*palatium*“ získat nové místo, tak aby „*stradon*“ z Valtic vedl k vjezdu do zámku. Nová hráz (Hlohoveckého) rybníka nesmí

de la nature et de l'art. Ensemble divers desseins de parterres, pelouzes, bosquets et autres ornements. 1638; M o l l e t , André: *Le Jardin de plaisir*. Stockholm 1651.

21 Děkuji profesoru Jiřímu Kroupovi za ústní sdělení k danému tématu.

22 Ve stejné době se obdobná úprava zahrady objevila v Bučovicích. Protože Bučovice upravitel strýc knížete Karla Eusebia, kníže Maxmilián, který místo svého synovce vládl po dobu jeho kavalírské cesty, je možné, že obě úpravy (lednickou i bučovickou) inicioval on. Pak by ale zdrojem inspirace nemohla být Boyceaouova kniha, která vyšla až v době, kdy už vládl kníže Karel Eusebius. Ten navíc považoval Bučovice za nepřijemné místo, nevhodné pro jakékoli investice, takže by bylo s podivem, kdyby tam upravitel zahradu, o níž sám píše, že je pustá. F l e i s c h e r , V.: *Fürst Karl Eusebius von Liechtenstein*, s. 31–32.

23 B r i x , M.: *Der barocke Garten*.

24 Dne 3. listopadu 1613 nařídil kníže Karel I. z Lichtenštejna, aby v oboře v Lednici byly vyčištěny příkopy a odstraněny uschlé stromy. H a u p t , Herbert: *Fürst Karl I. von Liechtenstein*. Quellenband, s. 200, č. 260.

„*stradon*“ poškodit. Naopak, zahradní pavilon u řeky má být zbourán, protože zničil všechny „*prospect*“, který dává zahradě obzvláštní milost.

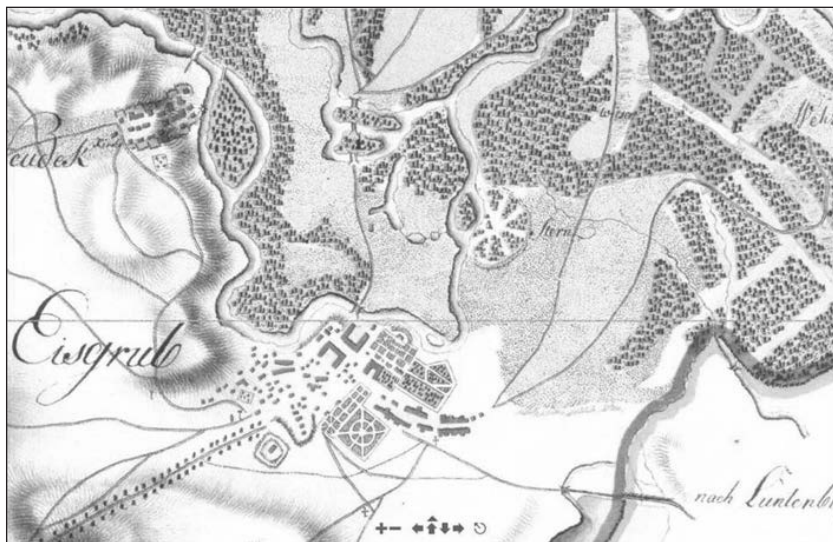
Jak uvádí Karel Eusebius, duší zahrady je voda, a proto „*sollen unsere Garten reichlich, das ist ibermessig*“, vybaveny a okrášleny kašnami. Dvorní kameník Peter Materna, který pro Karlova strýce Maxmiliána zhotovil velkolepou Bakchovu kašnu v nádvoří bučovického zámku, v zimě 1632–1633 opravil starou kašnu v Lednici a zhotovil šest nových. Vedle toho pracoval na nejméně patnácti kamenných kašnách, které navrhl nejspíše Giovanni Giacomo Tencalla. Dále byla zadána stavba dvou kašen 17 stop vysokých (asi 5,4 m) a bazénu 42 stop širokého (13,2 m) a 30 stop dlouhého (9,5 m). Roku 1643 byl Giovanni Francesco Alfonso Grotti pověřen reorganizací vodního systému v zahradě. Stavitelé Ondřej a jeho syn Jan Křtitel Ernové z Brna následně vystavěli vodárenskou věž vysokou asi 22 m, do níž čerpaly pumpy poháněné mlýnskými koly vodu z řeky Dyje. Tak byl získán dostatečný tlak pro zásobování vodotrysků v zahradě. Zmíněný plán dokládá vodárnu potřebnou pro zásobování zahrad vodou nad jezem na místě dodnes tomuto účelu určeném. Současně tím vznikl vodní rozdíl, který mohl vytvořit kaskády ve vodní zahradě, rovněž podrobně popisované v díle *Werk von der Architektur*.

Kníže také založil první oranžerie. Jak uvádí, musí stát blízko obytných místností paláce, aby byly snadno k dosažení. „*Citroni*“, „*limoni*“, olivy a marhaníky (granátová jablka) mají být vysázeny v zemi, nikoli v nádobách, v poněkud hustším trojsponu. Mezi nimi má být i plnokvětý marhaník, který sice neplodí, ale má nejkrásnější květy, „*so gar angenehm und sehen zu sehen ist*“.

Před východním průčelím zámku, jižně od oranžerie, postavené údajně podle vzoru arcibiskupských oranžerií v Salcburku, se nacházela velice ozdobná zahrada uzavřená na zbývajících stranách zdí („*hortus conclusus*“). Byl to jeden veliký záhon na obdélníkovém půdorysu s čtvrtkruhovitě vykrojenými rohy, lemovaný plůtkem a vyplněný složitým ornamentem inspirovaným motivem akantové rozviliny. Šlo o zimostrázové („*puxpaum*“) plůtky v pískové ploše, doplněné květinami a vegetací v nádobách (ranžírunk). Podélná osa obdélníku prochází východní věží zámku. Pro pohled z ní byl patrně komponován tento obrovský záhon jako úchvatný koberec.

Jižně od této zahrady běžela tzv. Dlouhá ulice (její zbytek dnes nese název Slovácká), vzniklá patrně v polovině 13. století po doplnění vsi novými osadníky. Ta oddělovala komplex sídla od další zahrady, která sloužila jako zahrada kuchyňská. Zmiňovaný plán ji zachycuje v rozčlenění také na sedm větších čtverců, dále jednoduše křížově dělených na 28 čtvercových tabulí (od 18. století byla kuchyňská zahrada členěna osmi hvězdicově upravenými cestami, lemovanými špalíry z ovocných stromů).

Dále jižněji, za cestou na Břeclav, zachycuje plán čtvercový útvar, vyplněný patrně trávnickem. Na mapě panství Lednice z roku 1723 i na mapě



Obr. 4: Lednice. První vojenské mapování (<http://oldmaps.geolab.cz>, © 1st (2nd) Military Survey, Morava, Section No.121, Austrian State Archive/Military Archive, Vienna © Laboratoř geoinformatiky Univerzita J. E. Purkyně – <http://www.geolab.cz> © Ministerstvo životního prostředí ČR – <http://www.env.cz>)

vzešlé z prvního vojenského mapování z roku 1764 je tato struktura potvrzena a zdá se, že jde o útvar lemovaný dvěma řadami stromů, v jehož středu se nachází stavba. Plány z let 1789 a 1799 potvrzují obvodové aleje a ukazují, že byla vytvořena diagonální cesta, sloužící jako odbočka z aleje od Valtic, která je dodnes používána.²⁵

Johann Ferdinand Hertodt, osobní lékař císařů Leopolda I., Josefa I. a Karla VI., v knize *Tartaro mastix moraviae* (1699) popisuje pravidelně členěnou zahradu se sochami, kašnami, umělými jeskyněmi a řadou cizokrajných dřevin. Císař Leopold I. s císařovnou navštívili Lednici 17. července 1672 a panovník při této příležitosti ocenil oboru. Prohlásil o ní, že je nejkrásnější ze všech německých zahrad.²⁶

25 Domníváme se, že alej byla vytyčena díky věžím, které dnes neexistují – šlo o věže původní lednické tvrze nebo kostela a věže valtického hradu. Pak bylo nutné řešit vstupy z aleje do areálů rezidencí podobnými výhybkami. Jinou možnost naznačuje kníže Karel Eusebius, když píše, že lednická alej má mříž na budoucí valtický zámek nahoře na kopci nad Valticemi.

26 B r i c h t o v á , Dobromila: *Návštěva císaře Leopolda I. na mikulovském zámku*. RegioM 2004, s. 16–21, zde s. 19; H a u p t , Herbert: *Fürst Karl Eusebius von Liechtenstein 1611–1684. Erbe und Bewahr in schwerer Zeit*. München – Berlin – London – New York 2007, s. 178.

Kníže Jan Adam I. z Lichtenštejna (1662–1712) po reorganizaci knížecího hospodářství započal s grandiózní stavební aktivitou. Lednice jí vděčí za monumentální „Zámek ořů“, totiž komplex koníren a jízdařen, které navazují na zahradu na západní straně, chrání ji před větrem a dlouho sloužily jako monumentální vstup do zámeckého voluptoáru při příjezdu od zemského hlavního města Brna.

V rozvoji lednického voluptoáru pokračoval Antonín Florián z Lichtenštejna (1656–1721), který ve svých rukou sjednotil majetek obou rodových větví. Roku 1712 opravil Pietro Giulietti fasádu zámku. Tehdy také vznikl plán zvýšit zámek o jedno patro. K jeho realizaci však došlo mnohem později. Roku 1715 po zásahu blesku úplně vyhořel starý pavilon v zahradě. Kníže pověřil Antona Johanna Ospela výstavbou nového pavilonu a později jej nechal ozdobit osmi kamennými sochami. Téhož roku byla na místě nynějšího palmového skleníku vybudována nová dřevěná oranžerie. Svou délkou 70 sáhů (asi 120 m) měla být největší ve Svaté říši římské národa německého. V zahradě byly mimo ni ještě dvě rychlírny a skleník pro pěstování ananasů. Směrem k cestě na Podivín byl v ose zahrady obnoven velkolepý prospekt. Vodní systém v zahradě bylo třeba neustále udržovat. Od roku 1719 pracoval v zahradě na vylepšení vodotrysků Adam Partl, vybudována byla nová vodárna.

Velkorysé úpravy probíhaly také na valtické rezidenci. Díky nim vznikl prostor pro vybudování reprezentační zahrady před jižní fasádou zámku, který přišel o stará středověká hradní křídla a získal téměř dnešní podobu.

Kníže Antonín Florián pokračoval ve výsadbě alejí („*stradoni*“) v krajině. Ke staré cestě z Valtic do Lednice bylo v letech 1715–1717 vysazeno 2 201 stromů, převážně lip, jasanů, topolů a javorů. Aleje lemovaly přímočaré cesty směřující z Valtic k Ladné, Břeclavi, Lanžhotu, Katzelsdorfu a valtické bažantnici a zdůrazňovaly valtickou rezidenci jako centrum již knížetem Karlem I. chtěného, ale nikdy neuskutečněného snu – nového lichtenštejnského knížectví.²⁷

Kníže Josef Johann Adam z Lichtenštejna (1690–1723) pokračoval v úpravách valtické rezidence. V Lednici byl v roce 1723 pořízen plán panství.²⁸ Z něj je patrné, že základní dispozice lednického sídla se nezměnila. Jednokřídlá konírna však byla rozšířena téměř do soudobého stavu (Johann Bernhard Fischer z Erlachu, Domenico Martinelli). V zahradě je zřetelné terasové členění. Změnil se však půdorys vlastního zámku. Jeho západní část vykazuje vloženou novou osu ve směru východ–západ. Zdá se, jakoby hlavní vstup do zámku měl procházet mezi budovami dvora a jízdařen. Na místě vodní zahrady je nakreslen útvar založený na třech čtvercích. V jeho jižní ose je nika s jistým artefaktem. Roku 1723 vyhotovil Dominique Girard,

27 To se podařilo jindy (1719) a jinde (spojená říšská hrabství Vaduz a Schellenberg na břehu Rýna byla císařem Karlem VI. povýšena na Knížectví lichtenštejnské).

28 MZA Brno, F 31 Lichtenštejnská lesní pořizovací kancelář Břeclav, inv. č. 4381 a 4382.

žák slavného zahradního architekta André le Nôtre, dnes neznámý projekt lednického parku.²⁹ Girard tehdy pracoval ve Vídni pro prince Evžena Savojského (zahrada Belvederu), s nímž byl v kontaktu kníže Josef Václav. Velká oranžerie v Lednici musela být po požáru v roce 1726 opravena.

Kníže Josef Václav (1696–1772) musel roku 1752 nechat znovu opravit oranžerii. Roku 1756 nechal na Mlýnském rameni Dyje obnovit vodní jez a vodní stroje. Práce se však protahovaly, neustále se objevovaly nějaké potíže. Ve valtické zahradě byl za jeho vlády vybudován první čínský pavilon v areálu. Teprve jeho následníkovi se podařilo zahájit stavby, které předznamenal další rozkvět areálu.

Za vlády knížete Josefa Václava proběhlo první vojenské mapování (1764–1768), které nám nabízí obraz stavu krajiny. Z něj je patrné, že mapujícího důstojníka zaujaly rozsáhlé zahrady a obora Hvězda. Zámecká zahrada je stále členěna na terasovou a vedlejší (vodní) zahradu, v ose zámku stále ještě stojí pavilon, který chtěl kníže Karel Eusebius nechat zbourat už před sto lety, ve Hvězdě se nachází další pavilon. Kuchyňská zahrada je rozdělena na východní část kolem jižní osy zámku, v západní části je členěna hvězdíci osmi cest přetátných probíhající okružní cestou. Zámek už má tvar písmene U obráceného k jihu.

Kníže František Josef I. (1726–1781) zdědil po svém strýci Josefu Václavovi obrovský majetek a rozsáhlé umělecké sbírky. Nejvýznamnější stavby nechal provést právě ve Valticích a v Lednici. Zatímco ve Valticích se jednalo pouze o adaptace, zámek v Lednici byl velkoryse přestavěn. Architekt Isidor Canevale vypracoval plány, stavbu vedl od roku 1773 Josef Meissl, který pracoval již pro knížete Josefa Václava. Východní křídlo bylo v nádvoří rozšířeno o chodbu, západní křídlo s kaplí bylo v podstatě zbořeno a postaveno znovu ve velkorysejším měřítku. Kdy však byla otočena orientace kaple, není přesně známo. Literatura uvádí, že až během této přestavby, mapa 1. vojenského mapování ukazuje, že to nastalo dříve.³⁰ Výstavbou patra a polopatra dostala stavba sevřený ráz, umocněný nízkým pilastrovým řádem. Vcelku se podřídila architektuře „Zámku ořů“ Jana Bernharda Fischera z Erlachu a v Lednici se podařilo dobudovat slohově jednotné sídlo. Nádvoří jízďáren bylo ozdobně osázeno vlašskými topoly a květinami, a vytvořilo tak úchvatný vstup do areálu letní rezidence od zemského hlavního města Brna. Nádvoří díky tomu patrně převzalo roli prostoru mezi budovami jízďáren a dvora.

Alois Josef I. z Lichtenštejna (1759–1805), vzděláním ekonom, se věnoval hlavně péči o knížecí statky v duchu osvícenství. Osm let po zahájení vlády nechal vyhotovit mapu okolí lednického zámku (Karl Rudzinsky,

29 Pokud to není ona kresba tužkou do plánu nebo pokud nebyl uskutečněn na konci 18. století.

30 K r o u p a , J.: *Lednický zámek doby barokní a klasicistní*.

1789), která představuje nejstarší celkové vyobrazení plochy lednického parku v dnešní rozloze.

Zahrada se v té době rozkládala stále ještě „jen“ na pravém břehu Mlýnského ramene Dyje. Před zámek na severní straně přetrvával terasovitý parter. Terasy však byly proměněny. Jsou jen dvě a mezi nimi se nachází třístupňový amfiteátr v celé šíři někdejší zahrady. Na horní terase leží dva záhony kolem výrazné podélné osy, na spodní terase rovněž. Jejich proporce vykazují uplatnění zásad „perspective ralentie“. Pavilon na podélné ose byl konečně odstraněn, takže osa může nerušeně plynout k Dyji (rozšířené do jezera) a dále přes ohromnou louku a průhledem v lese do krajiny. V průhledu se nacházejí dvě vodní plochy, nesterpně velké, opět podle zásad „perspective ralentie“. Patrná je také „pate d’oie“, jejíž osy se však protínají na vodní hladině rozšířeného toku Dyje. Mohutná alej spojuje zahradu pod zámek s vodní francouzskou zahradou ležící na východě, její osa pokračuje ke stavbě nazvané Gloriet a další alej běží od francouzské zahrady na sever k Hvězdě.³¹ Na levém břehu je prospekt založený knížetem Karlem Eusebiem a obnovený knížetem Antonínem Floriánem, aleje kolem cesty k Podivínu a průhledy lesními porosty.

Do plánu je grafitem naznačen další kompoziční vývoj zahrady. Zda tužku vedla ruka architekta Isidore Canevale, kterého roku 1781 pověřil kníže hlavním dozorem nad všemi knížecími domy a zahradami, nevíme. Jednoduchá, ale velkorysá vodní zahrada, založená Karlem Eusebiem ve východní části dnešního zámeckého parku, byla knížetem Aloisem Josefem I. zvelebena a rozšířena. Na obvodovou dvojřadou alej navázal na severní straně procházkový okruh, tvořený volně vedeným chodníkem, k němuž byly připojeny jako navlečené korálky prostory pěti komorních odpočívadel rozličného půdorysu. Na zahradní divadlo pod zámek navázala tzv. anglická partie, která tak kontrastně doplňovala velkorysou francouzskou partii. Na ni navazovala nová grotta, ozdobená sousoším Tří Grácií od Johanna Martina Fischera (1741–1820).

Ledníci ovlivnil styl reprezentovaný tvorbou Williama Chamberse, zahradního architekta britské královské rodiny. Chambers publikoval výtvarné dojmy ze svých cest na Dálný Východ.³² Obohatil tak v Anglii již delší dobu panující zájem o stavbu zahradních pavilonů v duchu palladiánském, antickém a gotickém.³³ Chambers patrně využil dobového

31 Nakolik byla ještě vodní, je přirozeně sporné. Lednická zahrada byla sužována povodněmi, které mohly kdykoli zanést vodní kanály knížete Karla Eusebia.

32 C h a m b e r s , Wiliam: *Designs of Chinese buildings, furniture, dresses, machines, and utensils: to which is annexed a description of their temples, houses, gardens, etc.* London 1757; t ý ž : *Dissertation on Oriental Gardening.* London 1772.

33 Podle nich navrhl řadu staveb, přičemž pro styl zahrady anglo-čínské byly asi nejdůležitější stavby pro královskou zahradu v Kew u Londýna, kde měl pro následníka trůnu Fredericka (pozdějšího krále Jiřího III.) zhmotnit charakteristické kultury rozlehlého impéria a příklady jeho dějin. Tak vznikl soubor 25 staveb (mešita s minarety, pagoda, synagoga, repliky

zájmu o vše čínské a své představy o správném komponování zahrad proto prezentoval jako čínské.³⁴

Soubory staveb publikovaných v Chambersově knize nebo jejich části najdeme v řadě evropských zahrad. V zámeckém parku Schwetzingen se dochovala celkem přesná kopie Chambersovy mešity se dvěma minarety (Nicolas de Pigage), otisky inspirace jeho vzory lze nalézt ve Versailles, Schönbrunnu, Laxenburgu, Drottningholmu, Mnichově, Kasselu, Wörlitz, Postupimi, Carském Sele, Vídni, u nás ve Vlašimi, Veltrusích, Krásném Dvoře, Kroměříži, Dolní Rožínce, Jinošově, Vranově nad Dyjí a jinde.

V Lednici byly tyto stavby situovány vesměs do uzlových bodů útvaru vlastně ještě barokního – do areálu upravené Hvězdy. Její paprsky byly prodlouženy, propojeny osmiúhelníkem alejí, a jako jejich „*points des vues*“ byly vybudovány pozoruhodné stavby. Vznikla tak naprosto ojedinělá zahrada – kombinace zahrady francouzské a anglo-čínské. Je to zajímavé i z toho důvodu, že kníže Alois I. z Lichtenštejna navštívil Anglii, musel se seznámit s realitou v Evropě tehdy moderní anglické zahrady (jejíž malý příklad se v parku, jak výše bylo uvedeno, nacházel) a přivezl si nebo si nechal zaslat díla vedoucích anglických krajinářských architektů. Navštívil Wörlitz, kde viděl patrně nejstarší realizaci anglo-čínské zahrady na evropském kontinentu.³⁵

Srovnání mapy Karla Rudzinskeho (1789) a plánu Ignatze Holleho (1799) ukazuje, že během deseti let byl park obohacen souborem staveb inspirovaných módní anglickou tvorbou, které však byly situovány do v té době již archaického půdorysu francouzské zahrady, a to jednak jako „*points des vues*“ vyhlídky ze zámku (minaret) nebo ze středu Hvězdy, jednak jako dominanty bosketů (čínský pavilon). Do zahrady se vrátil motiv vodního kanálu, položeného příčně na osu zámek–minaret.

V roce 1790 se stal knížecím architektem Josef Hardtmuth (1758–1816). V následujících devíti letech vybudoval v lednickém parku a jeho okolí soubor saletů, čerpajících z motivů orientálních, středověkých, antických a starších. S knížetem Aloisem I. z Lichtenštejna jej údajně pojilo přátelství tak těsné, že byli současníky zvaní Castor a Polux.³⁶ Pavilon uprostřed Hvězdy Hardtmuth přestavěl v letech 1794–1795 na Chrám Slunce, kamenný

a zřízení egyptských, mezopotamských a antických staveb, příklad indické architektury aj.), doplněných exotickou vegetací, jejichž vyobrazení Chambers publikoval ve vkusné knize. Např. Chrám Rotunda ve Stowe 1721, Obelisk 1722, Chrám starověkých ctností 1734, Palladiánský most tamtéž 1744, Dórský oblouk, Iónský chrám, Obelisk v Chiswicku 1727–1729.

34 Podobně byl ve stejné době do zahradní kultury zaveden šerík čínský (*Syringa x chinensis*), kříženec šeríku obecného (*Syringa vulgaris*) a šeríku *Syringa laciniata*, který s čínskou zahradní kulturou nemá nic společného. *Plans, Elevations, Sections, and Perspective Views of the Garden and Buildings at Kew in Surrey*. London 1763.

35 Včetně sopky, o níž Christopher Thacker poznamenal, že Chambersova idea nenadchla nikoho v Anglii, ale na kontinentu prý někdo Chambersovu sopku postavil. T h a c k e r, Christopher: *The Genius of gardening*. London 1994.

36 Z a t l o u k a l, Pavel: *Příběhy dlouhého století*. Olomouc 2002, s. 51.

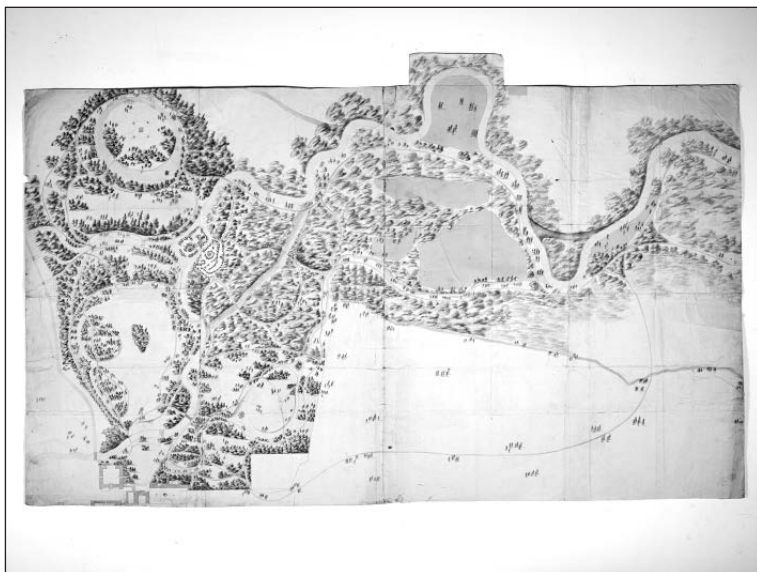
klasicistní monopteros nesený osmi sloupy, s malovanou kopulí a nápisem „*Rerum productori, Entium conservatori*“ na hlavní římse. Kníže se nechal portrétovat s Chrámem Slunce v pozadí. Chrám byl zbořen před rokem 1824.

Osm prospektů vybíhajících od chrámu bylo osázeno štíhlými vlašskými topoly a zakončeno dominantami:

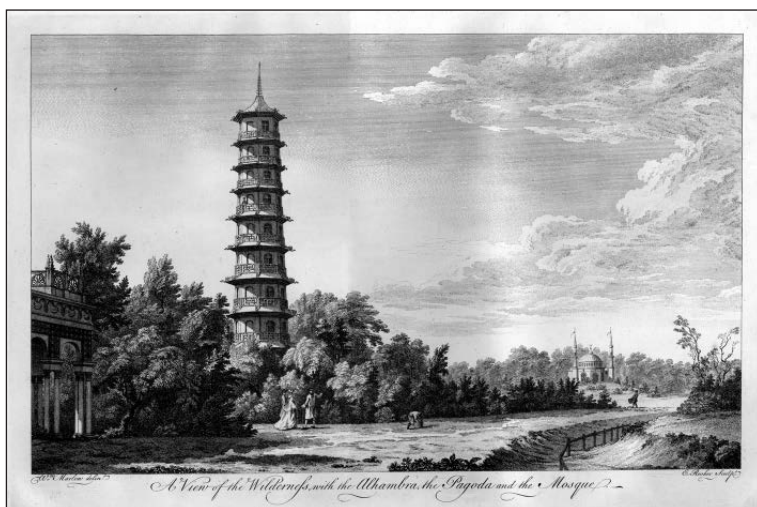
- severní, tvořenou vysoko klenutým mostem přes Dyji, který rámovaly smuteční vrby (ve Schwetzingen se nalézá most Rialto, vyprojektovaný podle Palladiovy předlohy, ve Wörlitz se vyskytuje tzv. Chambersovský most, v obou případech jde o vysoko klenutý dřevěný most s klasicistním zábradlím s motivem písmene x, bíle natřeny);
- severovýchodní, tvořenou polozříceným triumfálním obloukem s nápisem „*Divo Julio Imperatori*“, který byl postaven na vzdálenějším břehu řeky (v Kew se dodnes nachází obdobná umělá ruina);
- východní, tvořenou srubem či rázem dřeva, uvnitř s malovanými slováckými jizbami (touto lokální folklorní notou se dominanta vymyká Chambersovým vzorům a poukazuje např. ke slavnému statku Marie Antoinetty ve Versailles – Le Hameau Reine);
- jihovýchodní, směřující k tzv. gotickému domu, jenž se na půdorysu jeví jako kaple;
- jižní, směřující k lednickým selským usedlostem (opět vazba na lokální hodnoty);
- jihozápadní alej končící pohledem na komplex jízďáren a koníren, v té době už architektem Rudzinským dostavěné;
- západní, protínající dvakrát tok řeky Dyje; proti zapadajícímu slunci se třpytila vodotrysky Labutího jezera, při pozorování kanálu z Chrámu slunce uprostřed Hvězdy snad mohla působit „*perspective ralentie*“ (úzké rameno Dyje → široké rameno Dyje → kanál → nekonečno); vedle bosketu a kanálu další princip vrcholné francouzské zahrady; „*perspective ralentie*“ byla zřejmě i důvodem pro tvar a velikost travnatých záhonů flankujících před zámkem osu zámek → minaret;
- severozápadní průhled byl zakončen stavbou zcela mimořádnou – mešitou s minaretem.

Minaret je stavbou, která v ničem nerespektuje model muslimské svatyně. Zatímco u nedochované mešity v Kew a její dochované kopie ve Schwetzingen je hmotově dominantní stavba mešity a štíhlé minarety ji flankují, je v Lednici mešita atrofovaná do podnože věže minaretu, vysoké 62 m. Proto se lednické stavbě běžně říká minaret a nikoli mešita.

Minaret byl postaven v letech 1797–1802. Na podzim roku 1797 bylo připraveno podloží. Protože byl minaret vybudován na říčních náplavách s tekoucími písky, bylo nutné jeho základy zpevnit. Za tím účelem byla plocha o rozloze sta čtverečních vídeňských sáhů (189,5 m x 189,5 m) vyhloubena na deset stop (asi 3,15 m). Do dna bylo



Obr. 6: Bernard Petri (?): Návrh na nové řešení parku v Lednici z roku 1805
(Moravský zemský archiv, Velkostatek Lednice, F 31/4578)



Obr. 7: Čínská pagoda a mešita s minarety v Kew, které se staly vzorem pro minaret postavený v letech 1797–1802 v Lednici (Chambers, William: *Plans, Elevations, Sections, and Perspective Views of the Gardens and Buildings at Kew in Surry*, London 1763)

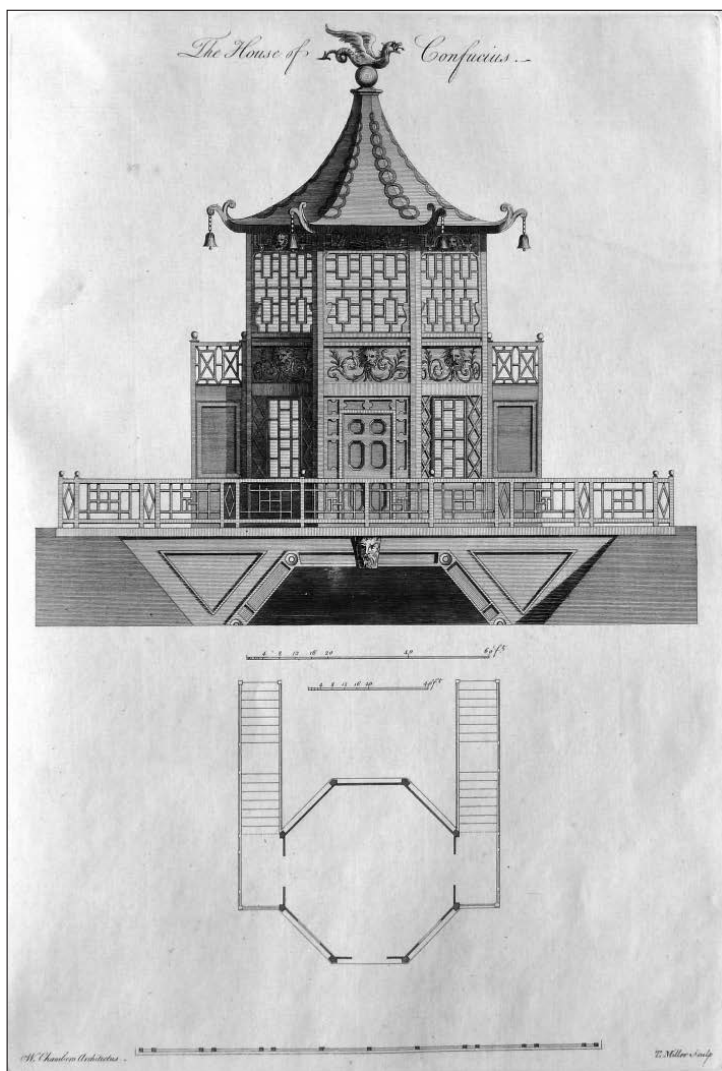


Obr. 8: „Minaret“ v Lednici (foto 2012)

zatlučeno na 500 olšových pilot, zašpičatělých a okovaných. Přitom dvě pumpy, poháněné koňmi, stále čerpaly z jámy vodu. Na piloty byl položen dubový rošt (48 trámů severojižním a 48 trámů východozápadním směrem) a vystavěn kamenný základ. Pak se začala zvedat vlastní stavba. Pro ni zbudoval Hardtmuth zvláštní, v kraji nevídané lešení – spirálu, dvánáctkrát obíhající budoucí stavbu a připomínající Babylonskou věž, jak ji zachytili starí mistři. Protože lešení stálo na místě několik let a působilo v krajině mnohem výrazněji než definitivní štíhlá věž, říkalo se minaretu v 19. století častěji Babylonská věž.

Ze čtvercové základny vyrůstá arkádou do všech stran otevřenou stavba „mešity“, zastřešená kopulemi prostřídánými věžicemi.³⁷ V prvním

37 Původně stál minaret možná kvůli povodním na terase nad okolním terénem, nároží byla zdůrazněna bastiony, na nichž stály sloupové pavilony, působící ve srovnání se stavbou věže až titěrně. Podobná, ale mnohem starší, terasa s bastiony se dochovala na Tichém rybníce u Sedlce jako podnož raně barokního záměčku a mohla být inspirací pro Lednici. Nakonec i Bergschloss Jana Bernharda Fischera z Erlachu, o kterém se Helmuth Lorenz domnívá, že mohl být oním kýženým zámek knížete Karla Eusebia na Rajstně, vypadá jako nízká Babylonská věž na pevnostní terase s bastiony. Srov. L o r e n z , Hellmut: „Nichts Brachtigeres kan gemacht werden als die vornehmen Gebäude“. Bemerkungen zur Bautätigkeit der Fürsten von Liechtenstein in der Barockzeit. In: Oberhammer, Evelin (ed.): Der ganzen Welt ein Lob



Obr. 9: Konfuciovův dům v Kew, který se stal vzorem pro čínský pavilon v Lednici z roku 1795 (Chambers, William: *Plans, Elevations, Sections, and Perspective Views of the Gardens and Buildings at Kew in Surry*. London 1763).

und Spiegel. Das Fürstenhaus Liechtenstein in der frühen Neuzeit. Wien – München 1990, s. 138–154.



*Obr. 10: Ručně malované hedvábné tapety z Versailles v čínském pavilonu
v Lednici, vybudovaném roku 1795
(Národní památkový ústav, Státní zámek Lednice)*

patře se nachází osm bohatě zdobených sálů, jejichž nynější podoba však pochází z konce 19. století. Nad „mešitou“ se zvedá vlastní věž, do úrovně druhé galerie osmiboká, potom válcovitá. Na poslední galerii, pod charakteristickou střechou ve tvaru turecké přilby, ukončenou bání a půlměsícem, stoupají 302 schody.

Stavbou, která se nenacházela v areálu Hvězdy a jako první „překročila“ řeku Dyji na její levý břeh, byl roku 1795 vybudovaný čínský pavilon. Hardtmuth se zřetelně inspiroval Konfuciovým domem v Kew a koncipoval pavilon jako desetibokou dřevěnou stavbu s obíhající galerií, stojící na třístupňovém kamenném základu. Z pagodovité střechy, jejíž okraje byly ozdobeny zvonky, vybíhala lucerna. Pavilon byl postaven „na míru“ hedvábným, ručně malovaným tapetám, které krátce předtím kníže Alois Josef I. koupil. Tapety pocházely z čínského pavilonu ve Versailles a do Vídně se dostaly po francouzské revoluci.

Důležitým rysem tehdejšího parku bylo časté používání vlašských topolů a smutečních (babylonských) vrb, objevily se první akáty.³⁸ Kníže v roce 1801 rozhodl, že nadále bude park komukoli celoročně volně přístupný. Kníže Alois Josef I. začal se stavbami i mimo zámecké parky. V roce 1797 postavil Hardtmuth na polovině cesty z Lednice do Přítluk Egyptem inspirovaný obelisk, v roce 1802 na Lišším vrchu u Valtic zámček Belveder, určený k chovu bažantů, perliček a jiných exotických opeřenců. Inspirace tvaroslovím stavby stejného účelu, zvané v Kew „*The Aviary*“, je zřejmá.

Hospodářské zájmy knížete založily další charakteristický rys lednické zahrady, jímž je vedle výjimečné kompozice přebohatý sortiment pěstovaných rostlin.³⁹ Alois Josef I. si byl vědom skutečnosti, že převážnou část lichtenštejnské pozemkové držby tvoří lesy. Na konci 18. století rychle stoupala spotřeba dřeva, a přestože nechal kníže vybudovat nové cesty do lesů hlavně v Jeseníkách, aby poptávku uspokojil, byly lépe přístupné lichtenštejnské lesy v nižších polohách ve špatném stavu a nebyly s to dodávat kvalitní stavební dříví, materiál pro výrobu dřevěného uhlí a otop. Hospodářský rada Theobald Walaschek z Walberku se zabýval zaváděním severoamerických dřevin, o nichž bylo v Evropě známo, že rychle rostou a poskytují kvalitní dřevo. Poté, co byly získány první zkušenosti se sazenicemi z Wörlitz (kam byl knížecí zahradník Josef Liefka vyslán na zkušenou), dovezenými v roce 1799, byla v roce 1802 vypravena na náklady knížete do Severní Ameriky zvláštní expedice.

Expedici vedl vrchní zahradník botanické zahrady vídeňské univerzity, Joseph van der Schott (1770–1812). Expedice sídlila v městě Reading v Pensylvánii a odtud podnikala výpravy na území států Virginia, New York a Delaware. Během čtyřletých výzkumů se do Lednice dostalo na 130 beden a sudů se semeny, popřípadě mladšími rostlinami. Pro ně byly za minaretem založeny školky, které již roku 1808 zahájily prodej nejen v monarchii, ale po celé Evropě. Šířily se odtud kanadské ořešáky, americké topoly, vejmutovky, platany a zejména akát, jedna z nejoblíbenějších rostlin počátku 19. století – ceněna byla jak jeho malebnost a krása, která najde v domácích dřevinách těžko soupeře, ale i jeho užitečnost – kvalitní dřevo, medonosnost a léčivé účinky.

V roce 1805 zemřel kníže na tuberkulózu. Jeho nástupce, mladší bratr Jan Josef I. (1760–1836), pokračoval v započatém díle, ale radikálně změnil styl. Už od roku 1798 spolupracoval s Bernardem Petrim (1767–1853),⁴⁰

38 Vlašský topol (*Populus nigra „Italica“*) s oblibou vysazoval André le Nôtre, nechal jej spolu s akátem (*Robinia pseudoacacia*) namalovat i na pozadí svého portrétu od Carlo Maratta. Když byl topoly osázen i ostrov v Ermenonville, kde byl pochován Jean Jacques Rousseau, stal se vlašský topol i jeho symbolem.

39 Srov. též K o r n e r, Stephan: *Die Gärten des Fürsten Aloys von Liechtenstein*. Gartenkunst in gesellschaftlichen Umbruchzeiten. Berlin 2004.

40 Petri pocházel ze Schwetzingen, kde jeho otec založil proslulý barokní kruhový parter zámecké zahrady. Petri se měl stát hospodářským správcem a správcem zahrad na bavorském

který v roce 1798 přešel do služeb prince Jana Josefa z Lichtenštejna jako hospodářský rada. Jeho úkolem bylo povznést úroveň hospodaření na panství Loosdorf. Návštěva Anglie probudila jeho zájem o chov ovcí, a doporučil jej tedy princ. Jisté je, že princ Petriho vyslal do Španělska, aby tam získal chovné stádo ovcí merino. Jejich vývoz byl mezitím ze Španělska přísně zakázán. Petri absolvoval cestu v letech 1801–1803. Převlékal se za studenta či anglického obchodníka s vlnou a nakonec se mu podařilo získat 300 ovcí, které v roce 1803 doputovaly do Loosdorfu v Dolním Rakousku s minimálními ztrátami.⁴¹ V Loosdorfu založil pro prince Jana první anglický park.

Když se princ stal panujícím knížetem, přenesla se Petriho aktivita na fideikomisní panství v Čechách, na Moravě a v Rakousku. Působil zde jako nejvyšší správce knížecích staveb, zkrášlování přírody, voluptuárových objektů a chovů ovcí. Dohlžíel mj. na budování krajinných areálů Liechtenhal ve Vídni a Liechtenstein u Mödlingu, Adamov, Nové Zámky u Litovle, Koloděje a Lednice-Valtice. V letech 1805–1808 budoval novou koncepci zámeckého parku a celého areálu jako kombinaci pastevní krajiny, bájně Arkádie a prezentace nového zdroje severoamerických dřevin, založeného na výsledcích botanické expedice. Do toho vstupovala nutnost vyřešit komplikace, které každoročně přinášela zvýšená hladina rozvodněné Dyje v bezprostředním sousedství lednického zámku.

Asi z roku 1805 pochází plán uložený v Moravském zemském archivu, o němž se domníváme, že pochází z Petriho ruky a že ukazuje, jak k danému úkolu přistupoval.⁴² Pod zámek hned za řekou počítal autor plánu s vyhloubením rybníka téměř až k druhému ramenu Dyje. Materiál získaný vytěžením rybníka použil na zvýšení terénu okolní zahrady a ostro-

královském dvoře. Proto byl vyslán Karlem II. Augustem, vévodou z Pfalz-Zweibrücken, na studijní cestu zaměřenou na zemědělské hospodaření a chov dobytka. Vévoda si vymínil, aby vědecky studoval i slavné britské zahrady. Petri byl ve Windsoru přijat královnou Charlottou, nadšenou zahradnicí a botaničkou, a dostal povolení volně navštěvovat královské statky a zahrady. Byl v kontaktu s Josephem Banksem. Na jeho doporučení se měl zúčastnit třetí Cookovy plavby kolem světa. To mu však jeho zaměstnavatel Karel II. August nedovolil. Místo toho mu nařídil, aby se do roka vrátil ke dvoru a mezitím podnikl studijní cestu po hospodářstích Francie, Nizozemska a Německa. Po návratu pracoval na úpravách parku Karlsberg v Zweibrückenu, který doplnil krajinářskými scénériemi, prostými rolníckými stavbami i ušlechtilými stavebními dominantami (chrám, zřícenina, obelisk) v duchu soudobé anglické krajinářské tvorby (Humphry Repton) a vytvořil novou kompozici, která sklídila obdiv a nadšení vévody Karla II. Augusta, protože nikdy předtím takové umělecké dílo neviděl. Po roce 1793 se v důsledku událostí souvisejících s francouzskou revolucí objevil ve Vídni a v Uhrách, kde založil první krajinářské parky (Vödröd, Hedervar, Pest) a také lidový park na Margaretině ostrově v Budapešti. Zavedl tam také do kultury akát. L e n g e r k e , Alexander von: *Landwirtschaftliches Conversations-Lexicon für Praktiker und Laien*. Prag 1837.

41 Cestu vylíčil ve zprávě, která byla vydána v publikaci C r i s t e , Oskar: *Feldmarschall Johannes Fürst von Liechtenstein*. Wien 1905.

42 Technika malby je pozoruhodně shodná s publikacemi plánů vyhotovených Skellem. Tuto věc je třeba dále zkoumat. Existuje možnost, že Petri od svého staršího kolegy převzal i výtvarný výraz, je ale také naopak možné, že publikované plány pocházejí z Petriho ruky a že pracoval pro Skella. Třetí možnost je, že plán pochází z ruky Skellovy.

vů na rybníce. Ty měly být tři. Jeden v ose zámek–minaret, hustě porostlý vegetací, měl spolu s dalšími osmi clonami zajistit důsledné zrušení starého průhledu a nechat jen věž minaretu vznášet se nad korunami stromů. Další dva v západní polovině rybníka vycházely ze skutečnosti, že v parku deset let stál čínský pavilon. Číňané umísťují do svých zahrad opice jako symbol dlouhověkosti a pávy jako symbol bohatství. Ve Stowe viděl Petri Opičí ostrov s kamennou opicí, sedící na sloupu. V Lednici tedy vznikly Opičí ostrov a Paví ostrov, spojené čínským mostem.⁴³ Na severozápadním břehu rybníka měla stát ruina akvaduktu s šesti klenebními oblouky,⁴⁴ na severovýchodním pak klasicistní „monopteros“, nazvaný v plánech Dianin chrám. Dva mosty spojovaly tuto část zahrady s její severní polovinou, nacházející se za druhým ramenem řeky. Ta měla být rozčleněna na rozlehlou louku, která by byla položena napříč přes osu zámek–minaret a působila by kontrastně ve srovnání s jinak celkem hustě porostlým parkem, a na kruhový rybník, téměř celý vyplněný kruhovým ostrovem, umístěným excentricky tak, že zbývající vodní hladina naznačovala tvar půlměsíce. Ostrov měl být přístupný jen loďkou.

Na soutoku hlavního ramene řeky s ramenem Mlýnským měl vzniknout skalnatý ostrov s labyrintem z balvanů, který by svou další částí pokračoval na pravý břeh řeky. Ve východní části parku měla být úplně zrušena Hvězda alejí, její střed téměř zalesněn a Chrám Slunce přemístěn jižněji na nově vytvořený ostrov obtékaný vodními rameny. Polozřícený oblouk na levém břehu řeky a gotický dům byly zachovány, a staly se osvěžením pohledů při procházce po nově vytvořených, měkce vinutých cestách.

Plán počítal se zárodkem Růžového rybníka před lázněmi pod budovou zámku a soustavou kanálů, které měly kromě kompoziční funkce patrně urychlovat odtok vody z území. Počítal také se dvěma novými řečišti Dyje, jedno bylo navrhováno za minaretem, druhé mělo napravit tok Mlýnského ramene, a urychlit tak odtok vody.

Rytina publikovaná Schindelmeyerem a popis parku z roku 1812 ukazují, že plán byl víceméně realizován. Dává nahlédnout i do stavu porostů.⁴⁵ Zdá se, že jde vesměs o mladé výsadby s vysokým zastoupením jehličin. Rytina a doprovodný popis umožňují dovodit i to, že alespoň v některých

43 Jeho současná podoba vychází z relativně mladého projektu z třicátých let 20. minulého století, ale jde o přesnou repliku autentického mostu. Jemu předcházela most doplněný na sloupcích zábradlí vázami a věšáky, na nichž byly na širokých stuhách zavěšeny zvonky, reagující tak na pohyb vzduchu. Tuto podobu čínského mostu máme zachycenu na konci 19. století. Zda je totožná s představou Petriho, nevíme.

44 Níže popisovaná rytina jich zachycuje šestnáct. Na plánu je patrné, že severní konec akvaduktu tvoří hranolová stavba, k níž vede cesta. Zdá se, že v něm byly použity starší kamenné články z terasové zahrady.

45 Schindelmeyer, Karl Robert: *Description des principaux parcs et jardins de l'Europe: avec des remarques sur le jardinage et les plantations – Bildliche und beschreibende Darstellung der vorzüglichsten Natur und Kunstgärten in Europa: mit Bemerkungen über Gartenkunst und Anpflanzungen*. III. Wien 1812.

partiích byly dřeviny seskupovány podle Sckellových zásad. Řídil se jimi tehdejší zámecký zahradník Prohaska. Schindelmeyer bohužel neuvádí, ve kterém roce Lednici navštívil. Je nadšený scénérií okolo Růžového rybníka s Chrámem múz a lázněmi, o akvaduktu píše, že je to pěkný nápad, ale zatím nijak nevyniká, ani vodopád není příliš přesvědčivý.

V době publikace textu a rytiny však byl park už jiný. Plocha rybníku byla zvětšena více než dvakrát, počet ostrovů se zvětšil osmkrát. Patrně se osvědčil Petriho jednoduchý návod, jak uniknout ničivým povodním, totiž zvednout úroveň terénu. Witzany uvádí, že v letech 1805–1811 pracovalo v parku od časného jara do pozdního podzimu 300–700 lidí. Vyhloubili rybník o celkové rozloze 29 ha a průměrné hloubce 1,3 m. Získaná zemina byla použita k navýšení terénu o 60–100 cm a k vymodelování umělého kopce s jeskyněmi. Celkem bylo přemístěno půl milionu krychlových metrů půdy. Za terénní dílo zaplatil kníže 2 miliony zlatých. Následovaly další náklady s výsadbami a zahradními stavbami. Náročná práce Petriho v roce 1808 zcela vyčerpala, takže se zhroutil a musel požádat o penzionování. Pak žil v Theresienfeldu u Vídeňského Nového Města a zabýval se chovem ovcí (ve Španělsku si koupil stádo i pro sebe) a národohospodářskými naučnými publikacemi.

Pokud rytina, vytvořená roku 1812, zachycuje skutečný stav k roku 1808, lze rekonstruovat postup prací: byla hloubena další část rybníka, přitom byly postaveny umělé jeskyně, navršen umělý kopec s nádrží k zásobování vodopádu, který padal z akvaduktu. Witzany sice uvádí, že v poslední fázi prací bylo vybudováno nové koryto řeky Dyje za minaretem, z logiky prací ale vyplývá, že muselo být postaveno dříve než hlavní výpusť, umístěná v původním korytě.⁴⁶ To zůstalo v půdorysu rybníka zachováno a je sevřeno mezi čtyři velké ostrovy. Přetíná je hlavní podélný kanál, který byl překlenut mezi Jeskynním a Slavičím ostrovem kamenným mostem o pěti klenebních polích. Ten, až na stlačené klenební oblouky, připomíná most v parku Stourhead. Most je zachycen ještě na plánu parku v roce 1882; uvádí se, že při narození knížete Jana Josefa II. z Lichtenštejna (5. října 1840) byl slavnostně osvětlen. Jeskynní i Slavičí ostrov byly dřevěnými mosty spojeny s pevninou, takže umožňovaly zkrácenou procházku parkem.

Rozebraný labyrint posloužil k vybudování kamenné brány a umělého skaliska s jeskyněmi, zvaného dnes Peklo, v sousedství ruiny akvaduktu. Zbytek labyrintu tvoří skalisko u výpusti. Strategie umístění ostrovů a průlivů mezi nimi ještě zaslouží zkoumání, nakolik je dána výtvarným záměrem a nakolik respektuje původní terén a tzv. hrůdy.

Park se stal v duchu přání knížete Aloise I. navštěvovanou botanickou zahradou, která prezentovala exotické, zejména severoamerické dřeviny

46 W i t z a n y , Michael: *Die Marktgemeinde Eisgrub*. I. Mistelbach 1896; II. Eisgrub 1901, s. 348; III. Eisgrub 1907.

(přirozeně i produkci nedalekých školek). Nové koryto řeky bylo až do roku 1945 považováno za součást parku a oba jeho břehy byly malebně osázeny. Východní část parku nebyla nijak zásadně pozměněna. Indikační skica ke stabilnímu katastru (1824) ukazuje, že nebyly realizovány ani Petriho představy a v porostech nadále zůstávaly průseky v místě paprsků Hvězdy. Východní průhled byl doplněn mimořádnou stavbou daleko za hranicemi parku – umělou zříceninou středověkého hradu. Janohrad tak navazuje na stavby obelisku a Belvederu a je první stavbou vyjadřující kvalitativní posun v kompozici – přejímá krajinářské zahradnictví Hermanna Ludwiga Heinricha, knížete z Pückler-Muskau.⁴⁷ Opouští totiž plochu parku, bere však s sebou téma a toto téma zpracovává ve velkorysejším, věru krajinném měřítku. Namísto gotického domu v zahradě staví zříceninu gotického hradu v krajině.

Se stavbami v parku pokračoval v té době ještě knížetem uznávaný Josef Hardtmuth. Kromě ruiny akvaduktu postavil pod zámek lázně zdobené dórskými sloupy (1806, později zbořeny), v tomtéž roce vznikl Lovecký zámček, v letech 1807–1808 Chrám múz na konci zámecké oranžerie a v letech 1807–1810 Janohrad.

Janohrad byl postaven jako památka na Jana z Lichtenštejna (1358–1398), hofmistra rakouských vévodů. Je přesvědčivou realizací romantického snu o středověké architektuře. V půdorysu obdélníková stavba v sobě skrývá nádvoří, na fasádu obrácenou k řece navazuje Rytířský sál, nárožní věže ukrývají příjemné salonky. Ochoz na vnější straně budovy sloužil dámám přihlížejícím parforsním honům jako vyhlídkový balkon. Pozoruhodné je, že se dochovaly jasné představy knížete o ruině lesního hradu, na jehož polozřícených věžích hnízdí čápi a na zavolání lesního rohu se z okolních lesů sbíhá zvěř, aby se na jeho nádvoří nasýtila.⁴⁸ Jasná představa knížete se nekryla s představou architekta a začaly rozpory, které končily Hardtmuthovým odchodem z knížecích služeb.

Než se tak stalo, postavil Hardtmuth jižně od Lednice Nový dvůr (1809–1810) s kapacitou tisíc ovcí merino, vyprojektoval a začal stavět záměčky Pohansko (1810–1812) a Lány (1810–1812) jižně od Břeclavi, Památník otci a bratřím (1810–1812) na kopci Rajstně (Homoli) u Valtic, obelisk v půli cesty mezi Lednicí a Valticemi (1811, zřítel se po poškození bleskem 1867) a Dianin chrám ve tvaru vítězného oblouku (1812–1813).⁴⁹ V roce 1812 se stal knížecím architektem Josef Kornhäusel (1782–1860).

47 Pückler strávil v roce 1812 na cestě z Vídně do Pruska dvě noci v Mikulově. Lednice byla v té době proslulá, neexistuje však zatím žádný doklad o tom, že by ji Pückler navštívil, a mohla by tak figurvat mezi jeho inspiračními zdroji.

48 Hornistu a běžícího jelena zachytil na zpodobnění Janohradu Ferdinand Runk. C r i s t e , O.: *Feldmarschall Johannes Fürst von Liechtenstein*.

49 Hardtmuth nebyl jen architekt schopný poradit si s úkoly typu stavba minaretu, byl to také nadaný vynálezce. Mimo jiné objevil, v jakém poměru mísit grafit s jilem, jak je vypalovat, a dosahovat tak rozličných stupňů tvrdosti. Tímto způsobem zjednodušil a zlevnil výrobu



Obr. 11: Janohrad (foto 2010)

Dokončil stavby vyprojektované a započaté Hardtmuthem – Dianin chrám v letech 1812–1813, Kolonádu v letech 1812–1817.

Dianin chrám (Rendezvous) byl postaven na nejvyšším místě Bořého lesa. Jeho hlavní osa (stejně jako osa Kolonády) míří přímo na minaret. Má podobu vítězného oblouku. Nahrazuje tak polozřícený vítězný oblouk v zámeckém parku. Ve východním pilíři je ukryto monumentální schodiště, v západním byt revírníka. V travě se nachází prostorný sál, prolomený okny na sever – k Lednici, předsálí a pod nimi ještě užitkový prostor mezipatra. Dedikační nápisy sdělují, že chrám je zasvěcen bohyni lovu – Dianě. U zámečku byl založen park s rybníkem.

Kolonáda byla vybudována na nejvyšším místě Lednicko-valtického areálu jako vyhlídková stavba. Zdánlivě dvanáct párů sloupů nese kladí s vyhlídkovou terasou lemovanou balustrádou. Krajní čtveřice sloupů (respektive polosloupů) jsou doplněny kubusy ukrývajícími schodiště a střední sloupy ještě zesiluje vestavba triumfálního oblouku. Niky na jižní fasádě zdobí vázy, niky na severní fasádě, obrácené k Valticím, zdobí alegorické sochy knížat, k jejichž počtě byl památník postaven – otce Františka Josefa I.

tužek. Po odchodu z knížecích služeb založil továrnu Koh-i-noor, jež jeho vynález dodnes produkuje.

a bratři Aloise Josefa I., Jana Josefa I. a Filipa). Účel stavby oznamují i dedikační nápisy – na jižní fasádě „*Duchům nezapomenutelným jediný přeživší syn*“ a na severní „*Syn otci, bratr bratrům*“. Kolonáda je vedle Dianina chrámu jednou z nejmonumentálnějších staveb v Lednicko-valtickém areálu. Její okolí bylo také parkově upraveno.

V letech 1814–1815 Josef Kornhäusel upravil zámek v Lednici a rozšířil jej o zahradní křídlo, které propojilo budovu zámku s oranžerií. Ta byla sice poněkud zkrácena, ale zámek tím získal reprezentační prostory. Současníci popisují nádherné, empírově vybavené sály, ozdobené štukami a sochami. Jeden sál byl osvětlen lucernou postavenou na kopuli, v dalším se skrývalo divadlo, pokládané za nejkrásnější zámecké divadlo v monarchii.

Kornhäusel pokračoval v realizaci dalších staveb grandiózního krajinného plánu. Na severním břehu Prostředního rybníka postavil v letech 1814–1816 Rybníční zámček, na jihovýchodním břehu Mlýnského rybníka roku 1818 Apollonův chrám. Na místo Chrámu Slunce v zahradě chrám boha Apollona v krajině. V chrámu byl použit basreliéfový vlys Apollo ve slunečním voze, pocházející stejně jako další sochařská výzdoba z rušeného Chrámu múz v Lednici. Jak nasvědčuje indikační skica, mohl být v tomtéž roce zbourán Chrám Slunce v parku a literaturou uváděný letopočet 1838 by mohl být jen tiskovou chybou. Pak by osm sloupů nesoucích kopuli Chrámu Slunce mohlo dodnes tvořit součást Apollonova chrámu.

Když byl Kornhäusel vyslán knížetem na studijní cestu do Francie a odmítl se vrátit, stal se počátkem roku 1819 knížecím architektem Josef Franz Engel. Podle Kornhäuselových plánů dostavěl Apollonův chrám a Katzelsdorfský salet, Hardtmuthův Nový dvůr doplnil přístavbou tzv. Rotundy. Stavba, která do areálu vrátila tvar klasicistního monopterosu poté, co byl zbourán Chrám Slunce, koncentrovaně vyjadřuje podstatu celého areálu – užitečnou krásu. Ušlechtilý klasicistní chrám v sobě skrývá – kravín. Sice pro 20 krav vzácné bernské rasy, ale přece pro krávy. Navíc jde o kravín kombinovaný se zahradním pavilonem, kam údajně jezdil kníže s rodinou a dvorem na svačinu.

V roce 1824 postavil Engel nad jižním břehem Prostředního rybníka proti Rybníčnímu zámčku na severním břehu Chrám Tří grácií. Jedná se o půlkruhové sloupohradí obíhající sousoší Tří grácií, přenesené sem z lednického parku a inspirované mj. Venušiným chrámem ve Stowe. V nikách sloupohradí stojí sochy múz a umění, přenesené sem ze zbořeného Chrámu múz v lednickém parku. Na jižní straně navazují na kolonádu tři pavilony, v prostředním se nachází zdobený sál, boční ukrývají byty.

Engel plánoval také stavbu Hraničního zámčku na západním břehu Hlohoveckého rybníka jako protipól Apollonova chrámu; původně mělo jít o romantický rytýřský hrad. Zámček byl postaven pod vedením architekta Josefa Poppelacka (1780–1859) v letech 1826–1827, přičemž není

jasné, zda Poppelack vypracoval plány sám, či zda se řídil dnes neznámým plánem Engelovým nebo Kornhäuselovým. Zámeček věrně napodobuje původní renesanční vilu, jež je dodnes ukryta ve zdech lednického zámku a je jedinou stavbou prezentující dnes v areálu tvorbu Andrea Palladia, tolik oblíbeného v anglických zahradách 18. století.

Hraniční zámeček byl vybudován na zemské hranici, která procházela jeho středem, takže severní polovina stavby stála na Moravě, jižní pak v Dolním Rakousku. Hranici tvořil potůček protékající střední, původně otevřenou arkádou. Vodou jej sytila kašna umístěná v okrajovém porostu parku. V patře byly vystavěny tři sály spojené vyhlídkovými terasami. Vyhlídky z nich byly orientovány k východu, k Apollónovu chrámu na protilehlém břehu Mlýnského rybníka.

Z hlediska dějin zahradní a krajinářské tvorby proběhla v Lednici jinde neznámá druhá fáze romantické zahrady anglo-čínské, která výše popsaným způsobem likvidovala tematické stavby ve vlastní zámecké zahradě a nahrazovala je jejich velkorysími variacemi v krajině. Cíl – vytvořit bukolickou atmosféru bájně Arkádie – logicky vedl k soustředění na stavby čerpající z antiky. Ve vlastním parku tak docházelo k jistému omezení zážitků a ke zklidnění kompozice a propracování způsobu její recepce. Park byl záměrně ochuzen o některá témata, a předjímal tak styl knížete Hermanna Pücklera z Muskau.

Kníže Jan I. z Lichtenštejna zemřel v roce, kdy byla dokončena železnice mezi Vídní a Brnem. Pro cestující bylo Petrem Rohrmanem ve Vídni vydáno několik brožurek, které z areálu činily turistickou atrakci s propracovaným systémem služeb. Roku 1836 převzal vládu rodu kníže Alois Josef II. (1796–1858). Ve svých čtyřiaadvaceti letech (1820) poprvé procestoval Anglii a Skotsko. V roce 1816 namaloval William Turner obraz nazvaný *Belvoir Castle*, který znázorňoval gotický hrad na parkově upraveném kopci s duhou na dramatické obloze. David Jacques⁵⁰ se domnívá, že se tento slavný obraz stal vizí moderního šlechtického sídla a byl v Anglii mnohokrát zhmotněn stavbami novogotických zámků.

Alois Josef II. se do Anglie vrátil roku 1837 jako vyslanec císařského dvora na korunovaci královny Viktorie. Při té příležitosti se seznámil s architektem Petrem Hubertem Desvignesem, jehož později pozval na kontinent a v roce 1841 jej pověřil projektem přestavby zámku a skleníku. Dochované zlomky projektu ukazují přestavbu na pohodlné sídlo. Patrně však neodpovídalo ani shora uvedené Turnerově vizi ani představě knížete o opravdu anglické architektuře. Obě zadání nakonec splnil Georg Wingelmüller (1810–1848).

Novogotická podoba zámku (1846–1858) stále vychází z půdorysového a částečně i hmotového rozvrhu určeného v předchozích staletích.

50 J a c q u e s , David: *Georgian Gardens. The Reign of Nature*. London 1983, s. 180.

Jeho jižní fasádu činí jedinečnou křídlo ukrývající zámecký kostel, které je zdobeno věžemi, fiálami, kraby a květinami. Portály nad vstupem jsou bohatě dekorovány v kontrastu k ušlechtilé střídmému interiéru. Severní průčelí zdobí stejně bohatý portál, který vrcholí sochou lva držícího lichtenštejnský erb. K malebnosti architektury přispívají vlajková a hranolová věž, stejně jako bohatě prolamované balustrády, věžice, fiály a atiky zámecké budovy. Celek působí hlavně od západu jako stylizace gotického města s vyčnívající střechou katedrály tvořící podnož dominujícímu knížecímu hradu.

Z krajinářského hlediska je obdivuhodné, jak se v ploché krajině areálu podařilo přesvědčivě vytvořit místní verzi Turnerovy vize. Byl k tomu využit Růžový rybník (původně Vodní zahrada knížete Karla Eusebia), který po odstranění Chrámu múz, Lázní a sousoší Tří Grácií ztratil své původní dominanty. Při pohledu na zámek ze severovýchodního břehu rybníka nezbyvá než žasnout nad Wingelmüllerovým uměním – řazením jednotlivých objemů a architektonických prvků a využitím vodního zrcadla dosáhl iluze stavby na parkově upraveném kopci.⁵¹

Z hlediska vztahu zahrady a bydlení přestavba důsledně prosadila princip založený již Kornhäuselovou dostavbou zahradního křídla, v souladu s rokokovou tradicí totiž rozšířila piano nobile po celém přízemí palácové budovy a důsledně je spojila se zahradou. Kromě knihovny jsou všechny reprezentační sály zámku někdy i vícero dveřmi propojitelné se zahradou, červený kuřácký salon se otevírá do květinového sálu a dále do zimní zahrady a do parteru. Dochované fotografie dokládají, že reprezentační sály zahradního křídla zámku nepočítaly s obrazovou výzdobou – kombinace ušlechtilých dřev, kamenů, tapet a vyhlídek do zahrady dostatečně odpovídala knížecímu vkusu. Soudobá obrazová výzdoba byla instalována v padesátých letech 20. století při zpřístupnění zámku novodobým turistům.

Poslední stavbou areálu je kaple sv. Huberta, postavená podle Wingelmüllerova projektu v roce 1855, v níž byl každoročně 3. listopadu zahajován okázalý parforsní hon. V krajině se tak vedle pohanských chrámů objevila i křesťanská svatyně.⁵²

Kníže Alois Josef II. si nově přestavěného zámku příliš neužil, zemřel v něm 12. listopadu 1858, asi za týden po oslavě dokončení přestavby. Jeho syn, Jan Josef II., který se tam narodil 5. října 1840 byl v okamžiku smrti svého otce právě plnoletý a mohl se ujmout vlády. Vládl neuvěřitelných 71 let, až do 11. února 1929.⁵³ Zajímal se o přírodu, botaniku a zahradnic-

51 Podobnost je tak zřejmá, že nelze dojít k jinému závěru, aniž máme doloženo, zda někdo z tvůrců obraz znal. Turnerově vizi u nás nejlépe odpovídají zámky Hluboká a Nový Světlav.

52 V parku se kolem poloviny 19. století objevila švýcarská ovčárna. Pomíjíme stavbu kostela sv. Bartoloměje v Hlohovci z let 1831–1835, který sloužil obci, nikoli reprezentačním a rekreačním účelům panstva.

53 Předčil tak současné slavnější hlavy států, známé svým dlouhým panováním – královnou Viktorii (64 let), císaře Františka Josefa (66 let).

tví, procestoval všechny významné evropské zahrady, mnohé opakovaně, knihovnu doplnil o soudobá díla věnovaná zahradnímu umění, podporoval šlechtění rostlin, odborné společnosti, botanické expedice a zahradnické výstavy.⁵⁴ Po důkladné přípravě zahájil poslední vývojovou etapu zámecké zahrady – rozšířil ji jižním směrem a pojal jako doklad soudobého zahradního umění ve všech směrech. Starší park v kontrastu s novou zahradou řízeně ochuzoval o doklady lidských vlivů (tak například zanikl jedinečný Čínský pavilon a celá úprava přístaviště před ním), a celou kompozici tak postavil na kontrastu pěstěné nové zahrady a „divokého“ starého parku.

Knížeti vadilo, že lednický zámek stojí hned vedle rolnických usedlostí na Dlouhé ulici, staré radnice a hospodářského dvora. Patrně už v letech 1836–1838 došlo k vykoupení a zbourání domů čp. 134 a 135, 201–204 a k uvolnění prostoru před vlastním zámekem. Kníže Jan II. pokračoval a vykoupil dalších 40 domů a v letech 1873–1887 je nechal zbourat. V roce 1881 byla zbourána radnice a v roce 1882 téměř celý dvůr.⁵⁵ Předtím však musel obci na vlastní náklad postavit novou radnici a školu. Uvolněná plocha spolu se starou kuchyňskou zahradou umožnila založení velkorysé zahrady dvou tváří. Vrchní zahradník August Czullik byl požádán, aby novou zahradu vyprojektoval.⁵⁶ Pracoval na rozšíření kompozice starého parku s vyšším zastoupením nových druhů a odrůd rostlin asi obdobně jako později Arnošt hrabě Silva-Taroucca připravoval nový park v Průhonících. Kníže nicméně celou řadu jeho návrhů odmítl a schválil projekt florentského architekta Vicenza Michelliho.⁵⁷ Ten navrhl pravidelnou zahradu s boskety a broderií. Novou pravidelnou zahradu totiž rozčlenil do sedmi obdélníků (terasová zahrada byla členěna do sedmi čtverců) a starou benátskou kašnu zasadil do čtverce se zvýrazněnými diagonálními cestami. Boskety umožnily soustředění rostlinného sortimentu (trvalek, růží, jehličnanů a listnáčů), aniž by to bylo na škodu celkovému architektonickému výrazu. Vzhledem k tomu, že knížeti bylo známo dílo knížete Karla Eusebia a jako odborník poznával, že řada jeho zásad je v zahradním umění stále platná,⁵⁸ je možné, že pravidelná zahrada je záměrným připomenutím slavného barokního období. Umístění kašny, které v roce 1904 uzavřelo proces budování nové

54 Téměř denně projížděl areál na koni, ve stáří kočárem. Chránil staré stromy, v roce 1867 zakázal štvance, knížecí honitby se pomalu stávaly bezpečným útočištěm vzácných živočichů, zejména ptáků. Knížecí archivář Jakob von F a l k e vydal v roce 1884 knihu: *Der Garten. Seine Kunst und Kunstgeschichte*. Berlin 1884. Kníže měl tedy k dispozici zasvěceného znalce.

55 W i t z a n y , M.: *Die Marktgemeinde Eisgrub*. II, s. 154–156 uvádí přesný soupis domů a jejich původních vlastníků.

56 C z u l l i k , August: *Eisgrub und seine Parkanlagen*. Wien 1886.

57 Je zvláštní, že kníže patrně nezadal Czullikovi úkol navrhnout pravidelnou zahradu. Zdá se, že k této představě dospěl později.

58 Kníže podpořil a možná i inicioval první dílo, které se stavební a uměleckou aktivitou Karla Eusebia zabývalo a poprvé publikoval jeho *Werk von den Architektur*. F l e i s c h e r , Victor: *Fürst Karl Eusebius*, dedikace a úvod, nepaginovaná část.

zahrady, a sice kašny ze 17. století ozdobené erbem karolínské větve rodu, tomu nasvědčuje.

Na pravidelnou zahradu navázala nová krajinářská partie, která byla osázena zejména nedávno zavedenými a vyšlechtěnými rostlinami a členěna na centrální louku se skupinou tehdy módních stříbrných smrků a z Japonska dovezeného zmarličníku, obklopenou clonou vysázenou z exotických dřevin a zahradních odrůd domácích dřevin. Na jih byla tato clona prolomena dalekou vyhlídkou do krajiny. Na severu na ni navazovalo alpínium.

Nová zahrada tak představuje pozoruhodný doklad soudobé tvorby. V krajinářské partii se – podobně jako projekt Silvy-Tarouccy v Průhonicích – vyrovnává s efektivním využitím bohatého sortimentu rostlin k účinnější kompozici, v pravidelné části přistupuje k úkolu zcela nově a neméně úspěšně. Pravidelné ostré linie stříhaných zelených plotů byly záměrně stírány výsadbou pěnišníků, netvarovaných jehličin a listnáčů, celek i jeho jednotlivé části mohl snadno soupeřit se špičkovými díly viktoriánské zahrady v Anglii.

Kníže si přál, aby se nová zahrada nelišila od starého parku. V do té doby nevídaném měřítku se proto v osmdesátých letech 19. století přesazovaly v Lednici stovky vzrostlých stromů z parku a okolních lesů do nově zakládané zahrady. Czullik vyvinul zvláštní přesazovací techniku, která byla schopná přemístit až 20 m vysoké lípy, kaštiny, borovice, jedle a další. Jejich kořenové baly dosahovaly až 9 m v průměru a 2,5 m na výšku a vážily až 320 tun. První návštěvníci byli vskutku překvapeni, jak o tom svědčí dobové zprávy.⁵⁹

V roce 1883 nastoupil do knížecích služeb Wilhelm Lauche (1859–1950). Po Czullikově odchodu se stal vrchním zahradníkem. Pro uvedené období bylo typické hromadné přesazování vzrostlých stromů.⁶⁰ Byl to však nepochybně Lauche, kdo spolu s knížetem Janem II. dotvořil lednickou zahradu a celý areál. Až do svého nuceného odchodu z Lednice (1936)

59 L i c h t , Hermann: *Errinerungen aus Eisgrub*. Wiener Illustrierte Gartenzeitung, August–September 1882.

60 R e i c h e l , Eduard: *Johann II. Fürst von und zu Liechtenstein*. Eisgrub 1934. Možná proto si principy přesazování stromů přisvojuje několik autorů. Schneider je klade do let 1884–1888, podobně Lauche, který uvádí, že kolem roku 1880 byly předběžné studie hotovy, ale vlastní plány navrhoval v intencích knížete on sám spolu s architektem Michellim, tedy po roce 1883, a následně je realizoval. Proti tomu však stojí Lichtova reportáž z roku 1882, která podporuje verzi publikovanou Czullikem, že totiž autorem přesazovací technologie byl on, tedy Czullik. Lauche nepochybně dokončil ohromné dílo. Schneider uvádí, že byly přesázeny stovky mohutných exemplářů, včetně „hotových“ stěn ze starých tisů. Ty byly zřejmě již v předstihu vysazovány porůznu v parku. Jedna z výsadeb se dosud dochovala nedaleko od vypouštěcího stavidla Zámeckého rybníku. S c h n e i d e r , Camillo: *Die Parkanlagen Seiner Durchlaucht des regierenden Fürsten Johann II. von und zu Liechtenstein in Eisgrub (Mähren)*. In: *Die Gartenanlagen Österreich-Ungarn in Wort und Bild*. Heft 2. Wien 1910, s. 28–45; L a u c h e , Wilhelm: *Die Bedeutung des dahingeschiedenen regierenden Fürsten Johann II. von und zu Liechtenstein für die Kunst, die Wissenschaften, die Landwirtschaft und den Gartenbau*. Brünn 1929.

se po celých 53 let věnoval zejména zahradnímu umění, ale i ovocnářství, zahradnické vědě a výchově a správě obce Lednice.

Lednický park Laucheho éry je komponován jako zážitkový fenomén. Při cestě parkem k minaretu na sebe navazují jednotlivé vyhlídky, průhledy a překvapení. Prezentace přibližujícího se minaretu je koncipována jako scénografické dílo: minaret se v průhledech nečekaně objevuje a zase skrývá. Důsledné rámování mostů hustou výsadbou tisů zdůrazňuje a obohacuje vjemy: temno + chlad → světlo + teplo → temno + chlad, maximální v parném létě. Tisové brány vytvářejí temné rámy světlého obrazu v pozadí a evokují podobný zážitek, který ve Schwetzingen skýtá tzv. Konec světa.⁶¹

Jedinečné kombinace dřevin jsou někdy založeny na kontrastu (platan + akát, platan + vejmutovka, platan + pajasan, vejmutovka + červený buk, aj.), jindy na harmonii (ořešák černý + dřežovec, ořešák černý + jerlín japonský, dub letní + jeřáb širokolistý), proměnlivost v roce u některých kombinací zajišťuje stále kontrastní vztah (platan + akát), jindy vztah během roku kolísá od harmonie ke kontrastu (vejmutovka + dřežovec, vejmutovka + modřín + jalovec viržinský, aj.). Jak se množí počet kombinovaných dřevin, stává se jejich vzájemný vztah díky proměnlivosti během roku rozmanitější (akát + platan + habr, pajasan + platan + lípa stříbrná, platan + buk + jeřáb širokolistý, ořešák černý + akát + topol šedý, vejmutovka + platan + liliovník, aj.).⁶²

Tyto kompozice organicky navázaly na starší neméně kvalitní základ (osa zámek–minaret, půdorys rybníka a ostrovů v něm, terénní modelace, výsadby platanů, vejmutovek, jalovců viržinských, liliovníků, dřežovců, aj.), vycizelovaly a akcentovaly jeho estetické hodnoty. Více než padesátiletá soustavná práce knížete a Laucheho zanechala v parku dílo, které záměrně reaguje snad na každou situaci vytvořenou během roku a dne výškou slunce nad obzorem, oblačností a dalšími klimatickými faktory.⁶³

Park je členěn do kompozičně odlišných celků:

– západní část s rybníkem působí dramaticky díky množství vertikál vytvořených zrcadlením i díky pestrému sortimentu dřevin a jejich kombinací a připomíná dílo Pücklerovo;

– východní část je naopak klidně epická díky rozlehlým loukám a až monotónnímu sortimentu listnáčů (borovice jsou tam vysazeny novodobě) a připomíná dílo Lenného;

– jižní část kombinuje účinky pravidelné a nepravidelné zahrady, je doslova nabita bohatým sortimentem a představuje snad nejlepší ohlas díla

61 Jde o pohled temným loubím do ještě temnější grotty prolomené otvorem, za nímž je na mírně prohnuté stěně namalován pohled do bájně Arkádie.

62 Nejen kombinace dřevin stojí za pozornost. Na světě snad neexistuje harmoničtější kombinace dřeviny a architektury než ta, kterou Lauche vytvořil vysazením smutečního jerlínu (*Sophora japonica* „*Pendula*“) k zámeckému skleníku; poprvé ji publikoval již S c h n e i - d e r , C.: *Die Parkanlagen*, s. 34.

63 Lauche má velké zásluhy o rozšíření sortimentu rostlin.

tvůrců viktoriánské zahrady (Gertrude Jekyll, William Robinson) a Průhonického parku (Arnošt hrabě Silva-Taroucca).⁶⁴

Tímto způsobem je založena základní rozmanitost parku, která je výše naznačenými postupy dále rozvíjena.

V roce 1897 vyprojektoval Karl Weinbrenner (1856–1942) na severním břehu Jeskynního ostrova loděnici, z níž se dodnes dochovaly pouze základové kůly ve dně rybníka.⁶⁵ Karl Weinbrenner navázal na dílo svých předchůdců a doplnil krajinný areál dominantami nových staveb (radnice v Lednici, kostely v Poštorné a Ladné). Díla předchůdců pečlivě opravil, a předznamenal tak moderní památkovou péči, která se právě v té době ve Vídni rodila. Bratr knížete Jana II., kníže František I. byl prezidentem Komise pro zachování historických památek, kterou znovu uvedl do života.⁶⁶ Protože lichtenštejnské podnikání, umělecké sbírky, podpora umění a architektury byly vzorem všem, nebylo by divu, kdyby i lichtenštejnská péče o památky šla vzorem.⁶⁷

Počátky odborného školství sahají v Lednici do období vlády osvětleného knížete Aloise I., který v roce 1804 založil učiliště *Seminarium oeconomicum*, jehož rozvoj však nastal až za vlády knížete Jana II.⁶⁸ Od roku 1873 se vyučuje na střední vinařské škole ve Valticích. V roce 1895 byla v Lednici založena Vyšší zahradnicko-ovocnářská škola s tříletým studiem. Myšlenka na její vznik se rodila už v 70. letech 19. století, ale to, že byla umístěna v Lednici, je zásluhou Wilhelma Lauche. Kníže školu štědře podporoval, platil stipendia nadaným žákům, v roce 1914 dokonce zaplatil 30 studentům exkurzi do zahrad italské a francouzské Riviéry. Do roku 1929 prošlo školou na 800 studentů a někteří se zařadili mezi zahradní architektky národního formátu. V roce 1894 byly v Lednici založeny knížecí ovocné školky (na ploše 40 hektarů), v nichž absolvovali studenti praxi. V roce 1902 proběhl v Lednici kongres školních zahradníků, pro které Lauche napsal

64 Protože v Lednici je svah první říční terasy, na níž stojí zámek se skleníkem, iluzivně navýšen výsadbou jehličin, původně jedlí (*Abies alba*), doložených ještě na fotografiích v publikaci K ř í ž , Zdeněk a kol.: *Významné parky Jihomoravského kraje*. Brno 1978, je možné, že Silva-Taroucca se v některých kompozicích inspiroval právě v Lednici.

65 Z a t l o u k a l, Pavel – K r e j č i ř í k, Přemysl – Z a t l o u k a l, Ondřej: *Lednicko-valtický areál*. Praha 2012, s. 179.

66 H o o p, Josef: *Fürst Franz I. von und zu Liechtenstein*. Jahrbuch des Historischen Vereins für das Fürstentum Liechtenstein 38, 1938, s. 6.

67 Lauche se nezasloužil pouze o uvedení lednické a valtické zahrady, parků kolem Lednických rybníků a jednotlivých zámečků v areálu do vrcholného stavu. Vedle toho byl po 16 let starostou Lednice, později ředitelem vyšší zahradnické školy, členem prezidia Rakouské dendrologické společnosti, stál u zrodu Mendelea a byl jeho prvním ředitelem. V letech 1903–1920 přednášel ovocnictví na vídeňské vysoké zemědělské škole. V roce 1929 se stal čestným doktorem brněnské techniky a v roce 1934 čestným členem České zemědělské akademie. V roce 1936 musel Lednici v důsledku nástupu nacistů opustit.

68 N o v á k, Zdeněk: *Jan II. z Liechtensteinu a vytvoření podmínek pro vznik zahradnického školství v Lednici na Moravě*. In: Vysoká škola zemědělská v Brně, Zahradní fakulta – Lednice na Moravě, Zahradnictví do 3. tisíciletí. Symposium k 40. výročí Vysokého zahradnického učení. Sborník referátů, Lednice na Moravě 8.–10. 1987. Lednice na Moravě 1988, s. 293–300.

praktickou příručku, a téma „školní zahrada“ bylo pravidelným projektovým úkolem studentů vyšší školy.⁶⁹

Posledním velkým projektem, který po sobě Jan II. zanechal, je vědecko-výzkumné pracoviště Mendeum. Gregor Johann Mendel, opat starobrněnského augustiniánského konventu, byl prvním vědcem na světě, který v roce 1865 jasně a srozumitelně zformuloval zákony vzniku kříženců rostlin. Mendel pracoval v době, která byla šlechtěním téměř posedlá, byl však jediný, koho nezajímala jen kvalita nových hybridů, ale i důvody, proč a jak vznikají a jak se u nich projevují zděděné vlastnosti. Jeho výsledky však nevzbudily velký ohlas a upadly v zapomnění. Teprve na počátku 20. století byla Mendelova zjištění znovuobjevena. Na základě iniciativy vídeňského profesora Tscherbaka-Seysenegga přišel Wilhelm Lauche za knížetem Janem II. s námětem, aby v rodné zemi Gregora Johanna Mendela, tedy na Moravě, vzniklo výzkumné a šlechtitelské pracoviště. Kníže věnoval pro činnost ústavu pozemky, nechal postavit jeho budovu a zavázal se, že bude 10 let financovat jeho činnost. Mendeum se proslavilo novými odrūdami zeleniny, ovoce, květin i polních plodin.

Závěry

Dědictví staleté činnosti knížat z Lichtenštejna můžeme v krajině českých zemí nalézt v následujících oblastech:

- vlivy na hospodaření (rybníky, lesy, odrůdy, plemena) – knížecí statky byly vzornými hospodářstvími, od nichž se učili ostatní hospodáři jak na základě zkušeností z osobních návštěv, tak z literatury; některé z nich dosud slouží v rámci výuky studentů (Mendelova univerzita v Brně stále využívá pozemky Lednice a Křtiny, Česká zemědělská univerzita v Praze využívá pozemků panství Kostelec nad Černými lesy), v krajině se stále lze setkat s produkty šlechtění plodin v Mendeu;

- organizace krajiny – organizace uspořádání lesní i zemědělské půdy dosáhla nové kvality, jež je dodnes v krajině patrná; nejvýraznější jsou aleje („*stradoni*“) knížete Karla Eusebia, které se v 18. století staly standardním doplňkem tzv. císařských silnic a v 19. století i ostatních tzv. selských cest;

69 L a u c h e , W.: *Die Bedeutung*, s. 16. V roce 1953 byla škola přemístěna do Děčína-Libverdy. Ideální místo pro studium zahradnictví využila Vysoká škola zemědělská v Brně pro založení vysokoškolského zahradnického oboru. Vyučování na Zahradnické katedře bylo slavnostně zahájeno 16. listopadu 1952, o den později začala vlastní výuka. Ve stejné době vznikla v Lednici učňovská škola. V roce 1960 byla zahradnická katedra začleněna jako obor do Agronomické fakulty VŠZ, ten se dále specializoval a rozvíjel, což nakonec vyústilo v založení samostatné Zahradnické fakulty VŠZ v Brně podle usnesení československé vlády č. 69 ze dne 22. srpna 1985. Od roku 1995 je fakulta součástí Mendelovy univerzity v Brně. Škola vychovává absolventy v oborech ovocnictví, zelinářství, květinářství, vinohradnictví a vinařství, specialisty na posklizňovou úpravu zahradnických produktů a zahradní a krajinářské architektky.

rozdíl je jen v tom, že kníže si představoval aleje ze smrků, císařské aleje jsou však hlavně z lip, javorů a jiných velkých stromů a selské aleje jsou z ovocných stromů;

– krajina jako umělecké dílo, jako zahrada – tento příspěvek se podrobně zabývá krajinou a zahradami lednicko-valtického dominia a jen letmo zmiňuje jiné lokality (Viedeň, Mödling, Úsov a Adamov); dědictví rodu však najdeme i v jiných lokalitách, například v okolí Hluboké nad Vltavou, kde zahradu a okolní krajinu navrhovala kněžna Eleonora ze Schwarzenbergu, rozená z Lichtenštejna (1812–1873), a přeneseně na celém území České republiky, Slovenska a všude tam, kde působili a působí absolventi zahradnických učilišť v Lednici; každý z nich si totiž celý život nese vědomě či podvědomě zkušenost, kterou získal v jedinečném prostředí Lednicko-valtického areálu.

Hodnoty tohoto území uznal Výbor světového dědictví, když v roce 1996 zapsal Lednicko-valtický areál na Seznam světového dědictví UNESCO. Ve srovnání s obdobnými teritorii je Lednicko-valtický areál nejen největší, ale je také nejrozmanitější. Mísí se v něm jak barokní uspořádání krajiny (Aranjuez), tak malebný okrasný statek inspirovaný čínskou (Hanzhou) a anglickou (Stowe) zahradní kulturou zprostředkovanou přes německé prostředí (Wörlitz) i romantismus (Sintra). Jmenovaná místa představují vynikající příklady zpravidla jednorázového, a tudíž jednoslobového, založení. Lednicko-valtický areál je výjimečný také kontinuitou přístupu: jedna dynastie – Lichtenštejnové – po 700 let působila na zdejší krajinu. To jí umožnilo vstřebávat a aplikovat podněty soudobého zemědělství, lesnictví, rybníkářství a zahradního umění a přetavovat je do originálních řešení, která se stávala vzorem pro další generace (Pückler, Silva-Taroucca).

Das Erbe des jahrhundertlangen Einflusses der Fürsten von Liechtenstein auf die Gartenkultur und die Landschaft der böhmischen Länder

Das Adelsgeschlecht beherrschte seit dem Mittelalter das Grenzgebiet zwischen Mähren und Niederösterreich. Die Familienkrise im 16. Jahrhundert hatte zur Folge dass sich das von der Familie beherrschte Territorium in Mähren auf die Herrschaft Eisgrub (Lednice, ca. 3 000 ha Boden) verringerte. Diese bildete am Ende des 16. Jahrhunderts die Basis für die besitzmäßige Expansion in Mähren und Böhmen, die vor dem Ersten Weltkrieg einen Umfang von etwa 186 000 ha Boden erreichte. Nach der Erhebung Karls I. in den Fürstenstand (1608) beschleunigte sich der Bedarf an Repräsentation. Letztere hinterließ bis heute Spuren in Gestalt exklusiver Bauten und landschaftlicher Umgestaltungen. Den Liechtenstein gehörten am längsten die Herrschaften Eisgrub in Mähren und Feldsberg (Valtice) in Niederösterreich. Beide wuchsen organisch zu einem landschaftlichen Komplex zusammen, verbunden durch noch im Mittelalter angelegte Fischteiche an der Grenze zwischen den historischen Ländern und eine durchdachte Struktur von Alleen aus dem 17. Jahrhundert, die Feldsberg als Zentrum eines geplanten, jedoch nie verwirklichten Fürstentums vorsah. Die englische Wirtschaftsweise (Improvement, Norfolk) und das Bemühen die Effektivität der Produktion

von Holz in den fürstlichen Wäldern zu erhöhen brachten zu Beginn des 19. Jahrhunderts neue Kompositionen und Einfuhr neuer Hölzer aus Nordamerika mit sich.

Das Areal wird von zwei fürstlichen Schlössern dominiert. Während Feldsberg die Rolle eines Zeugnisses für die Altertümlichkeit der fürstlichen Familie spielte und deshalb seit dem 17. Jahrhundert die barocke und klassizistische Formenlehre nicht verließ, avancierte das für die Anlage eines Gartens vorteilhafter gelegene Eisgrub im 17. Jahrhundert zur Sommerresidenz des regierenden Fürsten und gleichsam zu einem Schaufenster, das den Gästen die modernsten Formen des Wirtschaftens vor Augen führte und auf der anderen Seite diese mit den schönsten Gärten verblüffte, den größten Orangerien, dem höchsten Minarett u. ä. Das Schloss und sein Garten wandelten sich allmählich entsprechend den zeitgenössischen Stilarten in der Architektur, um im Gegensatz zur Feldsberger Residenz die Modernität der Familie zu betonen. Sie wurden zum Vorbild für die anderen Adelsfamilien, die sich auf dem Areal mit neuen Trends auf dem Gebiet der Landschafts- und Gartengestaltung vertraut machten. Die Verbreitung dieser Trends „professionalisierte“ sich mit der Gründung einer Gärtnereischule (1873 Feldsberg, 1895 Eisgrub) sowie eines Instituts für Züchtungsforschung (1912). Das Areal von Eisgrub-Feldsberg gehört heute zum UNESCO-Weltkulturerbe.

Jan Trávníček

Poustka na panství Pozořice jako místo lichtenštejnské paměti*

Poustka on the Pozořice Estate as a place of Liechtenstein memory

On the example of the hill Poustka between the Vyškov Gate and Dražanská vrchovina (Highlands) the author presents the re-interpretation of the local history. The goal of the study is to identify the importance of the Liechtensteins for the character of the contemporary landscape using the example of a part of the land register of the economic center of the south-Moravian estate Pozořice. Using old maps, photographs and narrative sources, the author discovers the connection between the activities of the Liechtensteins and the preservation of a green spot in the presently economically intensely utilized landscape. The change of the inhabitants' approach to the Liechtenstein period of local history is currently promoted by the non-profit sector and the local elementary school.

Key words: landscape, the utilization of landscape, the Liechtenstein estate, south Moravia, Pozořice

Úvod

Dnešní středoevropská krajina je prakticky bez výjimky dlouhodobě obhospodařována člověkem. Současnou transformaci směrem k post-industriální a informační společnosti doprovází rostoucí tlak na krajinu, související s hospodářským vývojem i se změnou společnosti a její územní organizace. Dnešní krajina je přitom charakteristická kombinací zjednodušování starších struktur a prosazujících se nových prvků.¹ Řada těchto procesů je obtížně rozpoznatelná in situ z důvodu chybějícího širšího (prostorového) kontextu i kontextu časového. Tyto kontexty však můžeme získat při práci s širší historickou perspektivou. Krajíně je vlastní kontinuální změna, je její přirozenou součástí. Zároveň je však krajina svým způsobem konzervativní a zachovává, byť často v nových souvislostech, starší struktury. Často v této souvislosti hovoříme o tom, že krajina má paměť.

* Příspěvek vznikl v rámci řešení projektu *Globální environmentální změny v krajinné sféře Země a jejich dopady* (MUNI/A/0902/2012).

¹ Blíže A n t r o p , Marc: *Landscapes at risk: about change in the European landscapes*. In: *Evolution of Geographical Systems and Risk Processes in the Global Context*. Prague 2008, s. 57–79.

Krajina a paměť

Hovoříme-li o paměti krajiny, zdůrazňujeme často opakovanou možnost návratu, obnovení.² Na úrovni přírodních struktur můžeme identifikovat paměť vázanou na reliéf, klima, na síť vodních toků, na substrát (jeho chemismus a vlastnosti obecně) a na půdní pokryv. Příkladem přírodní paměti je zásoba diaspor v půdě, která překká dočasnou změnu podmínek a akceleruje svůj rozvoj při znovuoobnovení přírodních podmínek. Podobně můžeme vymezit paměť založenou na zachování památek a jejich zapojování, třeba v pozměněném významu, do života současné komunity.³ Reálné pozůstatky po životě našich předků v krajině představují i dnes určitého prostředníka mezi námi samotnými a světem dávno minulým.

K interpretaci minulosti ovšem nepřístupujeme konzistentně. Lze například identifikovat preferenci určitého typu vybraného a nadčasového mýtu, případně programové přehlížení či dokonce zkreslování určité dějinné etapy.⁴ Pozemková šlechta prosazující se v pobělohorském období, včetně Lichtenštejnů, patří spíše do druhé skupiny. Z hlediska vývoje krajiny nastává po roce 1620 skutečně nová situace, založená především na posunu od individuálně obdělávaných polností k rozsáhlým statkům pod centrální správou majitele. Krajinné zásahy se již nesoustředí jen na hledání místa pro daný účel, ale hledá se optimální účel pro dané místo s důsledkem pro využívání i neatraktivních a dříve přehlížených lokalit.⁵ Tato dlouhodobá etapa byla často ukončena až ve 20. letech 20. století při realizaci první pozemkové reformy, která majetky Lichtenštejnů v českých zemích postihla velmi výrazně.⁶

Majetky Lichtenštejnů v českých zemích

Rod Lichtenštejnů je v kontextu krajiny českých zemí skutečně významným pojmem. Všeobecně známé je ve středověku počínající působení

2 K tématu paměti krajiny srov. sborník B e n e š , Jaromír – B r ů n a , Vladimír (eds.): *Archeologie a krajinná ekologie*. Most 1994.

3 Paměť krajiny v tomto kontextu rozsáhle zpracoval S c h a m a , Simon: *Landscape and Memory*. London 1996.

4 G o j d a , Martin: *Archeologie krajiny: vývoj archetypů kulturní krajiny*. Praha 2000, s. 23.

5 S á d l o , Jiří et al.: *Krajina a revoluce: významné přelomy ve vývoji kulturní krajiny českých zemí*. Praha 2008, s. 188–189. Autoři publikace uvádějí s mírnou nadsázkou, že skála, jako příklad pro využití neatraktivní části krajiny, „je vytěžena pro stavební kámen, anebo zachována s jeskyní vyhloubenou coby příbytek potulného mnicha či poustevníka“. Přesně takováto situace je v dalším textu popsána ze zájmového území panství Pozořice.

6 Podrobně se tématu meziválečné pozemkové reformy věnuje H o r á k , Ondřej: *Lichtensteinové mezi konfiskací a vyvlastněním*. Příspěvek k poválečným zásahům do pozemkového vlastnictví v Československu v první polovině dvacátého století. Brno 2007.

Lichtenštejnů v oblasti panství Lednice a Valtice, ke kterým později přibude i Břeclav, a vznikne tak rozsáhlý kompaktní územní celek. V rozmezí 17. až 20. století zde vznikl nejrozsáhlejší soubor komponované krajiny v Evropě, jejíž hodnoty jsou od roku 1996 oceněny a chráněny zápisem na Seznam světového dědictví UNESCO. Lichtenštejnové však dlouhodobě vlastnili mnohem rozsáhlejší území, což zůstává, především v kontrastu se zmíněným Lednicko-valtickým areálem, poněkud stranou zájmu. Uvedme alespoň vybrané majetky:⁷ na přelomu 15. a 16. století se Lichtenštejnům postupně podařilo získat do svého držení panství Úsov, Bučovice, Plumlov, Pozořice a Opava. V tomto období šlo především o sňatkovou politiku. V 1. polovině 17. století získali Karel z Lichtenštejna (1569–1627) a jeho bratři Maxmilián (1578–1643) a Gundakar (1580–1658) značné majetky v souvislosti s pobělohorskou porážkou českých stavů a habsburskou restaurací. Jde především o moravská panství Branná, Zábřeh, Moravská Třebová, Moravský Krumlov, Ruda nad Moravou, Uherský Ostroh, ve Slezsku panství Krnov a v Čechách panství Uhřetěves a Lanškroun. Během zbytku 17. století rozšířili Lichtenštejnové své državy hlavně o panství Kostelec nad Černými lesy, Břeclav, Rumburk, Šternberk a Karlovec, v 18. století pak o Kounice a Rataje.

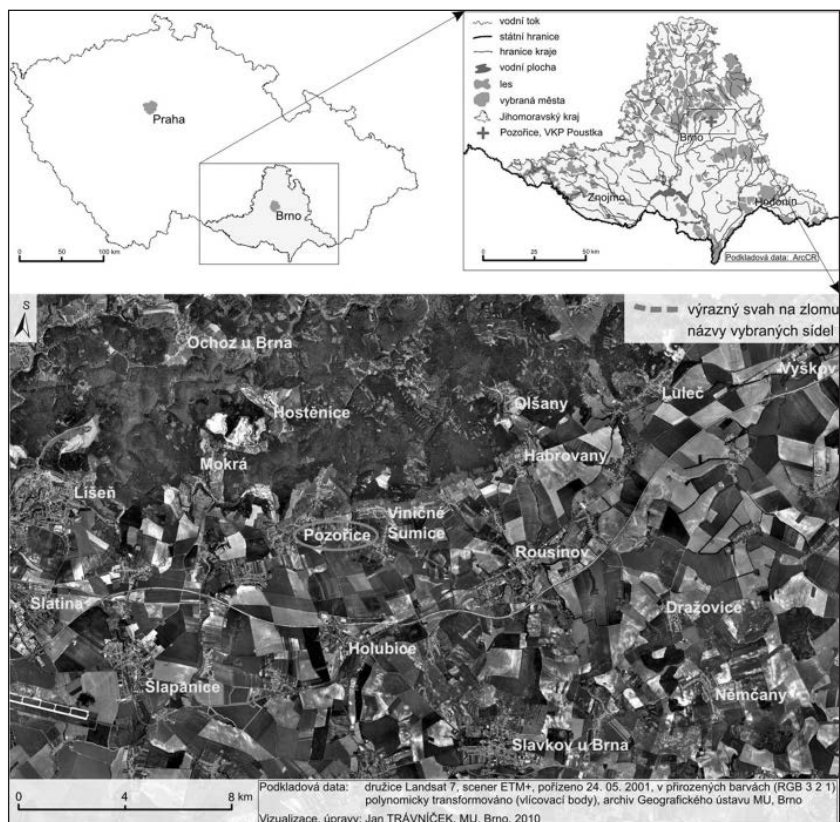
Tyto prostorové souvislosti jsou v současnosti spíše zastřené. Na území tehdejších panství jsou i laické veřejnosti dobře známé hmotné objekty s architektonickou kvalitou a exponovanou polohou (typickým příkladem je zámek Plumlov). Poněkud přehlížena zpravidla zůstává sice méně okázalá, o to však plošně rozsáhlejší a dlouhodobá činnost hospodářská. Prakticky na všech těchto panstvích se, vedle stavební činnosti a správy rustikální části majetku, projevila hospodářská činnost panských velkostatků, které dlouhodobě určily využívání a strukturu dané krajiny. Následující text představuje historické souvislosti využívání krajiny a možnosti jejich současné reinterpretace na příkladu „všední“ lokality mimo zájem odborné i laické veřejnosti. Jde o elevaci Poustka na periferii panství Pozořice v katastru stejnojmenné obce.

Kopec Poustka na území bývalého lichtenštejnského panství Pozořice

Kopec Poustka (332 m n. m.) leží v katastrálním území městyse Pozořice,⁸ přibližně 15 kilometrů východně od Brna, v bývalém okrese

7 Rámcový výčet vychází z přehledu uvedeného H o r á k e m , O.: *Lichtenštejnové*, s. 117–124, a z práce J u ř í k , Pavel: *Moravská dominia Lichtenštejnů a Dietrichštejnů*. Praha 2009.

8 Pozořice se staly majetkem Maxmiliána z Lichtenštejna po jeho sňatku s Kateřinou, dcerou Jana Šembery z Boskovic a na Bučovicích (1597). Postupně se staly správním centrem



Obr. 1: Lokalizace Pozořic na rozhraní zalesněné Dražanské vrchoviny a zemědělské Vyškovské brány

Brno-venkov na jižní Moravě (viz obr. 1). Z hlediska přírodních podmínek leží Poustka v přechodovém území Hercynské Evropy, Panonie a karpatských pohoří s výrazným gradientem přírodních, historických i socioekonomických podmínek. Poustka vystupuje z pokryvu terciérních (mořských) a kvartérních (eolických) sedimentů Vyškovské brány jako

pozořického velkostatku Křtiny – Pozořice – Adamov. Začátkem 20. století měl velkostatek v držení cca 14 700 hektarů převážně lesní půdy. K tématu blíže H o r á k , Ondřej: *Meziválečná pozemková reforma a lichtenštejnský dvůr v Pozořicích*. Jižní Morava 41 (44), 2005, s. 327–333.

9 Podrobněji D e m e k , Jaromír – M a c k o v č i n , Peter et al. (eds.): *Zeměpisný lexikon ČR: Hory a nížiny*. Brno 2006.

izolovaná elevace spodnokarbonských slepenců,¹⁰ která převyšuje okolní terén o cca 35 výškových metrů. Její reliéf je modifikován antropogenními tvary – agrárními terasami a stopami povrchové těžby. Ačkoliv jsou v okolí Poustky četné prameny, samotný kopec je charakteristický rychlým odtokem srážek a značnou suchostí, ještě zesílenou exponovaností vůči proudění vzduchu. Poustka sice již leží na území starosídelních úrodných sníženin¹¹ na rozhraní teplé a mírně teplé klimatické oblasti,¹² geologickým podkladem, charakterem reliéfu i vysokým podílem skeletu u mělkých půd má však blíže k charakteru Dražanské vrchoviny.

Na současné Poustce je patrné zarůstání keří a stromy při absenci výraznějšího managementu (např. pastvy). Současná vegetace je však pestrá mozaikou fragmentů alejí ovocných stromů (*Cerasus avium*, *Juglans regia*), invazivního *Robinia pseudoacacia*, teplomilných křovin (např. *Eucalyptus europaeus*, *Rosa canina*, *Cornus sanguinea*), fragmentů xerothermních trávníků a travních porostů.

Pokud charakteristiku shrneme, Poustka je „ostrovem“ extenzivního využívání na rozhraní intravilánu obce a intenzivně využívaných velkých bloků orné půdy (viz obr. 2). Z tohoto důvodu je Poustka také chráněna jako Významný krajinný prvek.¹³ Nabízí se otázka, jak mohla Poustka přežít bez zástavby na tak exponovaném místě a udržet se jako zelený ostrov mezi poli a zástavbou. Studium historických podkladů naznačuje, že podstatný podíl na této skutečnosti mají Lichtenštejnové jako dlouhodobí vlastníci Poustky a jejího okolí.



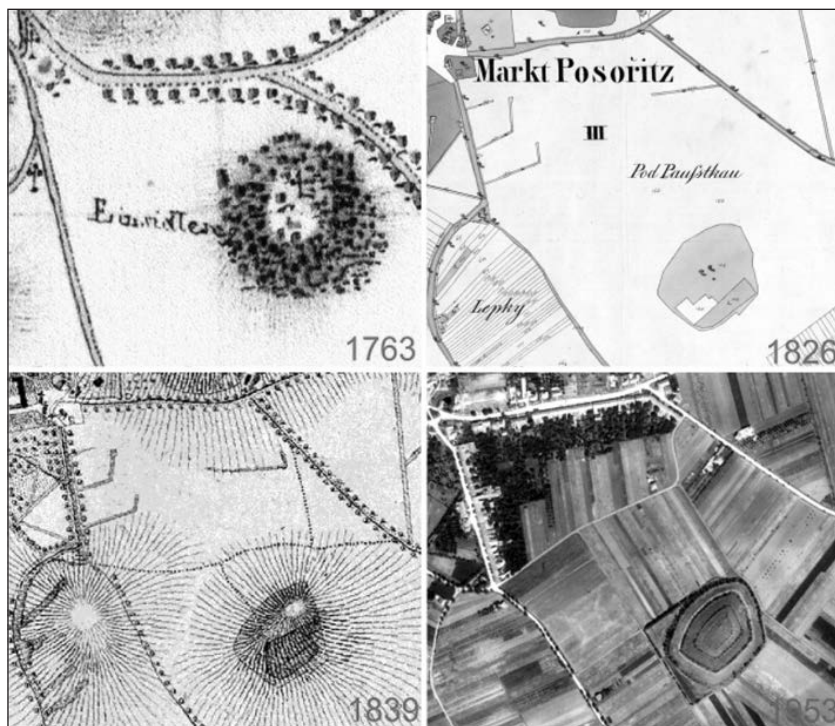
Obr. 2: Panorama Pozořic s Poustkou (vrchol s vysílačem vpravo) při pohledu od západu

10 Blíže se tématu geologických podmínek věnuje např. Č h l u p á č , Ivo et al.: *Geologická minulost České republiky*. Praha 2002, v kontextu okolí Brna pak M ü l l e r , Pavel – N o v á k , Zdeněk: *Geologie Brna a okolí*. Praha 2000.

11 K vymezení starosídelní oblasti v Čechách a na Moravě např. L ö w , Jiří – M í - c h a l , Igor: *Krajinný ráz*. Kostelec nad Černými lesy 2003.

12 Q u i t t , Evžen: *Klimatické oblasti Československa*. Brno 1971.

13 Významné krajinné prvky jsou součástí obecné ochrany přírody a krajiny v rámci české legislativy (zákon 114/92 sb.), obecně jsou to hodnotné části krajiny utvářející její typický vzhled a/nebo přispívající k udržení její stability.



Obr. 3: Poustka na mapě 1. vojenského mapování (1763),¹⁴ na kolorovaném císařském otisku stabilního katastru (1826),¹⁵ na mapě *Umgebung von Brünn* (1839)¹⁶ a na historickém leteckém měřičském snímku (1953)¹⁷

Historie využívání Poustky

Vzhledem k poloze ve starosídelní oblasti lze na lokalitě předpokládat dlouhodobý kulturní vliv. Na svazích s mělkou půdou na slepencích pravděpodobně dominovala pastva, ačkoliv v kritických obdobích (např. po třicetileté válce) mohlo území ležet po delší dobu ladem a zarůstat

14 Zdroj: © 1st Military Survey, Section No. m065, m078 (Mähren), Austrian State Archive/Military Archive, Vienna, © Laboratoř geoinformatiky Univerzita J. E. Purkyně - <http://www.geolab.cz>, © Ministerstvo životního prostředí ČR - <http://www.env.cz> (citováno dne 6. května 2012).

15 Zdroj: © 2006 Zeměměřický úřad, Pod sídlištěm 9/1800 18211 Praha 8.

16 Zdroj: © Mapová sbírka Geografického ústavu Přírodovědecké fakulty Masarykovy Univerzity.

17 Zdroj: © Vojenský geografický a hydrometeorologický úřad - <http://www.geoservice.army.cz> (citováno dne 3. května 2012).

sukcesními stádii křovin a dřevin.¹⁸ Úpatní polohy s pokryvem spraše se pravděpodobně obhospodařováním příliš nelišily od okolních polí, což dokumentuje i tvar zeleně kolorovaného areálu (louka s ovocnými stromy) na císařském otisku stabilního katastru (1826) na obr. 3. Ten se váže pouze na výchozy slepenců a je obklopený scelenými pozemky lichtenštejnského panství (trať Pod Poustkou). Panské pozemky dlouhodobě blokovaly aktivity rezidentů v okolí Poustky. V místní kronice je doslova uvedeno, že pozořické „domky na mnoha místech jsou stavěny [...] velmi nevýhodně [...], veškerá vhodná půda ku stavbě (v Pozořicích dosti a dosti) patřila Lichtenštejnům, panství tohoto neodprodalo ani píď půdy“.¹⁹

V obecní kronice²⁰ je Poustka uváděna jako dříve zalesněná, od roku 1722 se zbudovanou poustevnou (viz dále). Následně je Poustka osázena „stromovým i vínem“.²¹ Na mapě prvního vojenského mapování (situace pro rok 1763) je Poustka vykreslena jako zalesněná s vrcholovou zděnou stavbou (potvrzení poustevny) a s křížem na odlesněné vrcholové plošině. Stabilní katastr (obr. 3 vpravo nahoře) potvrzuje, že zbudované agrární terasy mohou indikovat i dřívější etapy využití území pro menší pole, případně pro vinice na svazích s jižní orientací.²² Na mapě *Umgebung von Brünn* (1:14 400, 1839) je zde uvedena louka s vinicemi na jižním svahu. V roce 1888 je Poustka přeměněna na pole.²³ Pro stejný rok je uváděno i vykácení stromů. Po parcelaci velkostatku²⁴ připadla Poustka pozořické faře. Tehdejší farář přísázel třeshňové štěpy (téměř 200), mladé ořechy a višně, které dnes pravděpodobně tvoří nejstarší exempláře ovocných stromů v lokalitě.

V polovině minulého století (viz obr. 3 vpravo dole a obr. 4) bylo území pastvinou. Na historickém ortofotosnímku jsou dobře patrné čtyři prstence agrárních teras s doprovodem ovocných stromů na jinak zatravněné ploše. V rámci myšlenky arboreta byly sázeny i „cizokrajné stromy“. Poustka je tak dnes lokalitou se stanovištně nevhodnou výsadbou *Pinus nigra* a rozšířením *Robinia pseudoacacia*. Po roce 1989 cílené zásahy na delší dobu prakticky končí. Od roku 2008 je díky lokální obecně prospěšné

18 L ö w, J. – M í c h a l, I.: *Krajinný ráz*, s. 378–379.

19 Š i k l, Josef: *Pamětní kniha městečka Pozoříce*. Pozoříce 1926, s. 290.

20 První poustevník (Bernard) po roce odešel do Říma, druhý mnich Matouš Schaffer zemřel 10. prosince 1771. Dle nařízení brněnské biskupské konzistoře byla roku 1797 poustevna zrušena. Blíže tamtéž, s. 228–229.

21 Tamtéž, s. 229.

22 O panských vinohradech na Poustce hovoří i N e u ž i l, Vojtěch – M a z e l, Zdeněk: *Pozoříce s okolím v minulosti a dnes*. Pozoříce 1983.

23 Š i k l, J.: *Pamětní kniha*, s. 229.

24 Dobovou interpretaci parcelace velkostatku přibližuje opět místní kronikář (tamtéž, s. 87–88): „V majetku šlecht, národu českému úplně odcizené, byly ohromné latifundie pozemků a lesů, na těchto se lopotil malý český člověk chudobný, co zatím z potu a mozolů jeho bohatl cizí šlechtic. [...] Do vlastnictví českého lidu dostává se půda, již vlastnila dříve cizí, národu našemu nepřátelská šlechta.“



*Obr. 4: Srovnávací pohled na Poustku od severu*²⁵

společnosti Větrák realizováno sečení travních porostů na úpatí Poustky. Částečně jsou sečeny také etáže nejnižše položených agrárních teras. Došlo i k opakovaným nárazovým akcím, především k odstranění černé skládky, vykácení suchých stromů, k probírce keřů na vybraných lokalitách a k uvolnění porostu s cílem zlepšit výhled.

Současnost Poustky a reinterpretace míst lichtenštejnské paměti

Využívání Poustky odráželo až do roku 1923 v první řadě potřeby šlechtického velkostatku s častou koexistencí či přechodem rozmanitého využívání (pastviny, drobné vinice, sady, pole, zalesnění apod.). Šlechta také v 1. polovině 18. století podporovala místního mnicha – poustevníka (odtud pravděpodobně název Poustka). Časté změny využívání jsou předpokladem diversity současné vegetace. Značný vliv na současný stav lokality měla i samotná mocenská pozice šlechty, znemožňující aktivitu poddaných na lokalitě a v jejím bezprostředním okolí. Významné je především dlouhodobé blokování rezidenčních aktivit,²⁶ na které po parcelaci velkostatku navázala pozořická farnost a v nedávné době i vyhlášení registrovaného významného krajinného prvku a zařazení regulativů pro zástavbu v jeho

25 Přesné zopakování nedatované fotografie z 1. poloviny 20. století (níže) není v dnešním terénu možné; srovnání je dosaženo korekcí perspektivy a geometrických vlastností současného snímku z jiné lokality (výše); čárkovaná linie sleduje císařskou silnici Brno – Olomouc, tečkované jsou spojeny totožné body na historickém a současném snímku. Nedatovaný snímek poskytl A. Tinka (upraveno vyrovnáním histogramu), aktuální vytvořil autor v roce 2010.

26 „Potomci často si v duchu říknou, proč předkové jejich postavili domky na místech, jež jsou pravou tržní pro přjezd a donášku vody,“ píše Š i k l, J.: *Pamětní kniha*, s. 16.

okolí do územního plánu obce. Osud Poustky je tak odlišný od obdobné elevace Perk v sousedních Sivicích. Tento kopec byl ještě na mapách z konce 19. století také zcela bez zástavby. Dnes je však Perk kompletně rozparcelován a zastavěn.

Součástí aktivit neziskového sektoru v obci je i snaha o reinterpretaci lichtenštejské minulosti, která byla dříve pojmána zpravidla negativně. V říjnu 2010 byla v lokalitě otevřena naučná stezka, zaměřená na historické a environmentální aspekty Poustky, na jejíž přípravě se (na neziskovém principu) podílela řada místních znalců. Součástí je i tabule vysvětlující tradici poustevníka podporovaného šlechtou a interpretace vývoje využívání okolí Poustky. Už samotná tvorba naučných tabulí aktivizovala občany Pozoríc a okolních obcí, kteří mají zájem o životní prostředí a historické souvislosti okolí svého bydliště. Otevření naučné stezky se stalo příležitostí pro diskuzi klíčových aktérů s občany městyse, kterých na otevření dorazilo téměř 100. Na koncepci naučné stezky se intenzivně podílel učitel místní základní školy, která tak může lépe využívat panely ve výuce. Myšlenka využití popularizace místní historie prostřednictvím naučné stezky navazuje na již existující projekt „Krajina mého srdce“, jehož součástí jsou i témata přibližující tradici a rozložení panského dvora na pozorickém lichtenštejském velkostatku.



Obr. 5: Příklad panelů naučných stezek z Pozoríc s tematikou lichtenštejského panství (vlevo) a historie vývoje krajiny

Závěr

Pozořice byly ve svém územním rozvoji limitovány hned v několika ohledech. Krom zmíněného omezení výstavby na panských pozemcích to byla také periferní poloha mimo trasu císařské silnice, železnice i dálnice. Co se však současníkům jevílo jako tragédie,²⁷ projevuje se dnes jako faktor zvyšující kvalitu života. Poptávka po bydlení v Pozořicích značně převyšuje nabídku. Navíc zde zůstává kontinuita určité konzervativnosti místních představitelů, kteří odmítají velké investiční projekty nové výstavby, a Pozořice se tak nestávají dalším suburbanizací postiženým satelitem města Brna.

V současnosti přebírá ústřední roli ve vzdělávání veřejnosti při popularizačních aktivitách základní škola v Pozořicích. Cílem je provázat rozvoj kompetencí žáků s praktickou environmentální výchovou a s osvětlením historických souvislostí. V Pozořicích jsme tak svědky reinterpretace historického dědictví, ke které dochází především „zdola“, s využitím lokálních environmentálních, sociálních i ekonomických zdrojů v duchu pilířů udržitelného (komunitního) rozvoje.

Poustka in der Herrschaft Posoritz (Pozořice) als liechtensteinischer Erinnerungsort

Pozořice (Posoritz) befand sich de facto fünf Jahrhunderte im Besitz der Liechtenstein. Die wirtschaftliche Tätigkeit des herrschaftlichen Großgutes wird heute schrittweise in einem friedfertigeren gesellschaftlichen und politischen Klima reinterpretiert. Ein Beispiel für diesen Prozess und seine Beeinflussung durch lokale Akteure (hier konkret Ortskenner, die Grundschule, den gemeinnützigen Sektor und Landschaftsschützer) verkörpert das ehemalige Zentrum des wirtschaftlichen Großgutes Posoritz. Eine Lösung erfahren hat vor allem die einem Konglomerat gleiche Erhöhung an der Grenze zwischen dem landwirtschaftlich bedeutsamen Wischauer Tor und dem bewaldeten Drahaner Bergland. Das Wirken der Liechtenstein, mit dem daran anknüpfenden konservativen Agieren der Pfarrei und dem durch die Ausrufung als bedeutsames Landschaftselement verbundenen Regulativ, trug in bedeutendem Umfang zur Ausformung dieser Lokalität mit einem kulturellen und natürlichen Erbe bei. Poustka kann somit heute die Rolle einer grünen Insel in einer ansonsten intensiv genutzten und bebauten Landschaft ausfüllen. Die Bedeutung der Liechtenstein wird hier durch die Reinterpretation der Folgen wirtschaftlicher Tätigkeit rehabilitiert. Deren Einfluss spiegelt sich auch in der gegenwärtigen Attraktivität von Posoritz als beliebtem Ort für ein ruhiges Wohnen im Umland der Stadt Brunn wider.

27 „Cesta do Holubic [...] hodina, do Blažovic i více, za blátivého počasí nutno jíti na Tvarožnou i hodinu a půl [...], to jsou nevýhody obcí, jež jsou vzdáleny od dráhy!“ Tamtéž, s. 166.

Martina Pavlicová

Lidová kultura na jižní Moravě z pohledu etnické problematiky*

Popular culture in south Moravia from the perspective of ethnicity

One of the most important areas of ethnological study is the regionalization of traditional popular culture. The differentiation of the ethnographic regions was facilitated by geographic conditions but also by historical and social circumstances. The regionalizing aspect of the popular culture also includes the ethnic aspect. The original kind of Slavic settlement of south Moravia was gradually enriched by various colonizations including the German one. Until mid-20th century, another newly arrived ethnic group, the Croats settling in the region after the Turkish attacks of the Balkan since the 16th century, however made the most significant mark.

Key words: the Liechtensteins, south Moravia, folk culture, the issue of ethnicity, the Croats

Jednou z výrazných oblastí etnologického studia je problematika rajonizace tradiční kultury. Je to vymezení a následné studium kulturně zformovaných celků, jež se na území jednotlivých etnik projeví výraznými charakteristikami ve stavbě sídel, způsobu obživy, v oděvu, v projevech duchovní a sociální kultury. K jejich rozdílnosti přispěly jak geografické podmínky, tak historické okolnosti a sociální souvislosti, které ovšem na rozdíl od přírodních charakteristik nebyly neměnné a byly impulsem pro další vývojové procesy. Etnografická regionální struktura, kterou dnes na území Moravy vnímáme jako základní prvek pro územní členění lidové kultury, je však poměrně mladého data. Richard Jeřábek uvádí, že „do poslední čtvrtiny 18. století se stačila projevit jen náhodnými, nesoustavnými zmínkami v pramenech a v dobové literatuře o některých oblastech a skupinách obyvatelstva nápadně se vyčleňujících jazykem nebo kulturou“.¹ K takto výrazným skupinám patřilo například obyvatelstvo Hané na střední Moravě, Valašska na východní Moravě a také Podluží na jižní Moravě.²

* Příspěvek vznikl v rámci řešení Programu aplikovaného výzkumu a vývoje národní a kulturní identity (NAKI), projekt DF12P01OVV015 s názvem *Geografický informační systém tradiční lidové kultury (1750–1900)* řešený Masarykovou univerzitou v Brně.

1 J e ř á b e k , Richard: *Podluží a Podlužáci před vznikem vědeckého národopisu na Moravě*. Národopisná revue 8, 1998, s. 5.

2 Tamtéž.

Vedle etnografického rajonizačního rozměru je však důležitým aspektem studia rozměr etnický, který je na jižní a jihovýchodní Moravě charakterizován v obecnosti především obyvatelstvem slovanským. Badatelé se opírají zejména o archeologické památky, jež ukazují na význam slovanského osídlení Pomoraví (a to i s přilehlým územím dnešního západního Slovenska).³ Kulturní jednotu a kontinuitu dokazují také poznatky ze studia recentní lidové kultury (například v lidovém stavitelství stejný typ domu, ornamentika nápěvu ve vokálním projevu ad.).⁴

K původnímu typu osídlení se v průběhu různých období přidávaly příchody jiných etnik – zejména chorvatského a německého, částečně i francouzského, které se dostalo na Moravu do okolí Hodonína v druhé polovině 18. století.⁵ Zmiňována je i tzv. česká kolonizace, která je ovšem podobně jako francouzská připomínána již jen vzdáleně (například jména francouzského původu v okolí Čejče). Z hlediska pronikání německého vlivu je pak zmiňována kolonizace ve 13. století (v okolí měst Břeclav, Podivín či Hodonín – například založení vesnice Reinprechtsdorf – Lanštorf, Ladná) a v období po třicetileté válce.⁶

K doplnění etnického pohledu je potřeba zmínit rovněž Romy, kteří se vyznačovali potulným způsobem života a k ovlivnění místní kultury v podstatě nepřispěli. Od 16. století, podobně jako na jiných evropských územích, byli také na Moravě pronásledováni, vyháněni a tvrdě fyzicky trestáni.⁷ O to cennější jsou doklady, které ukazují i výjimečné usazování Romů na některých panstvích. Patří k nim konkrétní jméno Štěpána Daniela, usazeného od konce 17. století na panství Kouniců v Uherském Brodě, a následně usazování Romů z tohoto rodu – v polovině 18. století – v lokalitě Kunovice na lichtenštejnském panství Uherský Ostroh.⁸ Ze soupisu Romů, který roku 1768 nařídilo moravské zemské gubernium, vyplývá, že z celkového počtu 98 Romů v tehdejší Hradištském kraji pouze 16 žilo potulným způsobem života. Všichni trvale usazení pak žili na dvou lichtenštejnských panstvích – Uherský Ostroh a Pozoříce, na jiná panství Romové nepronikli.⁹ Otázka tzv. tolerovaných Romů ale zatím není příliš

3 F r o l e c, Václav – H o l ý, Dušan: *K etnografické diferenciaci na jihovýchodní Moravě*. In: Strážnice 1946–1965. Národopisné studie. Brno 1966, s. 168–169. Dušan Holý na základě srovnání nápěvů určuje jejich podobnost jak v regionu Podluží, tak na západním Slovensku, ale i v oblasti Moravského Pole v Dolním Rakousku.

4 T a m t ě ž, s. 168.

5 H e r b e n, Jan: *Zpráva o francouzských osadnících na Moravě*. Časopis Matice moravské 13, 1881, s. 171–175. Pravděpodobně se jednalo o obyvatele Lotrinska, kteří zde byli usazeni císařem Františkem I. Štěpánem.

6 F r o l e c, V. – H o l ý, D.: *K etnografické diferenciaci na jihovýchodní Moravě*, s. 176.

7 H a n z a l, Jiří: *Cikáni na Moravě v 15. až 18. století*. Dějiny etnika na okraji společnosti. Praha 2004, s. 151–152.

8 T a m t ě ž, s. 112.

9 N e č a s, Ctibor: *Romové na Moravě a ve Slezsku (1740–1945)*. Brno 2005, s. 30–31.

objasněna: jaké se jim na zmíněných panstvích dostávalo ochrany a proč se mohli usazovat právě zde.

Specifickou kapitolu etnické mapy nejen Moravy vždy tvořilo židovské obyvatelstvo.¹⁰ Společenské postavení a kulturní a náboženská uzavřenost tohoto etnika neměly sice zásadní vliv na přímé ovlivnění kultury lidových vrstev, odraz jejich existence, podobně jako u romské populace, však nacházíme ve folklorních projevech. V písních, příslovích či anekdotách lze dobře pozorovat vytváření etnických stereotypů, které jsou v případě jmenovaných etnik založeny většinou na posměchu či karikatuře.¹¹ Nejvíce byl zaznamenáván či vysmíván jejich vzhled (u Romů snědá kůže, bílé zuby), domnělé charakterové vlastnosti (krádeže u Romů, šetnrost až chamtivost u židovských obchodníků apod.).

Jak již bylo naznačeno, výraznou částí slovanského, nicméně nově přichozího obyvatelstva na jižní Moravě, byla do poloviny 20. století chorvatská menšina. K domnělému 350. výročí příchodu moravských Charvátů na české území, resp. na Moravu, vyšel v roce 1934 mezi jinými příspěvek historika Adolfa Turka *Charvátská kolonisace na Moravě*. Adolf Turek kriticky zhodnotil dosud vydané práce a zároveň prostudoval dostupné prameny v nejrůznějších archivech.¹² Etnolog Richard Jeřábek konstatoval, že „*dnes již asi bude nemožné podat tak úplný a originální obraz charvátské kolonizace po stránce národopisné, jak se to poštěstilo historikovi*“.¹³ Nejde jen o vyčerpávající zhodnocení pramenů, ale i o názory, které mohou být pro etnology vodítkem v jejich dalším zkoumání.

Chorvatské obyvatelstvo se dostalo na území Moravy a Dolního Rakouska v důsledku turecké expanze na Balkán v 15. století. Vpády na původní území obývané Chorvaty se datují do druhé poloviny 15. století. Jak Adolf Turek uvádí podle chorvatských pramenů, stížnost z roku 1558 hovoří o tom, že celá země je už sto let hubena Osmany.¹⁴ Po bitvě u Moháče (1528) se totiž Turkům otevřela cesta do habsburské části chorvatských zemí. Neustálé války decimovaly místní obyvatelstvo, zhoršovaly se poddanské poměry, a došlo tak k hromadnému opouštění země venkovským obyvatelstvem, a to i přes odpor šlechty.¹⁵ Dokumenty hovoří o prvních

10 Pohledem historiků jsou dějiny Židů na našem území dnes již v některých oblastech dobře zpracovány, například na lichtenštejnském a posléze ditrichštejnském panství Mikulov, viz Nezhodová, Soňa: *Židovský Mikulov*. Brno 2006.

11 Toncrová, Marta – Uhlíková, Lucie (eds.): *Etnické stereotypy z pohledu různých vědních oborů*. Brno 2001, s. 37–46; Uhlíková, Lucie: *Smutné počtení – obraz žida v moravském folkloru*. In: Uhlíková, Lucie – Příbylová, Irena (eds.): *Smích a pláč. Náměšť nad Oslavou 2009*, s. 15–24. 12 Turek, Adolf: *Charvátská kolonisace na Moravě*. In: Jeřábek, Richard (ed.): *Moravští Charvátí – dějiny a lidová kultura (antologie)*. Brno 1991, s. 120.

13 Jeřábek, Richard: *Moravští Charvátí v literatuře*. In: *Strážnice 1946–1965. Národopisné studie*. Brno 1966, s. 282.

14 Turek, A.: *Charvátská kolonisace*, s. 121.

15 Tamtéž, s. 121–122.

chorvatských emigrantech zejména v Itálii (koncem 15. století), od 20. let 16. stol jsou zprávy o jihoslovanské kolonizaci v západních Uhrách.¹⁶ Z Dolního Rakouska je první zmínka z roku 1524. Usazování Chorvatů (v českém prostředí se více užívá označení Charvátů) v západních Uhrách a v Dolním Rakousku bylo zprvu zřejmě považováno za provizorium do té doby, než se válečná situace v jejich zemi uklidní. Část Charvátů se skutečně vrátila, zejména kvůli své konfesi (byli katolíky a existovaly určité rozpory s protestantským obyvatelstvem), své způsobily i určité hospodářské výhody, které jim byly udělovány. Kolem roku 1580 se v Dolním Rakousku a západních Uhrách uvádí počet 40 000 Charvátů.¹⁷ V Dolním Rakousku se začali Charvátů usazovat především v oblasti Moravského pole, na severovýchodě patřily k charvátským obcím například Jedenspeigen a Zierndorf, Stillfried nebo Ringelsdorf.¹⁸

Na lichtenštejnském panství Valtice byli u moravských hranic charvátský usedlíci v obcích Poštorná, Charvátská Nová Ves a Hlohovec. Adolf Turek uvádí, že v 15. století nebylo Valticko ušetřeno válečných nárazů, což znamenalo vyhlazení mnohých vsí, dnes známých jen podle názvů. Tehdejší majitel Hartman I. některé vsi obnovil a také založil jiné a potřebné obyvatele nalezl mezi Charváty – emigranty.¹⁹ První pramenná zmínka o Charvátech je pak z roku 1539. Založení Poštorné a zřejmě i Charvátské Nové Vsi spadá do 30. let 16. století. Počet rolníků podle pramenů postupně rostl, z příjmení lze usuzovat, že nově přichozí byli Češi, starousedlíci pak právě Charváty.²⁰ Osazení Hlohovce se pak datuje k roku 1570. Podle urbáře valtického panství z roku 1570 Adolf Turek studoval hospodářské a sídelní poměry Charvátů v Charvátské Nové Vsi a v Poštorné. Dokládá, že neměli přebytek půdy, že poddanské poměry se nelišily od ostatních obcí na panstvích, určité malé výhody však měli – neměli povinnost roboty ve vinohradech.²¹ Charváty si také udrželi katolickou víru. Ve druhé polovině 17. století začalo v charvátských obcích na Valticku sílit české obyvatelstvo, což se odvozuje jak z frekvence doložených příjmení, tak například z dokladů o nedostatku českých kněží. Asimilace s českým obyvatelstvem v obci Poštorná a Charvátská Nová Ves pak spadá zřejmě na konec 18. století. V polovině 19. století je v těchto obcích doložena již jen čeština a zbytky charvátské kultury. Nejdéle se charvátská kultura a jazyk dochovaly v obci Hlohovec (do počátku 20. století), zřejmě pro určitou odlehlost a také kvůli kontaktu s Charváty na panství Drnholec na Mikulovsku.²² Charvátská byla i Lednice, později silně poněmčelá.

16 Tamtéž, s. 125.

17 Tamtéž, s. 128–129.

18 Tamtéž, s. 127.

19 Tamtéž, s. 130–132.

20 Tamtéž, s. 132–136.

21 Tamtéž, s. 137–138.

22 Tamtéž, s. 140–141.

Etnický obraz národnostně smíšených území se proměňoval přirozeným vývojem, ale i vnějšími zásahy. Příkladem může být právě Dolní Rakousko a pohraniční oblast v okolí Břeclavi. K obcím s převahou českého obyvatelstva patřily například Poštorná (v roce 1880 1 536 Čechů a 132 Němců) a Charvátská Nová Ves (v roce 1880 zde žilo 990 Čechů a 53 Němců).²³ Do roku 1875 se ve slovanských obcích vyučovalo česky a německy. V tomto roce však vyšel výnos zemské školní rady, který určoval, že na veřejných obecných školách v tehdejších Dolních Rakousích má být vyučovací řečí němčina („*není žádné jiné řeči zemské*“).²⁴ Obce Poštorná, Nová Ves a Hlohovec podaly odvolání, které vyznělo v jejich prospěch.²⁵ Jiné české obce se nehájily, a to ani proti zavedení vyučování náboženství v německém jazyce. Poštorná a Hlohovec se opět hájily v roce 1882, říšský soud uznal porušení státního základního zákona.²⁶

Slovenští jazykovědci řadí obec Hlohovec v této době ke slovenským lokalitám, stejně tak Charvátskou Novou Ves a Poštornou, které byly později spolu s Valticemi připojeny k nově vzniklému Československu a jazykově se postupně přichýlily k moravským nářečím. Slovenská většina se vyskytovala také v dnešních rakouských obcích Hohenau (Cahnov), Rabensburg (Raňšpurk) a Ringelsdorf (Lingašdorf).²⁷ K raňšpurskému panství patřily ještě obce Bernhardsthal (Pernítal) a Waltersdorf (Přílep). V české etnologii, resp. folkloristice, je tato oblast zajímavá především kvůli hudebním zápisům a poznámkám, které byly pořízeny v roce 1819 pro tzv. guberniální sbírku. Pro odbornou veřejnost je zpřístupnil muzikolog Karel Vetterl. Zápisy se totiž vztahují k písním a tancům Slováků, kteří zde žili – obsahují partituru nástrojové hudby, hudební cifry, poznámky o zpěvu písní a také popis sólového mužského tance.²⁸ Josef Karásek, který shromáždil cenné údaje o moravských Charvátech v době před Národopisnou výstavou československou, uveřejnil ve Sborníku Čechů dolnorakouských v roce 1895 informaci, že již v této době nenalezl v Poštorné a Charvátské Nové Vsi pamětníka, který by mluvil chorvatsky, dokonce i místní dialekt byl ovlivňován česko-německou školou.²⁹

Druhou oblastí, kde byli Charváti na Moravě usazeni, bylo Mikulovsko. Zde vynikaly především tři obce na moravsko-rakouské hranici: Dobré Pole (Gutfeld), Frélichov (Frjélištorf, nyní Jevišovka) a Nový Přerov (Nova Pre-

23 U r b a n , Josef: *Jak jest živel českoslovanský v Dolních Rakousích četný*. In: Karásek, Josef (red.): *Sborník Čechů dolnorakouských*. Vídeň 1895, s. 6.

24 Tamtéž, s. 7.

25 Tamtéž, s. 7.

26 Tamtéž, s. 7.

27 P a l k o v i č , Konstantín: *Slovenská nárečia v Rakúsku*. Slovenská reč 51, 1986, č. 5, s. 265.

28 V e t t e r l , Karel: *Písne a tance Slováků z Raňšpurku před 150 lety*. Národopisné aktuality 9, 1972, s. 271–284.

29 K a r á s e k , Josef: *Oddíl národopisný*. Poštorná, Nová Ves, Hlohovec. In: týž (red.): *Sborník Čechů dolnorakouských*. Vídeň 1895, s. 216–238.

rova).³⁰ Obce spadaly do panství Drnholec, jež bylo v držení Lichtenštejnů ve 14.–16. století. Charváti se na Břeclavsku a na dnešním dolnorakouském Moravském poli (Marchfeld) postupně ve slovanském prostředí asimilovali. Charváti na Mikulovsku, tedy na panství Drnholec ve výše zmíněných obcích, obklopeni německým obyvatelstvem, si svou kulturu (jazyk, oděv, zvyky, folklor) udrželi po celou první polovinu 20. století. V roce 1948 byli v nových politických podmínkách rozptýleni.³¹

Ze tří zmíněných obcí na Mikulovsku byl jako první kolonizován Charváty asi Frélichov (30. léta 16. století), kolem roku 1570 pak Dobré Pole a Nový Přerov. Noví osadníci měli menší rozsah povinností, vrchnost dodávala také stavební materiál na jejich obydlí.³² Z hlediska konfese byli částečně protestanti. Z materiálů je patrné, že bylo obtížné získávat faráře se znalostí chorvatštiny.³³ Ještě v první polovině 19. století bylo v geografickém pásu od Slavonie až po Moravu 150 chorvatských lokalit.³⁴

Farář Antonín Malec, který působil v Dobrém Poli (Gutfeldu), uveřejňoval na přelomu 19. a 20. století různé postřehy o charvátské menšině: „Žijí po obou březích Dyje, tam, kde posledním obloukem zabíhá na Moravu. Spatřujeme tedy Hrváty v Moravě jako oasu v poušti německé a nemůžeme se nepozastavit nad nápadným zjevem, že za tři sta let se neponěmčili, ač jsou ze všech stran Němci sevřeni.“³⁵ Tento fakt vysvětluje Antonín Malec zejména tím, že Charváti si stále udržují svou kulturu a příliš neotevívají svou komunitu jiným etnikům. Právě exogamní sňatky, jak dokládá i Antonín Malec, vedou k rychlejší asimilaci (bohatší německé nevěsty prosazují v nové domácnosti svou vlastní kulturu, což znamená v první řadě odložení charvátského kroje a přijetí německého jazyka).³⁶ Etnická a náboženská homogenita v rodině, jak dokazují mnohé pozdější výzkumy národnostně smíšených lokalit, tedy významně posilovala předávané etnokulturní znaky.³⁷

Na konci 19. století například v Dobrém Poli žilo 190 Němců, 30 Čechů a 480 Charvátů.³⁸ Nelze si však nepovšimnout, že A. V. Šembera již roku 1845 v dopise St. Vrázovi píše, „zdaliž by možné nebylo, Charváty moravské na Drnholsku knihami populárními opatřiti. Má-li se národnost u nich udržeti, potřebí, aby odjinud posily a obživující potraviny nabývali, a to jediné státi by

30 České názvy obcí se až do roku 1918 nepoužívaly, oficiálně byly užívány pouze názvy německé a chorvatské.

31 Jelínková, Zdenka: *Lidový tanec moravských Chorvatů na Mikulovsku ve vztahu k sousedním oblastem*. Sborník Regionálního muzea v Mikulově 2005. Dostupné z: <http://www.rmm.cz/REGIOM/2005/chorvati.pdf> (cit. 20. 3. 2012).

32 Turek, A.: *Charvátská kolonisace*, s. 153.

33 Tamtéž, s. 157.

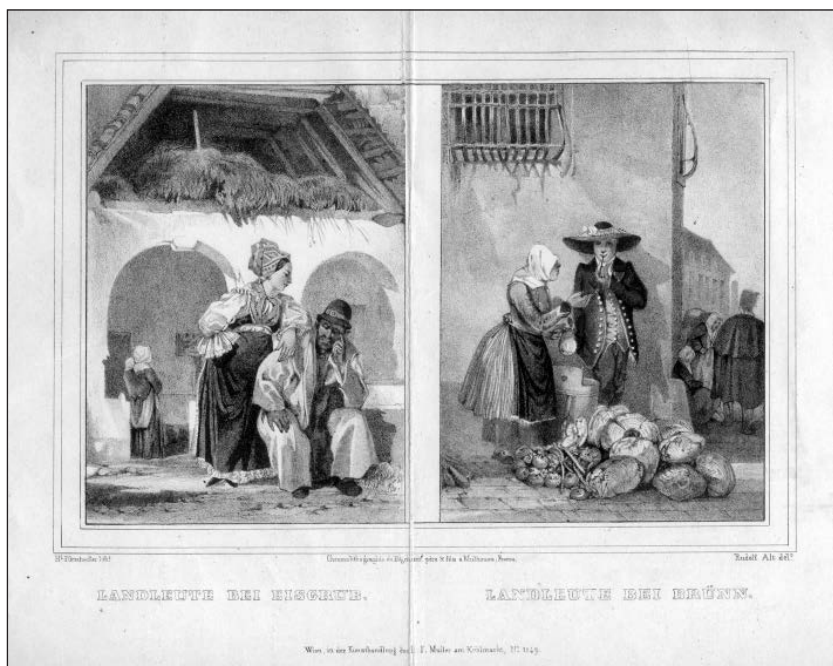
34 Tamtéž, s. 129.

35 Malec, Antonín: *Moravští Hrváti*. Národopisné obrazy. Český lid 7, 1898, s. 186.

36 Tamtéž, s. 190.

37 Heroldová, Iva: *Předávání etnokulturních informací v etnicky homogenních a etnicky heterogenních rodinách*. Slovenský národopis 31, 1983, s. 494.

38 Tamtéž, s. 458.



Obr. 1: Vyobrazení venkovanů z okolí Lednice a z okolí Brna
od Rudolfa Alta, 19. století

se mohlo z původní jich vlasti chorvátské.“³⁹ A. V. Šembera v článku *Osady chorvátské na Moravě* uvádí ve Frélichově asi 500 Charvátů (celkem 796 obyvatel), v Dobrém Poli asi 300 (celkově 667 obyvatel) a v Novém Přerově asi 400 (celkem 486 obyvatel). Zbytek jsou podle něj Němci a Slováci, kteří se sem přestěhovali nebo přišli sloužit. A. V. Šembera patřil k badatelům, které chorvátská menšina velmi zaujala, byť některé jeho vývody byly později překonány.⁴⁰ Navazoval na své předchůdce, především na topografa Františka Josefa Schwoye. Někteří další autoři z přelomu 18. a 19. století pak nepřesně vyhodnotili etnicitu těchto obyvatel, například Alois Hanke z Hankenštejna, který Charváty na panství Drnholec označil za Němce. Josef A. Zeman zase podle německého pojmenování slovanského obyva-

39 K a r á s e k , Josef: *Šemberův dopis St. Vrazovi o Charvátech na Moravě a Slovanech dolnorakouských z r. 1845*. In: Jeřábek, R. (ed.): *Moravští Charváti – dějiny a lidová kultura*, s. 27.

40 J e ř á b e k , R.: *Moravští Charváti v literatuře*, s. 279.

telstva – Kroaten – považoval obecně všechny obyvatele Podluží za osoby charvátského původu.⁴¹

Etnická rozmanitost ve jmenovaných lokalitách vedla, jak podotýká badatelka Eva Večerková, k „charvátsko-české“ a k „charvátsko-německé“ orientaci, tedy k etnické polarizaci.⁴² Tato polarizace, jak lze soudit ovšem až z poznatků z období konce 19. století a počátku 20. století, se samozřejmě projevovala v tradiční kultuře a v každodenním životě obyvatel. Například v Dobrém Poli před první světovou válkou muselo být přijato ustanovení obecní rady, že hody, tradiční výroční slavnost, musí dodržovat tento pořádek: první půjde německý stárek (tedy vybraný představitel místní mládeže), za ním stárek charvátský. Po vzniku republiky místem „německých“ hodů byl obecní hostinec (centrum Němců a poněmčených Charvátů), „charvátské hody“ od roku 1920 pořádala charvátská a česká mládež, členové místního Sokola.⁴³

Badatele také zajímal vzájemný vliv české a charvátské kultury. Ve starších obdobích se objevovaly názory, že charakter kultury na jižní Moravě vychází z kultury charvátské. Hovořil o tom například Josef Klvaňa, který se zabýval lidovým oděvem, nebo Jan Koula.⁴⁴ Další bádání to však neprokázalo. Vliv Charvátů byl oslaben jejich roztržitostí, sídlili v enklávách uprostřed okolního obyvatelstva.⁴⁵

Terénní poznatky o Charvátech, které se objevovaly od 19. století (zmínění autoři Josef Karásek, Antonín Malec ad.), se zabývaly především materiální kulturou. Folklorní projevy byly zdokumentovány méně. Podle Oldřicha Sirovátky bylo zapsáno asi jen sedm desítek písní, patnáct prozaických látek, malé množství pranostik, dětských říkadel, přísloví.⁴⁶ Kusé jsou i zprávy o taneční a hudební kultuře, byť se můžeme opírat i o některé starší dokumenty. Patří k nim například archivní prameny z příprav korunovační slavnosti v Brně v roce 1836, ve kterých je mj. v úředním hlášení uvedeno, proč je vhodné vyslat také charvátské zástupce: „*Al jsou Chorvaté jakkoliv velmi nápadní svým krojem, stejně silně se vyznačují svými zábavami, a to především zábavami tanečními, při hudbě – skládající se z gajdoše a ze dvou houslí [...] všelijaké půvabné tance provádějí chorvátské páry většinou v přírodě a diváku [...] poskytují mnohé potěšení.*“⁴⁷ Podobné zápisy o hudbě a tanci z počátku 19. století jsou obecně velmi cenné, protože se jich mnoho

41 Tamtéž, s. 279.

42 Večerková, Eva: *Výroční obyčej Moravských Charvátů*. Folia ethnographica 26, 1992, s. 54.

43 Tamtéž, s. 54.

44 Sirovátka, Oldřich: *K problematice folkloru charvátské menšiny v Československu*. In: Jerábek, R. (ed.): *Moravští Charvátí – dějiny a lidová kultura*, s. 190–191.

45 Tamtéž, s. 191.

46 Tamtéž, s. 191–192.

47 Laudová, Hannah: *Dokumenty o lidové slavnosti uspořádané 20. srpna 1836 v Brně při příležitosti poslední korunovace na českého krále*. In: *Etnografie národního obrození III*. Praha 1978, s. 132.

nevyskytuje. Rekonstrukci některých charvátských tanců na jižní Moravě a jejich vztah k moravskému tanečnímu folkloru provedla až v polovině 50. let 20. století Zdenka Jelínková.⁴⁸

Je evidentní, že kromě etnických procesů, které zasahovaly tradiční kulturu v celé škále od uchování jejích autochtonních projevů v některých enklávách až po kulturní a jazykovou asimilaci, probíhaly ve sledované oblasti tendence, které vedly k formování regionální kultury. Svůj výraz našly v podstatě až na přelomu 19. a 20. století, kdy se postupně vydělily subregiony Moravského Slovenska (nověji Slovácka) – Podluží, Hornácko, Dolnácko, moravské Kopanice, hanácké Slovácko. Projevy jinoetnického rázu se ve zmíněných oblastech v této době dochovaly většinou již jen v reziduích, s výjimkou zmíněné charvátské kolonizace v oblasti kolem Mikulova. Ačkoli se širšími souvislostmi soužití obyvatelstva na jižní Moravě etnologie příliš nezabývala, lze konstatovat, že se zde proplétala etnicita česká, slovenská a charvátská spolu s německou, s enklávami židovskými a v podstatě i romskými.

Studovat etnické procesy a jejich dopad na tradiční kulturu ve starších obdobích není záležitostí jednoduchou. Přispěla k tomu nezformovaná etnicita mnohých skupin (například u Romů) a i z toho plynoucí nedostatek zpráv o jejich kultuře, ale především vymizení mnohých etnokulturních specifík v průběhu dalšího vývoje. K této situaci docházelo přirozenou asimilací, tedy splynutím menšiny s majoritou, ale rovněž náhlými společenskými zvraty, například rasovou politikou nacistů za 2. světové války. Ostatně jak už bylo řečeno, charvátská menšina, která žila na Mikulovsku, byla po roce 1948 z ideologických důvodů také rozsídlena. Vzhledem k faktu, že řada mužů sloužila v německé armádě, se řešila otázka postihu a posléze vystěhování této „nespolehlivé“ menšiny od jižních hranic republiky. Nakonec byla odsunuta do oblasti Dražanské vrchoviny na území bývalého německého jazykového ostrova.⁴⁹ Charvátská menšina však byla v podstatě jedinou jinoetnickou minoritou, která zanechala na jižní Moravě výrazný otisk v dochovaných projevech tradiční lidové kultury ještě ve druhé polovině 20. století. U jiných etnik takové doklady postrádáme.

48 Jelínková, Zdenka: *Lidové tance na Podluží*. Strážnice 1962, viz též t á ž : *Lidový tanec moravských Chorvatů*.

49 Melzer, Miloš: *Osídlování bývalého německého jazykového ostrova na Dražanské vrchovině moravskými Charváty*. Folia ethnographica 22, 1988, s. 51–60.

Die Volkskultur in Südmähren aus Sicht der ethnischen Problematik

Die ethnographische Regionalstruktur wird in Mähren als grundlegender Bestandteil für die territoriale Einteilung der Volkskultur verstanden. Neben der ethnographischen Rayonierung der Volkskultur ist ein weiterer wichtiger Aspekt des Studiums der ethnische Bereich, der in Südmähren vor allem durch die slawische Bevölkerung charakterisiert wird. Zum ursprünglichen Typ der Besiedlung kam im Verlaufe der verschiedenen Zeitabschnitte noch die Infiltration anderer Ethnien – z. B. der deutschen (13. Jahrhundert und die Zeit nach dem 30jährigen Krieg), teilweise auch der französischen (2. Hälfte 18. Jahrhundert) hinzu. Einen bedeutenden Teil der slawischen, freilich neu ins Land gekommenen Bevölkerung, stellte hier bis zur Mitte des 20. Jahrhunderts die kroatische Minderheit dar, die im Ergebnis der türkischen Expansion auf dem Balkan nach Mähren und Niederösterreich gelangte (in Niederösterreich stammt die Ersterwähnung der Kroaten aus dem Jahre 1524, wobei diese sich vornehmlich im Bereich des Marchfeldes niederließen). In der liechtensteinischen Herrschaft Feldsberg lebten Kroaten in den Gemeinde Unter-Themenau (Poštorná), Ober-Themenau (Charvátská Nová Ves) und Bischofswarth (Hlohovec). Ein zweites Gebiet, in dem die Kroaten in Südmähren angesiedelt wurden, bildete die Region Nikolsburg (Mikulov). Hier entstanden vor allem drei Gemeinden: Dobré Pole (Guttenfeld, Guttfeld), Frélichov (Fröllersdorf, Frjélištorf, heute Jevišovka) und Nový Přerov (Neu Prerau, Nova Prerova). Die Gemeinden gehörten zur Herrschaft Dürnholz (Drnholec), die sich im 14.–16. Jahrhundert im Besitz der Liechtenstein befand. Die Kroaten in der Umgebung von Lundenburg (Břeclav) sowie im heutigen Marchfeld assimilierten sich schrittweise im slawischen Milieu. Die Kroaten in der Region Nikolsburg, die von deutschen Siedlungen umgeben war, konnten ihre Kultur (Sprache, Kleidung, Gewohnheiten, Folklore) in der gesamten ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts bewahren. Im Jahre 1948 wurden sie unter den neuen politischen Bedingungen verstreut. Die kroatische Minderheit bildete somit die einzige andere ethnische Minderheit, die in Südmähren sichtbare Spuren in den überlieferten Zeugnissen der traditionellen Kultur noch im 20. Jahrhundert hinterließ.

Martin Markel

Vliv poddanských řádů na utváření národní společnosti

Příklad kontinuity mezi absolutistickou a občansko-národní unifikací na jihomoravských panstvích Louka, Moravský Krumlov, Jaroslavice a Vranov nad Dyjí

The influence of subject orders on the formation of the national society

The case of continuity between the absolutist and civil-national unification at the south Moravian domains Louka, Moravský Krumlov, Jaroslavice and Vranov nad Dyjí

The study inquires into the variation of local contexts (scope of privileges, reaction to the interference of the absolute state and primary political orientation of local representations after 1861) in the domains of Moravský Krumlov (the Liechtensteins), Louka (the Praemonstratensians), Jaroslavice and Vranov n. D. (the Althanns). The author finds a correlation between the privileged communes negatively reacting to the state centralization of the Enlightenment Era and the conservative position of the local representation boards from 1860's–1880's, which only gradually began to integrate into the national society.

Key words: subject orders, national society, south Moravia, privileges, freedom

Téma vztahu mezi poddanskými řády 18. a 19. století a utvářením moderní národní společnosti v 19. věku vystalo autorovi před očima při zkoumání konstituování národní společnosti u jihomoravských Němců ve druhé polovině 19. století.¹ Výzkum ukázal, že ve fázi vývoje národní společnosti spojené s formováním politických postojů obecních reprezentací došlo k tomu, že v šedesátých až osmdesátých letech 19. století se jihomoravské obecní výbory rozešly do dvou základních táborů (liberálně-národoveckého a katolicky konzervativního) a v těchto táborech setrvaly po tři desetiletí. Od počátku takového zkoumání se nabízela otázka, co způsobilo, že městečka a vesnice, které si byly strukturálně podobné, se diferencovaly na obce politicky národovecké a obce politicky katolické. Protože odpověď nebylo možné hledat ve významných sociálních a hos-

1 M a r k e l, Martin: *Svoboda a demokracie v regionu rakouského impéria*. Politika jihomoravských Němců v letech 1848–1919. Brno 2010.

podářských rozdílech, zůstávala poslední eventualitou otázka rozdílů kulturních, resp. problematika místního kontextu. Od Vranovska přes Znojemsko, v užším slova smyslu po Jaroslavicko, se na mapě různě střídala liberálně-národovecká území s místy katolicko-konzervativními, přičemž sice ve druhém případě bylo možné místní situaci spojovat s významným postavením římskokatolické církve (kupříkladu s děkanstvím v Hrádku či Hostěradicích nebo s bohatou a vlivnou farností v Dyjácovicích), avšak ani tato skutečnost nenabízela úplné vysvětlení.

Důležitost místních kontextů naznačovala, že bude záležet na kontinuitě struktury mocensko-právního postavení obyvatel zkoumaného regionu, a tudíž že zde bude hrát důležitou roli podoba poddanských řádů, které se v nuancích lišily panství od panství, obec od obce. Jejich lokální proměnlivost by tak odpovídala i oné proměnlivosti politické orientace obecních reprezentací v první fázi parlamentarismu. A uvážíme-li unifikační a centralizační charakter národotvorného procesu a jeho návaznost na sjednocovací politiku absolutistického státu, je fenoménem, který si zaslouží badatelskou pozornost, poddanská reakce na onu absolutistickou unifikaci. V tomto směru se podařilo nalézt korelaci mezi vzdorováním poddaných při státní koordinaci poddanských poměrů a odoláváním občanů vůči modernizačnímu národotvornému procesu druhé poloviny 19. věku.² Když jsme zanesli do mapy místa, jejichž obyvatelé byli držiteli významných poddanských privilegií, resp. místa, kde při obraně starých výsad došlo ke konfliktu s tendencí státu unifikovat poddanské povinnosti (například při urbaniální fazi v roce 1776), shodovala se s územími, kde se prosadily konzervativně-katolické, potažmo tradicionalistické obecní reprezentace. A naopak místa, kterým konvenovalo reformní úsilí (například reluice a abolice robot), se nebránila národotvornému procesu a zdejší obecní reprezentace zaujímaly spíše liberálně-národovecké postoje.³

Ukázalo se, že měšťanská revoluce roku 1848 nepředstavuje v místních dějinách zkoumaného regionu jižní Moravy tak výraznou cézuru, jak bývá často předpokládáno. Sama revoluce, resp. pozdější zavedení ústavnosti neznamenalno přerušeni předcházejícího vývoje. Vidíme zde naopak jednoznačnou kontinuitu v mocenském, tedy politickém prostředí sousedských komunit s komunitami občanskými. Politika hájení starých privilegií našla pokračování v tradicionalistické politice konzervativně-katolického charakteru. Sousedské komunity dbající svých výsad pokračovaly i v první fázi parlamentarismu v hájení stejných zájmů.

2 Srov. na příkladu Dyjácovic: M a r k e l, Martin: *Sedlák a vinař*. In: Malý, Jiří a kol.: *Člověk na Moravě ve druhé polovině 18. století*. Brno 2008, s. 237–248 a t ý ž : *Tradicionalistické střední Podolí – zázemí německého katolicismu na Moravě*. In: Fasora, Lukáš – Hanuš, Jiří – Malý, Jiří (edd.): *Sekularizace venkovského prostoru v 19. století*. Brno 2009, s. 241–252.

3 K osvicenským poddanským reformám v moravském kontextu např. C h r o u s t, Jindřich: *K robotní abolici na Moravě 1777–1789*. ČMM 88, 1969, s. 233–257.

V této souvislosti se zdá, že důležitým faktorem pro interpretaci společensko-politického klimatu v jednotlivých obcích na panstvích je poznání vrchnostenských politik vůči poddaným. Zde však nemáme k dispozici žádnou komparativní studii, a tak nám nezbyvá, než odvozovat charakter vrchnostenského přístupu (či jeho proměny) z konkrétních mocenských sporů mezi poddanými a vrchnostmi. Na třech zkoumaných dominiích vidíme tři různé hospodářsko-politické přístupy. Althannovská hospodářská (a tedy poddanská) politika vykazuje od poloviny 18. století snahu o transformaci chodu panství a postupné odstraňování robotní renty. (Přičemž zatím neznáme odpověď na otázku, co bylo motivem tohoto přístupu.) U louckých premonstrátů můžeme vyčíst rozporuplné tendence. Na jedné straně se na jejich rozsáhlém dominiu formálně udržely mnohé hospodářsko-sociální feudální entity a struktury (svobodné dvory, méně diferencovaná sociální struktura vsí), na straně druhé provozovali jednoznačnou politiku při unifikaci poddanských hospodářských odvodů, především co se týče roboty.

Na moravskokrumlovském dominiu Lichtenštejnů (ať již šlo o primogenituru či od konce 18. století místní sekundogenituru) se setkáváme ve vztahu k poddaným s respektováním lokálních privilegií. Druhou stranou tohoto faktu bylo nekompromisní hájení vrchnostenských práv a vyžadování plnění všech poddanských povinností. Sporné otázky – typu hašteření se o nové louky v okolí Dyje či o desátky – byly lichtenštejnskou správou řešeny mocensky a ozbrojená asistence a tresty arestu (byť týdenního) patřily k základním nástrojům vrchnostenské politiky na moravskokrumlovském panství. Lichtenštejnská vrchnost dbala vždy právních poměrů v monarchii, nicméně ve sledovaném případě nevidíme žádnou snahu o (osvícenskou) hospodářskou a sociální reformu na dominiu. Až když do vztahů mezi vrchnostmi a poddanými vstoupil stát, vydalo se po urbarní fázi z roku 1776 panství cestou unifikace robotních povinností bez ohledu na stará privilegia. Toto ignorování reformních tendencí lichtenštejnskou správou vedlo k tomu, že v námi sledovaném regionu rezonovala poslední protirobotní vzpoura z roku 1821 právě na Moravskokrumlovsku (Olbramovice, Našiměřice a Lidměřice). Lichtenštejnskou reakcí byl standardní požadavek vyslýchat a trestat.⁴ Nicméně poté, co zazněla ve Vídni doporučení, jak přistupovat na Moravě k poddanské otázce (tj. jen opatrně odstraňovat naturální robotu, parcelovat mezi poddané vzdálené majery a znesnadňovat poddaným studování), moravskokrumlovské panství se těchto doporučení drželo a ve třicátých letech 19. století se setkáváme s rozdělením vzdálených

4 D v o ř á k , Rudolf: *Poslední robotní vzpoura na Moravě roku 1821*. Brno 1927, s. 191–192.

majerů místním rolníkům.⁵ Čili vrchnostenská politika se přísně držela jen toho, co nařizovala politika státní.

Starobylost poddanského uspořádání tedy výrazně uchovávalo lichtenštejnské moravskokrumlovské dominium a do určité míry i premonstrátské panství Louka. Právě na jejich teritoriu nalézáme velké množství tradicionalistických obcí, které bránily až do časů absolutistické unifikace svá privilegia. U Lichtenštejnů Dyjákovičtí (privilegium z roku 1635)⁶ a Hostěradičtí (privilegium z roku 1654, potažmo 1659) nechávali pravidelně konfirmovat své výsady, kterážto činnost představovala jednu ze základních os dění v těchto obcích od poloviny 17. století do třetí čtvrtiny 18. století. Až tereziánská fáse z roku 1776 způsobila rozštěpení těchto sousedských komunit a následné zhoršení poddanského statusu, když byly na celém dominiu sjednoceny i robotní povinnosti. Obdobně negativně reagovali na urbaniální fasi Vrbovečtí, Chvalovičtí, Strachotičtí, Tasovičtí a Bantičtí.⁷ Hybatelem tohoto odporu byli Vrbovečtí, s nimiž loucká vrchnost vedla krvavý spor o jejich výsady.⁸ I pro ně neznamenal urbaniální fáse jednoznačnou výhodu. (Obdobně rozporuplné reakce způsobila i urbaniální regulace v Uhrách.⁹) Obzvláště Vrbovec při obhajobě svých starých výsad nedbal ani vrchnosti, ani státu a v květnu 1776 mu obě autority připomínají, že se zavázal k „věčné mlčenlivosti“.¹⁰ Ona vrchnostenská hospodářská (čti robotní) unifikace louckého kláštera ovšem způsobovala konflikt nejen s Vrboveckými, od konce 17. století se dotkla i Strachotic, Oleksovic a Chvalovic; na počátku 18. století (1723) zápasí premonstráti vedle Vrboveckých opět s Oleksovickými a Chvalovickými. A všechny jmenované obce se staly po zavedení ústavnosti v roce 1861 a po konstituování politických táborů na přelomu šedesátých a sedmdesátých let 19. století baštami politického katolicismu, oporami konzervativní a tradicionalistické politiky na jižní Moravě. Tedy obcemi, jejichž komunity se jen pozvolna zapojovaly do národního tělesa a (německou) národní identitu přijímaly relativně pomalu. Signifikantním znakem těchto komunit byl tradicionalistický postoj, který se logicky dostával do sporu se sjednocovacím procesem absolutistické

5 Tamtéž, s. 220; S t e i n e r , Johann: *Gross Taxis*. In: Heimatskunde des politischen Bezirkes Znaim, Heft III. Znaim 1898, s. 43–58.

6 M a r k e l , Martin: *Lichtenštejnská privilegia pro Dyjákovice po třicetileté válce*. Ročenka státního okresního archivu ve Znojme 1997. Znojmo 1998, s. 55–75; Moravský zemský archiv v Brně (dále MZA Brno), F 177 Velkostatek Moravský Krumlov, vykoupení z poddanských břemen Hostěradice (1659) 1750–1850, kart. 19.

7 MZA Brno, E 57 Premonstráti Louka, kart. 43, sg. Q38c.

8 Srov. dějiny Vrbovce: R e i f , Johann: *Urbau*. In: Heimatskunde des politischen Bezirkes Znaim, Heft 6. Znaim 1898, s. 68–74; S c h r a m , W.: *Die Urbauer Privilegien*. Notizen-Blatt der historisch-statistischen Section der kais. königl. mährisch-schlesischen Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde 1888, Nr. 2, s. 18–20.

9 Srov. R e b r o , Karol: *Urbárska regulácia Márie Terézie a poddanské úpravy Jozefa II*. Bratislava 1959.

10 MZA Brno, E 57 Premonstráti Louka, kart. 43, sg. Q38c.

i národní povahy. Nelze tu tak přehlédnout obdobný trend, na který upozorňuje již A. de Tocqueville ve svém *Starém režimu a revoluci*,¹¹ když si všímá paradoxní situace v regionech, jež lpěly za starého režimu na svých privilegiích a dostávaly se do konfliktu s královskou mocí. Po revoluci se však tyto oblasti staly zázemím rojalistické opozice, neboť nová moc byla jen pokračováním unifikační a centralizační politiky starého režimu. Znovu se tak v politickém postoji konkrétní komunity v 19. století projevuje její ukotvení v tradiční společnosti, s níž se postupnou proměnou rozchází.

Naši tezi o kontinuitě politických postojů u místních komunit můžeme ukázat i z druhé strany. Doposud jsme svoji pozornost věnovali tradicionalistickému táboru. Podívejme se nyní na vztah mezi obcemi liberálně-národoveckými a vývojem poddanských řádů zde. V oné sledované první fázi parlamentarismu vidíme na Znojemsku tři stěžejní oblasti, kde zaujaly obecní reprezentace liberální postoje. Šlo o oblast Vranovska, obce v těsné blízkosti města Znojma a některé lokality na Jaroslavicku (Jaroslavice, České Křidlovce a Božice). Zde všude můžeme z analýzy dění ve století před měšťanskou revolucí vyčíst tendenci k souznění s osvěcenskými reformami a trend zlepšování poddanského prostředí. Stěžejním spojníkem všech liberálně-národoveckých obcí na Znojemsku byla reluce a abolice robot od osmdesátých let 18. století (zřetelné to je na státních panstvích po zrušení louckého kláštera a na dominiu města Znojma – v obou případech šlo o obce v těsné blízkosti Znojma), která se táhla až do čtyřicátých let 19. století. A pokud jsme mohli sledovat u tradicionalistických obcí osu děje od hájení privilegií v 17. století, tak i v případech liberálně-národoveckého tábora vidíme, že osvěcenskému úsilí mnohdy předcházela na některých dominiích vrchnostenská hospodářská politika, která již od poloviny 18. století transformovala robotní povinnosti ve finanční a přenechávala poddaným množství vrchnostenské půdy a podniků. Typickým příkladem takového panství jsou althannovské državy Jaroslavice a Vranov nad Dyjí. (Na panství se nacházelo jediné privilegované místo – Šatov.¹² Ten se také v duchu naší teze zařadil mezi tradicionalistické obce.) Po roce 1750 althannovská správa pronajímala podniky všeho druhu.¹³ Na vranovském i jaroslavickém dominiu byly propachtovávány mlýny, hostince, ovčárny, rybolov, chov hospodářských zvířat na majerech.¹⁴ Vedle toho došlo i na proměnu naturální roboty ve finanční dávku. (Robota tak byla v krátkodobých smlouvách odstraněna v Načeraticích 1751–1758, 1760, 1766, 1769, 1779–1784, 1792, Hnanicích 1759–1763, 1766, 1777, 1782–1784, Dyjákovičkách 1751–1754,

11 T o c q u e v i l l e , Alexis de: *Starý režim a revoluce*. Praha 2003.

12 W i e d e r , Ludwig: *Markt Schattau*. Znaim 1925.

13 *Die Geschichte der Herrschaft Frain und Neuhäusel*. In: Vrbka, Anton: Bausteine zur Heimatkunde des Joslowitzer Ländchens. Znaim 1924, s. 121–167.

14 MZA Brno, F 53 Velkostatek Jaroslavice, nájemní smlouvy (1750–1768 a 1767–1805), knihy č. 434 a 426.

1757–1758, 1779–1785, 1792, posléze také v Jaroslavicích 1786–1788, 1790–1793, Valtrovicích 1786–1788, Slupi 1786–1788 a Oleksovičkách 1786–1788.) Tím se na těchto dominiích významně proměňovala mocenská a hospodářská atmosféra, takže v okamžiku, kdy se tento specifický proces prolnul s úsilím politiky absolutistického státu, došlo v některých obcích či jejich částech k trvalému výkupu z roboty. (Jaroslavičtí se vykoupili roku 1803, resp. 1817 a 1846, dále se vykoupily Křidlůvky, Slup, Načeratice, Micmanice, Dyjákovičky a Hnanice.¹⁵⁾ Obě dominia se poté v počátcích parlamentarismu stala důležitým zázemím liberálního a národního tábora. V lokálním kontextu šlo o místa otevřená unifikační politice absolutistického státu, která plynule přešla k akceptování národotvorného sjednocovacího a centralizačního procesu. Byla to místa, jež nebyla propojena s výraznými privilegii feudální povahy, a zdejší komunity tudíž vnímaly absolutistickou politiku pozitivně, a to díky zlepšení jejich poddanského statusu. Jejich politika úsilí o svobodu (odstranění roboty) přecházela plynule v politiku zajištění občanské (národní) svobody. V těchto obcích byl tedy v poslední třetině 19. věku vyprávěn příběh o osvobození sedláků jako příběh pozitivní a napodobeníhodný. Naproti tomu obce tradicionalistické vykazovaly ve svém příběhu skepsi vůči měšťanské revoluci 1848 a kritizovaly liberální ideál půdy coby zboží. Jejich narativ velebil staré poddanské řády, jejichž páteří bylo nějaké významné privilegium. Byl to svět hierarchie a řádu, v němž staré svobody nepotřebovaly (a nechtěly) novou měšťansko-občanskou svobodu.

Der Einfluss der Untertanenordnungen auf die Ausformung der nationalen Gesellschaft

Das Beispiel der Kontinuität zwischen absolutistischer und bürgerlich-nationaler Unifizierung in den südmährischen Herrschaften Klosterbruck (Louka), Mährisch Kromau (Moravský Krumlov), Joslowitz (Jaroslavice) und Frain (Vranov nad Dyjí)

In der ersten Phase des Parlamentarismus beobachten wir bei der Formierung der Zivil- und der nationalen Gesellschaft in den sechziger bis achtziger Jahren des 19. Jahrhunderts in Südmähren auf regionaler Ebene eine territoriale Aufspaltung der Gemeinderepräsentationen in konservativ-katholische und vaterländisch-liberale Gemeinden. Die Ursachen für einen solchen Charakter der „politischen Geographie“ lassen sich in den machtpolitisch-rechtlichen Verhältnissen in den einzelnen Dominien in der Zeit des Absolutismus finden. Ein Schlüsselfaktor ist die Frage des lokalen Kontextes. Die Forschung hat eine Korrelation zwischen den Gemeinden nachgewiesen, die Privilegien erhielten und die es ablehnten, auch in Zeiten aufklärerischer Reformen diese Vorrechte aufzugeben, sowie Gemeinden, die nach der Wiederherstellung der Verfassungsmäßigkeit konservativ-katholische Haltungen vertraten, wobei die (deutsche) nationale Bewegung hier nur allmählich Fuß fasste. Demgegenüber wurden diejenigen Gemeinden, die die Reformen der Aufklärung positiv aufnahmen (Freikauf

15 M a r k e l, Martin: *Dějiny Jaroslavic*. Kyjov 2006, s. 81–85.

aus der Robot) seit den sechziger Jahren des 19. Jahrhunderts zu Bastionen des liberalen und patriotischen Lagers. Es zeigte sich dabei, dass die alten (feudalen) Freiheiten keiner neuen (bürgerlichen) Freiheit bedurften.

Tomáš Dvořák

Přesuny hranic a obyvatel na bývalých lichtenštejnských panstvích na jižní Moravě a otázka jejich regionální identity

**Moving borders and people in the former Liechtenstein domains in south Moravia
and the issue of their regional identity**

The study inquires into the border changes and inhabitant transfers due to nationalism of the end of the 19th and the first half of the 20th century and the impact of these processes on the identity of the culturally varied micro-region of Valtice.

Key words: nationalism, identity formation, Valtice region, eviction of the German population, the Liechtensteins

Vstupní úvahou k tomuto příspěvku je otázka role Lichtenštejnů coby významného rodu ovlivňujícího život ve svém okolí v procesu formování regionální identity¹ a předpoklady posouzení její možné continuity. Teritoriálním rámcem tohoto příspěvku je v širší perspektivě území někdejších panství Lednice, Valtice a Břeclav, z hlediska faktografického pak především mikroregion tzv. Valticka, konkrétně obcí Valtice (Feldsberg), Poštorná (Unterthemenau), Charvátská Nová Ves (Oberthemenau), Hlohovec (Bischofswarth) a Úvaly (Garschönthal), tedy historicky část dolnorakous-

1 Pojem „regionální identita“ je teoreticky rozpracováván zejména v prostředí kulturní geografie, která s ním pracuje zejména z hlediska formování územní identity a vzniku regionů. (Viz např. P a a s í , Anssi: *Region and Place: Regional identity in question*. Progres in Human Demography 27, 2003, s. 475–485; C h r o m ý , Pavel: *Formování regionální identity: nezbytná součást geografických výzkumů*. In: Jančák, Vít – Chromý, Pavel – Marada, Miroslav / eds.: *Geografie na cestách poznání*. Praha 2003, s. 163–178.) V našem příspěvku používáme pojem „regionální identita“ velmi volně. Nejde nám o přesnější vymezení konkrétního prostoru, resp. o proces ztotožňování se obyvatel s geografickým prostorem, ale spíše o vliv předpokládané kolektivně sdílené historické zkušenosti (místa paměti) obyvatel určitého regionu na širší soubor kolektivních identit. Nejde tedy primárně o vztah obyvatel k určitému území, ale o společné prvky kolektivních identit obyvatel tohoto území. Z hlediska dosahu může jít o společnou identitu obyvatel širšího regionu nebo o soubor více lokálních identit. K této otázce by bylo možné zohlednit výzkum „kolektivní paměti“ prováděný studenty katedry sociologie Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity, jehož závěry byly předneseny v rámci příspěvku „*Die Gestaltung der Liechtenstein*“. *Gegenwärtiger soziologischer Diskurs zur liechtensteinischen Frage in Tschechien* na workshopu „Das Fürstenhaus, der Staat Liechtenstein und die Tschechoslowakei im 20. Jahrhundert“ (Praha, 25. a 26. dubna 2013).

kého území, která byla v návaznosti na smlouvu ze St. Germain en Laye v roce 1920 přičleněna k Československé republice.

Je zřejmé, že lichtenštejnský otisk ve zdejší krajině, přesněji řečeno její autorství a duchovní vlastnictví, představuje trvalý fenomén určující přinejmenším při pohledu zvenčí identitu regionu. Tento fakt nemohl dlouhodobě ignorovat ani komunistický režim a rozvoj ekonomicky klíčového turistického ruchu v „polistopadovém“ období tento dojem ještě umocňuje. Toto působení lichtenštejnského kulturního dědictví představuje v regionální identitě jistý prvek kontinuity v opozici k diskontinuitě způsobené změnami hranic a migračními pohyby, resp. výměnou části obyvatel během politických turbulencí 20. století. Je přitom zřejmé, že současná regionální identita zdejších obyvatel může čerpat právě pouze z kulturního dědictví, které je sice dědictvím Lichtenštejnů, ale nikoliv z kolektivní paměti zahrnující zkušenost s konkrétním působením rodu či jeho konkrétních reprezentantů. Je přitom příznačné, že především nejdéle vládnoucí (1858–1929) a ve Valticích sídlící kníže Jan II. splňoval předpoklady k tomu, aby se do kolektivní paměti místních obyvatel dlouhodobě zapsal.

Je zřejmé, že pro současnost by bylo nutné tyto teze ověřit sociologickými průzkumy² a pro dobu minulou kombinací vhodných metod při práci s torzovitou pramennou základnou. Klíčovou úlohu by mohla mít komparace s oblastmi lichtenštejnského působení v Rakousku, které byly zmíněných diskontinuitních faktorů ušetřeny.

Následující příspěvek si neklade za cíl přesně mapovat hraniční změny a migrační pohyby obyvatel na vytčeném území, ale pouze se pokusí ilustrovat účinek těchto změn a procesů, které jim předcházely, na zánik předpokládané regionální identity, eventuálně upozornit na její stopy.

Přeshraniční a „nadnárodní“ charakter lichtenštejnského dominia na pomezí Dolních Rakous a Moravy odpovídal v 19. století dozajista ambicím suverénního panovnického rodu. Ačkoliv úsilí o rozšíření exterritoriality příslušníků lichtenštejnského domu také na všechny knížecí rezidence nebylo korunováno úspěchem, rozměr lichtenštejnských aktivit včetně přeshraničního slučování a centrálního způsobu správy jednotlivých statků de facto dojem existence svého druhu svébytného postavení knížecích teritorií v rámci monarchie podporoval. Alespoň v symbolické rovině lze dominium považovat za jeden z teritoriálních projektů, které se sledovaného území na přelomu 19. a 20. století dotýkaly.³ Lichtenštejnský

2 Sociologické průzkumy zaměřené na postoje obyvatel pohraničí včetně jeho regionálních identit se doposud systematicky prováděly zejména v severním a západním pohraničí Čech. Srov. např. B r o ů , Miroslav – H o u ů v i č k a , Václav – N o v o t n ý , Lukáš: *Otisky historie v regionálních identitách obyvatel pohraničí: sebedefinice a vzájemné vnímání Čechů a Němců v přímém sousedství*. Praha 2007.

3 K problémům lichtenštejnské exterritoriality viz Ž u p a n i č , Jan: *Lichtenštejnský rod v Rakousko-Uhersku*. K otázce suverénního postavení dynastie v rámci monarchie. In: Knoz,



Obr. 1: „Hraniční zámček“, vystavěný v letech 1826–1827 knížetem Janem I. vprostřed tehdejší zemské hranice dělící Moravu a Dolní Rakousko, dnes na českém území (foto Tomáš Knoz 2013)

projekt dominia byl přitom jiného charakteru než následné teritoriální projekty, ze kterých vyplynuly přesuny hranic a posléze i obyvatel. Tyto programy totiž byly nesený již novou myšlenkou národních států a jazykově čistých území tak, jak je diktoval moderní nacionalismus. Proces budování oddělených, národnostně homogenních teritorií nabral před polovinou 20. století revoluční podobu a zničil do té doby multikulturní charakter nejen tohoto území.

Úpravy hranic mezi Rakouskem a Československem v souvislosti s koncem první světové války a vznikem nových nástupnických států jsou chronicky známou kapitolou. Rozsáhlejší československé požadavky na úpravu hranic v oblasti Moravského pole byly nakonec zredukovány právě na přiřazení trojúhelníku mezi soutokem Dyje a Moravy a tzv. Valčicka k novému československému státu. Jako důvody se zde nakonec neuplatnily exkluzivně aspekty národnostní, ale spíše strategicko-hospodářské. K Československu byly připojeny obce s česky i německy mluvícím obyvatelstvem, a naopak řada obcí, které ještě před první světovou válkou vykazovaly vysoký podíl či dokonce výraznou většinu česky mluvících obyvatel, zůstala nadále na území Rakouska.

Obce Valticka náležející do té doby pod politický okres Mistelbach byly v novém státě rozděleny mezi tehdejší okresy Hodonín (Poštorná, Charvátská Nová Ves a Hlohovec) a Mikulov (Valtice a Úvaly), což v podsta-

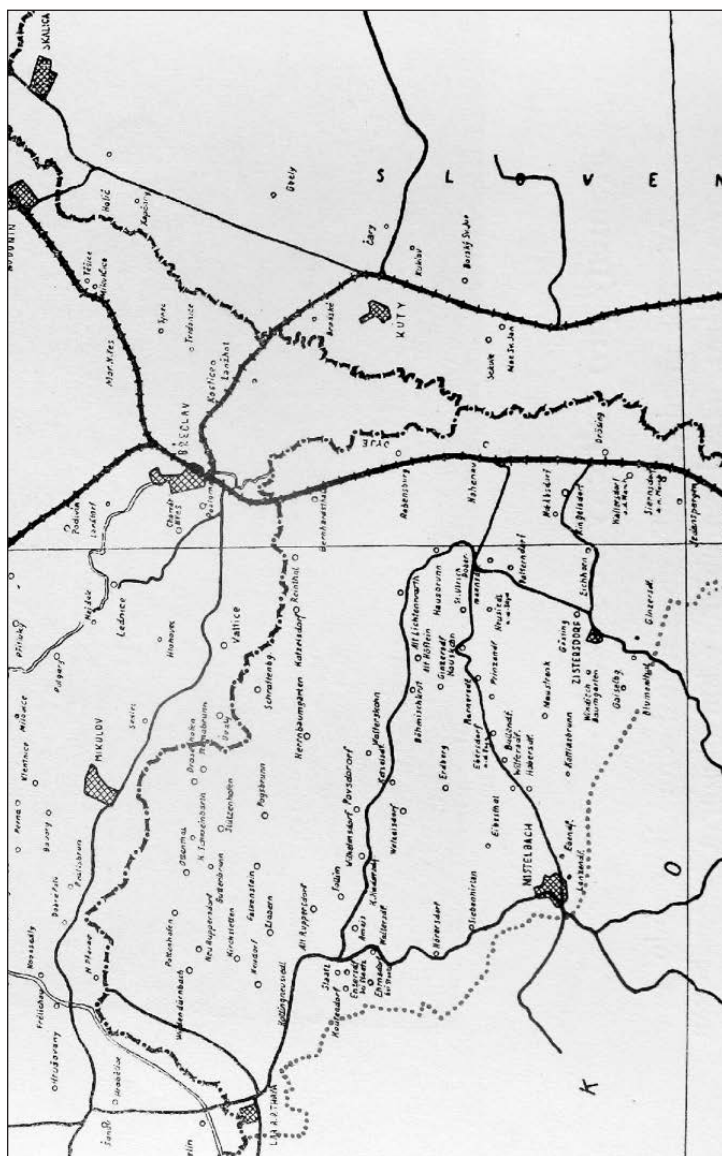
Tomáš – Geiger, Peter (edd.): Místa lichtenštejnské paměti. (Časopis Matice moravské 131, 2012 – Supplementum 3). Brno 2012, s. 63–71; H o r á k , Ondřej: *Liechtensteinové mezi konfiskací a vyvolastněním*. Praha 2010. K vývoji správy lichtenštejnských statků na moravsko-rakouském pomezí viz Z e m e k , Metoděj a kol.: *Valtice*. Brno 1970, s. 107–109.

tě odpovídalo jazykovému charakteru obcí i okresů. Vznik Československa a uznání jeho územních požadavků zároveň znamenaly neúspěch projektu německé jižní Moravy Deutschsüdmähren jako součásti německého rakouského státu.⁴

Již tato změna hranic v roce 1918, resp. 1920 našla odraz také v pohybu obyvatel na sledovaném území. Nevíme, kolik obyvatel se v letech 1918–1920, kdy byla hranice mezinárodně potvrzena, odstěhovalo do Rakouska. Jisté však je, že zde postupně vzrostl podíl českého obyvatelstva, v rovině migrace především příchodem českých úředníků a státních zaměstnanců do Valtic. Masovější pohyb obyvatel s sebou přineslo přičlenění jižní Moravy i s Valtickem k nacistickému Německu v roce 1938 a revoluci znamenalo vysídlení německých obyvatel a příchod nových osídlenců po roce 1945. Tehdy se hranice vrátila ke své předmnichovské podobě, byť se na české straně v euforii „vítězství“ vyrojila řada více či méně vážných projektů na další úpravy hranice. Vedle snů některých blouznivců posunujících hranice Československa až na Dunaj zde zaznívaly strategické požadavky vracející se k projektu průplavu Dunaj–Odra a koridoru mezi Československem a Jugoslávií. Zároveň se v této souvislosti zrodil projekt usilující o připojení a (re)čechizaci Moravského pole, kde zaznívaly především argumenty odkazující na původní slovanské osídlení této oblasti, jejímž nejsevernějším výběžkem bylo právě Valticko.⁵ Jako argumenty pro územní nárok byly předkládány statistiky česky mluvících obyvatel v přilehlých dolnorakouských obcích na přelomu století a také první kroky archeologie Velké Moravy se zde uplatnily při vykopávání československého státního mýtu. V připojených lekcích dějin násilné germanizace tohoto území se s Lichtenštejnem nesetkáváme, autoři iniciativy však s dávkou nepochopení či dezinterpretace dobových konfiskací poukazovali na celistvost a nedělitelnost lichtenštejnských statků: *„Panství Liechtensteinské, které bylo zabráno naší republikou a má být postátněno, rozkládá se po obou stranách moravsko-rakouské hranice, zvláště v obcích Pernitálu (Bernardsthalu), Rantálu (Reinthal), Kačisdorfu (Katzelsdorf), kde jsou dvory, rozsáhlé pozemky, louky, lesy a rybníky, tvořící součást statků liechtensteinských. Vše bylo spravováno jako jeden celek hospodářskou správou, která sídlila ve Valticích. Není myslitelné, aby tento, nyní státní, majetek naší republiky, byl na cizím stát. území. V dobách, pro naši republiku kritických, byli to právě zaměstnanci panství liechtensteinského,*

4 H a s , Hans: *Konflikt při uplatňování nároků na právo sebeurčení: od habsburského státu k Československu*. Němci v českých zemích v letech 1918 až 1919. In: Mommsen, Hans – Kováč, Dušan – Malíř, Jiří – Marková, Michaela (edd.): *První světová válka a vztahy mezi Čechy, Slováký a Němci*. Brno 2000, s. 113–177.

5 Viz D v o ř á k , Tomáš: „*Ted nebo nikdy*“. Plány a představy o úpravách jihomoravské hranice po skončení II. světové války. In XXX. mikulovské sympozium 22.–23. října 2008. Hranice na jižní Moravě a její obrana od doby římské. Brno 2010, s. 357–367.



Obr. 2: Jeden z většího počtu po druhé světové válce vznikajících projektů přesunů hranic v okolí Mikulova, Valtic a Břeclavi. Podle této představy měla československá hranice probíhat mnohem jižněji (vutečkováná linie). Mapa je převzata z brožury „O Moravské Pole. Memorandum národních výborů jihomoravského pohraničí. Břeclav 1945“ (Moravský zemský archiv v Brně)

(zejména lesní personál, který měl volnost přechodu přes hranice), kteří zde konali výzvedné služby ve prospěch nacistického nepřítele našeho státu.“⁶

Alternativní projekt důsledného vytýčení hranice podle toku řeky Dyje a návratu části německých vyhnanců do svých domovských obcí se objevil také na rakouské straně.⁷

Také tyto projekty lze souhrnně označit za politické důsledky nacionalismu v podobě národnostního boje na česko-německé jazykové hranici. V centru zájmu tohoto boje se ocitlo také obyvatelstvo Valticka a tak jako jinde na jazykové hranici zde ještě před definitivní národní homogenizací států můžeme pozorovat spontánní či vynucené změny v jeho národním cítění a vystupování, které můžeme označit za jistou migraci identit. Etnické poměry na někdejších lichtenštejnských panstvích, Valticko nevyjímaje, nejsou snadno uchopitelné a svou pestrostí mohou sloužit jako výkladní skříň multikulturality moravsko-rakouského pomezí.

Území Valticka v minulosti z velké části kolonizovali charvátští uprchlíci před tureckým nebezpečím. Původní charvátští kolonisté se však v Poštorné, Charvátské Nové Vsi a v Hlohovci do 19. století asimilovali s okolním slovanským obyvatelstvem na rozdíl od Charvátů na Mikulovsku, kteří si v německém jazykovém prostředí udrželi svoji zvláštní identitu definovanou zejména socioprofesionální příslušností k selské elitě svých obcí.⁸ V polovině 19. století se již pouze v Hlohovci uvádí 113 Charvátů (18,9 % obyvatel obce), v Poštorné a Charvátské Nové Vsi pak již jen obyvatelstvo označované jako „*Slovaken*“, které obývalo okolní obce na Moravě i v Rakousku.⁹ Charvátské obce na Valticku naproti tomu ovlivnila v 19. století gravitace intenzivní industrializace těsně sousedící Břeclavi, na které se významně podílelo právě lichtenštejnské podnikání. To, co platí zejména pro Charvátskou Novou Ves a Poštornou, platí již v menší míře pro Hlohovec a ještě méně pro Valtice či Úvaly. Lze se domnívat, že již samotné rozdíly v lichtenštejnském podnikání na jednotlivých statcích či v jejich částech (otázka uplatňování pronájmů či vlastní režie při obdělávání zemědělských pozemků po zrušení poddanství, poměr mezi zemědělským a lesnickým podnikáním při stoupajícím zájmu o půdu, poměr mezi industrializačním, zemědělským nebo rezidenčním charakterem jednotlivých míst) měly

6 Moravský zemský archiv v Brně, B 280-P Zemský národní výbor Brno – Presidium, inv. č. 47, sg. NN, kart. 31, publikace *O Moravské pole*. Memorandum národních výborů jiho-moravského pohraničí. Břeclav 1945, s. 11.

7 M a r k e l, Martin: *Výsídlení Němců z jižní Moravy 1945–1949*. Brno 2002, s. 159.

8 V e č e r k o v á, Eva: *Emokulturní vědomí moravských Charvátů*. In: Dorovský, Ivan a kol.: Charvátí ještě žijí mezi námi. Sborník studií a vzpomínek. Brno 1996, s. 27–34, zde s. 28; S i r o v á t k a, Oldřich: *K problematice folklóru charvátské menšiny v Československu*. In: tamtéž, s. 24.

9 C z o e r n i g, Karl: *Ethnographie der Oesterreichischen monarchie*. I. Band. Erste Abtheilung. Wien 1857, s. 662–663. Czernig uvádí, že zanedbatelný počet již germanizovaných Podlužáků (*Podlužaken*), tedy slovakizovaných Charvátů, je rozptýlen mezi německým obyvatelstvem Valtic.

významný vliv na formování lokálních identit včetně rolí, které v nich knížecí rod zaujímal.

Industrializace jako modernizační proces vedla také k větší mobilitě obyvatel a zejména k prudkému růstu jeho počtu. (Počet obyvatel Poštorné se v 2. polovině 19. století více než ztrojnásobil).¹⁰ Modernizace však zároveň urychlila proces pronikání nacionalismu do tohoto venkovského prostředí. Národnostní boj mezi Čechy a Němci, který kladl před místní obyvatelstvo požadavek jasné volby národní identity, zasáhl oblast naplno na přelomu 19. a 20. století a jeho těžiště se přirozeně týkalo hlavně školské otázky. Za podpory vídeňského českého spolku Komenský usilovali místní čeští aktivisté o zřízení českých škol. Ačkoliv byly vystavěny příslušné budovy, povolení českého vyučování němečtí aktivisté za pomoci dolnorakouských úřadů úspěšně blokovali. Spory vedly například až k nepokojům v Poštorné roce 1909, při nichž asistovalo na 100 četníků, snažících se tlumit násilnosti, ke kterým při českém táboru lidu z okolních obcí včetně moravských a při německé „protischůzi“ došlo. Němci byli údajně „[...] *ohromeni množstvím českých účastníků a zvláštního strachu jim naháněli lanštorfští šohaji v červených kalhotách.*“¹¹ Obraz národnostně nestabilních poměrů, ovlivňovaných přímým či nepřímým tlakem bojovníků o jazykové hranice, dokumentuje také řada údajů ze sčítání obyvatel. Zatímco přehledy od poloviny 19. století do 70. let neuvádějí ve slovácké Poštorné žádné německé obyvatele, v pravidelných sčítáních lidu od 80. let již situace vypadá jinak:¹²

1880: 1536 Čechů 132 Němců

1890: 2430 Čechů 128 Němců

1900: 3118 Čechů 221 Němců

1910: 2545 Čechů 1059 Němců

Po vzniku Československa a připojení Poštorné k jeho území lze zaznamenat další posun, přirozeně ovlivněný novou státní realitou a také jinou metodou censu: Sčítání provedené v obci v roce 1919 místními učiteli uvádí 3 427 obyvatel, z toho 353 Němců, 9 Židů a 2 Italy. Oficiální celostátní sčítání z roku 1921 pak uvádí 3 503 obyvatel, z toho 285 Němců a také 61 cizozemců, většinou patrně Rakušanů.¹³

Pro sledování identity obyvatel je ovšem důležitější to, co z národnostních statistik nevyčteme. Zajímavé je, jak připojení k českému státu hodnotí obecní kroniky. Zdejší kronikáři, kteří se rekrutovali z česky uvědomělých vzdělaných vrstev, líčí připojení českých obcí k Československu jako osvobození či naplnění touhy místních Čechů. Popisují spontánní oslavy přijetí

10 Státní okresní archiv (dále SOKA) Mikulov, Místní národní výbor (dále MNV) Poštorná, Pamětní kniha obce Poštorná 1924–1946, s. 1–2, nepaginováno.

11 Tamtéž, s. 5–6, nepaginováno.

12 Tamtéž, s. 1–2, nepaginováno.

13 Tamtéž, s. 3, nepaginováno.

svrchovanosti Československa, které toto území zabralo fakticky již v roce 1918. Kronika Poštorné například uvádí: „*Rakousko se zhroutilo, národ Československý jásal ze svého osvobození a hned všude ujímal se otěží vlády. Poštorná zůstala zatím po několik dní v nejistotě, ale brzy tu pronikla myšlenka využití vhodné chvíle k tomu, aby slovácké obce z německých okovů dolnorakouských se osvobodily a připojily k tomu celku, ke kterému všim svým životem náležely – k Moravě. 10. listopadu svolán tábor lidu do Poštorné. Účastnili se ho občané z Poštorné, Charvátské Nové Vsi a Hlohovce, ale také mnozí účastníci z Břeclavě a okolních obcí za vedení Národního výboru breclavského. Širé prostranství před kostelem bylo velmi hustě obsazeno účastníky, k nimž vedle dvou cizích řečníků promluvil bývalý starosta Alois Havlíček. Nebylo však třeba řeči, nebylo třeba důkazů a lákání, když obyvatelstvo, hlavně v posledním válečném období bezohledně pronásledované rakouskými úřady, toužebně již čekalo na tu chvíli, kdy z plna hrdla srdce zvolá, že chce pryč od cizích, že chce úzce přilhnouti k těm svým na Moravě, když je možnost toho dána. A hlasováním za velikého jásotu jednomyslně prohlásilo se pro připojení ke státu československému. Prostranstvím zazněla mocně a velebně hymna ‚Kde domov můj‘ a ‚Hej Slované‘.*“¹⁴

Kronika Hlohovce, obce odlehlejší od breclavské aglomerace, zaznamenává vedle tohoto nadšení i jiné tóny: „*Státní převrat způsobil ve zdejší obci netušenou změnu. Česká posádka, která tu po mnoho měsíců byla ubytována, první přispěla k národnímu přerození obyvatelstva, jež bylo již blízke úplnému odnárodnění. Hlohovec, kde předtím jakýkoliv projev českého života byl násilně potlačován, stal se i navenek tím, čím v podstatě dávno byl – českou vesnicí. S novými poměry státoprávními smiřovalo se však občanstvo velmi těžko, čemuž se nelze nikterak diviti, neboť bylo vychovááno školou německou a nacionální vládou dolnorakouskou v předsudcích proti všemu českému, kterážto činnost nezůstala na ně úplně bez vlivu. Nevzala sice obyvatelstvu jeho jazyk, avšak dovedla mu vštípnout německého ducha. Kromě školy napomáhalo vytvářeti toto německo přátelské smýšlení mezi občanstvem také čistě německé sousedství a hlavně německo-nacionální agitace z Valtic, jakož i bývalých učitelů zdejší německé školy, kteří ještě dlouho po převratě zůstali na místě, aby vykonávali na občanstvo svůj neblahý vliv. Namlouvali lidem, že nová státní příslušnost jest pouze prozatímní a že brzy opět dostanou se se sousedním okolím německým k Rakousku. Bylo tudíž zapotřebí mnohaletého úsilí, aby se napravilo vše, co za dlouhé věky se bylo zkazilo a aby občanstvo samo konečně bylo nuceno poznati, že za nové vlády se mu daří lépe než jinde, čímž smýšlení nespokojenců, kteří srdcem tíhnou k Rakousku a očima stále pošilhávají za hranice, konečně úplně se změnil v upřímnou náchyllost k republice Československé.*“¹⁵

14 Tamtéž, s. 20.

15 SOkA Mikulov, Archiv obce Hlohovec, Pamětní kniha obce Hlohovec založená za starosty Petra Drobilíče v roce 1927, v němž provedena byla elektrisace obce, s. 37, 40. Na straně 59 pak kronika cituje z článku školního inspektora Jana Noháče uveřejněného ve zvláštním vydání *Břeclavského kraje* k návštěvě T. G. Masaryka v roce 1928: „*Po převratě přihlásilo se sice*

Pochopitelně, že tento nacionalistický narativ vůbec nepočítá s možným působením jiné, například regionální či lokální identity, zemského či jiného patriotismu. I na základě nemnohých informací, které máme zatím k dispozici, lze usuzovat, že starousedlé obyvatelstvo se bez ohledu na národnost silně identifikovalo mj. právě s knížecím rodem.¹⁶

V kronice většinově německých Valtic přirozeně žádné oslavné komentáře k připojení obce k Československu nenajdeme. V kontrastu ke kronikám českých obcí se na pouhou věcnou poznámku omezuje i zápis o návštěvě prezidenta Masaryka v roce 1928. O průběhu této návštěvy ve Valticích však obšírně informuje právě kronika Hlohovce, citující reportáž uveřejněnou v týdeníku *Břeclavský kraj*. Celá návštěva byla režirována přísně v duchu ideálu rovnoprávného a spravedlivého občanského soužití národů v republice. Ve stejném duchu vyzněl koneckonců i samotný Masarykův projev, pronesený částečně německy a částečně česky jako odpověď na předcházející proslovy českého a německého poslance Národního shromáždění.¹⁷ Na slavnosti se prezentovaly německé i české spolky, zpívaly se německé i české písně a na cestě z města doprovázeli prezidentskou kolonu po jedné straně legionáři a po druhé straně němečtí turneři. Masarykův projev však obsahoval také lehkou kritiku národnostní politiky starého Rakouska a zároveň vyzdvihoval význam pozemkové reformy. Lichtenštejnskou přítomnost reprezentovali zaměstnanci knížecího velkostatku, okolnosti nepřítomnosti knížete Jana II. nejsou v prostudovaných záznamech osvětleny.¹⁸ Dekorované stránky s autogramem prezidenta a fotografie z návštěvy dominují obrazové složce meziválečných kronik Charvátské Nové Vsi a Poštorné. Z hlohovecké pamětní knihy však několik stránek za zmíněnou reportáží shlíží portrét „knížete lidumila“, který 18. února 1929 zemřel jako nejdéle panující kníže na svém zámku ve Valticích a na poslední cestu do rodinné hrobky ve Vranově u Brna ho podle kroniky vyprovodilo mnoho místních obyvatel.¹⁹

Poštorensko k ČR, ale byl tu zakořeněný konservatismus lidu, který strnil Habsburkům a rodu Liechtensteinů.“

16 Např. Jaroslav Školl upozorňuje na to, že obyvatelé Valtic v době monarchie při slavnostních příležitostech vyvěšovali místo německých spíše lichtenštejnské prapory. Viz Z e m e k , M. a kol.: *Valtice*, s. 125.

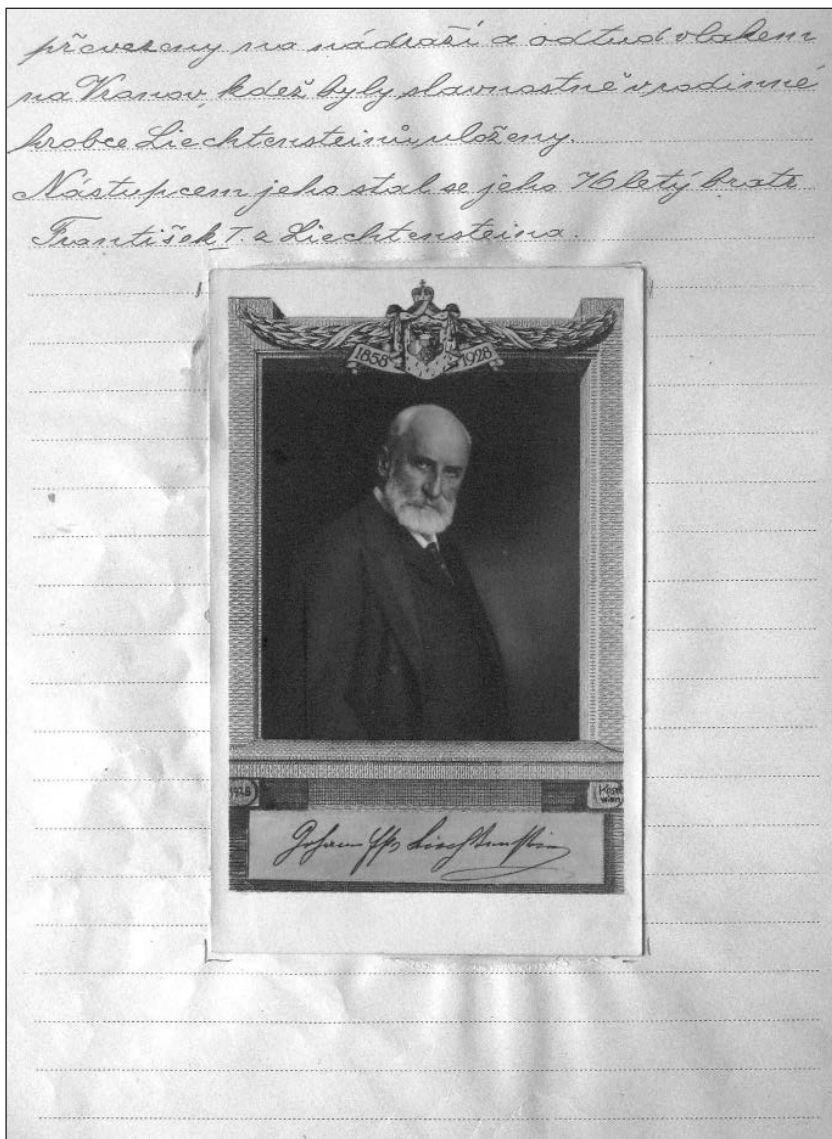
17 Německým poslancem byl člen Německé křesťanskosociální strany lidové, pozdější ministr druhé vlády Milana Hodži Erwin Zajicek, rodák z Frélichova, který ve Valticích působil jako učitel.

18 SOkA Mikulov, Archiv obce Hlohovec, Pamětní kniha obce Hlohovce založená za starosty Petra Drobiliče v roce 1927, v němž provedena byla elektrisace obce, s. 110–112, fotografie a autogram TGM, s. 38–39. V souvislosti s Masarykovou cestou po jižní Moravě v roce 1928 je zajímavé, že Jan II. pozval prezidenta na zámek v Lednici, Masaryk však musel na doporučení Ministerstva zahraničních věcí (vzhledem k nenavázaným diplomatickým stykům) odmítnout. H o r á k , O.: *Liechtensteinové*, s. 124.

19 SOkA Mikulov, Archiv obce Hlohovec, Pamětní kniha obce Hlohovce založená za starosty Petra Drobiliče v roce 1927, v němž provedena byla elektrisace obce, s. 132–133.



Obr. 3: 1928, pamětní kniha obce Poštorné: Uvítání prezidenta T. G. Masaryka (Státní okresní archiv Břeclav se sídlem v Mikulově)



Obr. 4: 1929, pamětní kniha obce Hlohovce: Úmrtí knížete Jana II.
(Státní okresní archiv Břeclav se sídlem v Mikulově)

Z narativu českých kronik přebírajících u příležitosti Masarykovy návštěvy oficiální ideál nové republiky vystupují Valtice jako město dvou klidně spolunaživajících národností. Tomuto soužití napomáhali podle dostupných zdrojů také prvorepublikoví starostové Mathias Nistler a Franz Kippes, kteří měli národnostně smíšené příbuzenské zázemí, a v neposlední řadě zřejmě také právě obě mezi válkami panující lichtenštejnská knížata Jan II. a František I., pokračující v národnostně nezabarvené mecenášské činnosti a vykazující navzdory sporům o uznání suverenity Lichtenštejnska nekonfliktní postoj k ČSR.²⁰ Ve městě nastal po připojení k Československu zvýšený příliv česky mluvících obyvatel zejména v souvislosti se zaváděním české státní správy, veřejných institucí, ale také díky nacionalizační činnosti českých národních spolků v čele s Národní jednotou pro jihozápadní Moravu, která se snažila prosazovat nacionálně motivovanou politiku v oblasti školství či pozemkové reformy. Podíl české menšiny se zde mezi lety 1921 a 1930 podle sčítání zvýšil z 19 % na 32,4 %.²¹

Idylický obraz soužití se však definitivně rozpadá ve druhé polovině 30. let, kdy se velká část německého obyvatelstva přiklání k SdP (57 % ve volbách roku 1935) a s ní později k nacistickému projektu rozbití ČSR. Významnější roli než nacionální konflikt zde ovšem vedle dopadů hospodářské krize nepochybně sehrála touha po opětovném spojení s Rakouskem. Dlužno podotknout, že podle volebních výsledků byl až hluboko do 30. let německý nacionalismus ve Valticích velmi okrajovým proudem a i příklon k sudetoněmeckému hnutí nevykazuje zdaleka takovou dynamiku jako v jiných nacionálně exponovaných částech pohraničí. Agilněji si patrně zejména prostřednictvím Národní jednoty pro jihozápadní Moravu počínal již od přelomu 20. a 30. let nacionalismus český.²² Valticko spolu s celou německou jižní Moravou, ale také s českou Břeclaví bylo v říjnu roku 1938 připojeno k nacistickému Německu. Zdejší starousedlé obyvatelstvo tak bylo opět postaveno před potřebu či nutnost volby své národní či politické příslušnosti. Právě české obce Valticka poskytují pitoreskní podívanou na tyto migrace identit. Záměrně nehodnotíme, zda šlo o změny proklamované navenek nebo skutečnou změnu cítění. Pro do značné míry indiferentní nebo multiidentitární obyvatelstvo se změna příslušnosti k určité kolektivitě stala v éře nacionalismu součástí životních strategií a podobná hodnocení nemají smysl. Poválečné účtování vítězů s poraženými se na to ovšem dívalo jinak. Ilustrativní je příklad Hlohovce, který se po válce dokonce stal dějištěm národní očisty jako charvátská obec. Jazykem svých charvátských předků už ale Hlohovčané dávno nemluvili a sami sebe za Charváty navzdory svým typicky jihoslovanským příjmením nepovažovali. Poté, co byl Hlohovec zabrán nacisty, odešli z obce čeští

20 Z e m e k , M. a kol.: *Valtice*, s. 125–126.

21 Tamtéž, s. 123–124.

22 Srov. tamtéž, s. 126–130.

učitelé a do té doby preferovaná česká příslušnost se stala handicapem. Obyvatelé se začali poohlížet po jiné identitě. Němců zde bylo málo, někteří Hlohovčané se ale chopili vynálezu tzv. slovácké národnosti a přihlásili se za moravské Slováky.²³ Našel se zde však i Slovák slovenský a někteří jednotlivci sáhli do historie a stali se Charváty. To jim po válce málem přineslo následování osudu moravských Charvátů na Mikulovsku, kteří byli ze svých obcí vysídleni na severní Moravu.²⁴ V roce 1945 se nakonec problémy v Hlohovci vyřešily pokojně, ale ještě po komunistickém převratu v roce 1949 údajně jeden z místních funkcionářů dostal varování, že celá obec má být vystěhována. Záležitost se vyřešila po stranické linii v Brně na krajském národním výboru.²⁵

Skutečný, masovější pohyb obyvatel přinesla již změna hranic v roce 1938. Podle sčítání provedeného v roce 1939 bylo ve Valticích k 17. květnu uvedeného roku 2 855 obyvatel, tedy méně než v roce 1900. Odhaduje se, že 600–700 Čechů se odstěhovalo a zůstalo jich mezi 300–400. Lze se oprávněně domnívat, že mezi zůstavšími převažovali zejména starousedlíci z dob monarchie, zaměstnanci lichtenštejnského velkostatku a další lidé, jejichž život byl s místem nějakým způsobem svázán pevněji než v případě lidí zainteresovaných na ukončené integraci Valtic do československého státu. Od roku 1944 přibývali ke stálým obyvatelům také četní uprchlíci z Vídně. S blížícím se koncem války proběhla ve dnech 7.–15. dubna 1945 evakuace civilistů, kterou ale starousedlíci opět většinou odmítli.²⁶

K obsazení města Rudou armádou došlo 21. dubna 1945 bez boje.²⁷ Uvádí se, že na konci války zůstalo ve Valticích asi 2 200 německých obyvatel,²⁸ kteří se nyní ocitli v hledáčku národní revoluce. Vyhánění německých obyvatel z Valticka začalo a z převážné části se odehrálo již v roce 1945 v rámci fáze, která je v kontrastu k tzv. postupimskému odsunu označována za divokou, ale z větší části se na ní podílela dobře organizovaná a koordinovaná činnost československé armády.²⁹ Blízkost rakouských hranic a poválečný chaos byly urychlujícími faktory vyhánění,

23 Okolnosti a průběh snah o připojení moravského Slovácka ke Slovensku popsal M e z i h o r á k , František: *Hry o Moravu: separatisté, iredentisté a kolaboranti 1938–1945*. Praha 1997.

24 SOkA Břeclav, MNV Hlohovec, kart. 1, Spisy národnostní komise MNV z roku 1945.

25 SOkA Břeclav, MNV Hlohovec, Pamětní kniha obce Hlohovce 1944, s. 22.

26 Z e m e k , M. a kol.: *Valtice*, s. 135.

27 Tamtéž.

28 Tamtéž, s. 137.

29 S t a n ě k , Tomáš – A r b u r g , Adrian von: *Organizované divoké odsuny? Úloha ústředních státních orgánů při provádění „evakuace“ německého obyvatelstva (květen až září 1945)*. 1. část: Předpoklady a vývoj do konce května 1945. Soudobé dějiny 12, 2005, č. 3–4, s. 465–533; 2. část: Československá armáda vytváří „hotové skutečnosti“, vláda je před cizinou legitimizuje. Soudobé dějiny 13, 2006, č. 1–2, s. 13–49; 3. část: Snaha vlády a civilních úřadů o řízení „divokého odsunu“. Soudobé dějiny 13, 2006, č. 3–4, s. 321–376.

stejně jako rychlý příliv zájemců o uvolněnou půdu ze sousedních nebo i vzdálenějších částí Moravy.³⁰

Vojenské orgány využívaly při odsunu skutečnosti, že rakouské hranice nebyly ještě koncem července obsazeny a hlídány a také toho, že dolnorakouské obce byly podle hlášení poloprázdné, a mohly tedy pojmout větší počet vyhnanců. Armáda byla ještě na konci července odhodlána pokračovat ve vysídlovací akci v nezměněném tempu. Prostor Valtic byl přitom speciálně označen jako vhodný k dalšímu provádění odsunu Němců přes hranici.³¹

Martin Markel ve své studii o odsunu Němců z jižní Moravy předpokládá, že v Mikulovském okrese, kam spadaly také německé obce Valticka, tedy Valtice a Úvaly, neproběhla bezprostředně poválečná fáze tzv. divokého vysídlování tak radikálně a masově, jako například na Znojemsku. Cíleně však byli z Mikulovska do Rakouska vykazováni příslušníci společenské elity, konkrétně inteligence.³² Na druhé straně zde vysídlování probíhalo radikálněji než například z vnitrozemských oblastí jižní Moravy, tedy z Pohořelic či z Hustopečí.

Koncem září 1945 hlásí vojenské orgány, že ve Valticích je dosud asi 800 Němců. České obyvatelstvo si žádalo jejich urychlený odsun. Uvažovalo se dokonce o jejich přemístění do tábora ve Svatobořicích. Na německé usedlosti již čekali čeští kolonisté. Čeští kolonisté se podle vojenských zpráv dopustili rabování v obci Úvaly a byli odtud vojáky 22. srpna vyhoštěni. Úvaly se řadí mezi ty obce Mikulovska a jižní Moravy, z nichž již v roce 1946 v rámci tzv. organizovaného odsunu prakticky nebylo koho vysídlovat. V kategorizaci M. Markela šlo o obce s méně než 1/5 předválečného německého obyvatelstva přítomného počátkem roku 1946. Ve skutečnosti zbývalo tehdy v Úvalech již jen 27 německých obyvatel z někdejších 630 napočítaných v roce 1930. Z nich navíc 25 odjelo hned prvním organizovaným transportem z okresu Mikulov, vypraveným 15. března 1946. Úvaly patřily tedy k nejrychleji vysídleným obcím na jižní Moravě, na Mikulovsku byl rychleji vystěhován pouze Mušov, jehož obyvatele místní noví držitelé moci 13. srpna 1945 kompletně vyvedli za hranice právě u obce Úvaly.³³

Ve Valticích (podobně jako například v Lednici nebo v samotném Mikulově) probíhalo vysídlení o něco pomaleji. Na začátku roku 1946 zde zbývalo 577 z původních 1924 německých obyvatel napočítaných v roce

30 Z e m e k , M. a kol.: *Valtice*, s. 138.

31 Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv, Středisko pro odsun Němců, Hlášení velitelství 6. pěší divize přesídlovacímu oddělení velitelství V. sboru z 30. července 1945. Za poskytnutí dokumentu děkuji Adrianovi von Arburg.

32 M a r k e l , M.: *Vysídlení Němců*, s. 42. Viz též Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv, Středisko pro odsun Němců, Hlášení velitelství 6. pěší divize přesídlovacímu oddělení velitelství V. sboru z 30. července 1945, které také konstatuje, že na okrese Mikulov se k uvedenému datu odhaduje na 10 000 osob, přičemž německá inteligence byla v té době již „přesídlena“.

33 SOkA Mikulov, MNV Mušov, Kronika obce Mušova, s. 46; M a r k e l , M.: *Vysídlení Němců*, s. 148.

1930.³⁴ Jak jsme však viděli při srovnání výsledků obou prvorepublikových censů, je zejména v případě Valtic výsledek sčítání z roku 1930 velmi sporným výchozím údajem.

Zájmu vykonavatelů „evakuací“ neunikl ani zámecký personál ve Valticích a v Lednici. Oba zámky byly v roce 1945 obsazeny sovětskými vojáky. Německy hovořící personál se podle vojenského hlášení kryl švýcarským občanstvím, což mělo být úřady důkladně prozkoumáno.³⁵

Naplňování transportů v roce 1946 probíhalo v obvodu mikulovské okresní správní komise ve srovnání s ostatními výchozími body odsunů na jižní Moravě poněkud specificky. Nebyly vysídlovány celé obce nebo jejich velké části *en bloc*, ale obyvatelstvo se vysídlovalo rovnoměrně z celého okresu po menších skupinách z každé obce. Zbývající němečtí obyvatelé Valtic tak odjeli postupně ve 14 z celkových 16 transportů vypravených v rámci organizovaného odsunu z Mikulova, řádově po desítkách osob. Největší skupina obyvatel – 115 osob – opustilo Valtice v pátém transportu z okresu Mikulov 7. května 1946, nejméně pak v jedenáctém transportu – tři osoby.³⁶ Po skončení hromadného odsunu v roce 1946 zbylo ve Valticích už jen 71 Němců.³⁷

Některé skupiny německy mluvících obyvatel se podle zákonů a dalších nařízení měly ve srovnání s ostatními těšit alespoň částečně lepšímu postavení. Z nich nabývá ve sledované oblasti na významu především otázka rakouských státních příslušníků.³⁸ Uznávání jejich zvláštního postavení se datuje již do konce léta 1945. Rakouská státní příslušnost se stala cestou k úlevám a mírnějšímu zacházení ze strany českých úřadů, i když v očích novoosídlenecké lůzy zůstávali Rakušané, podobně jako antifašisté, německy hovořící Židé nebo příslušníci smíšených manželství, nenáviděnými Němci a cizorodým tělesem v novém pohraničí.

Již v červenci 1945 konstatovaly vojenské orgány, že v Úvalech a Valticích bude řešení otázky rakouských státních příslušníků velmi aktuální. Otázka se však podle jejich názoru měla řešit velmi „*rigorózně*“, tak aby se výhody nemohly vztahovat na exponenty NSDAP, kteří mají zůstat nepohodlnými cizinci určenými k vyhoštění.³⁹ Ve Valticích se k datu 28. listopadu 1945 uvádí 227 civilních osob rakouské příslušnosti, tedy zdaleka nejvíce v celém mikulovském okrese, který včetně samotného Mikulova vykazoval celkem 838 těchto osob.⁴⁰ Pro srovnání v letech 1921 a 1930 se ve Valticích

34 Tamtéž, s. 117.

35 Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv, Středisko pro odsun Němců, Hlášení velitelství 6. pěší divize přesídlovacímu oddělení velitelství V. sboru z 30. července 1945.

36 M a r k e l, M.: *Vysídlení Němců*, s. 148.

37 Z e m e k, M. a kol.: *Valtice*, s. 137.

38 Viz M a r k e l, M.: *Vysídlení Němců*, s. 152–164.

39 Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv, Středisko pro odsun Němců, Hlášení velitelství 6. pěší divize přesídlovacímu oddělení velitelství V. sboru z 30. července 1945.

40 Tamtéž, Hlášení Velitelství 6. pěší divize velitelství V. sboru z 6. září 1945 a z 28. listopadu 1945 ve věci příprav k odsunu rakouských státních příslušníků.

uvádí 325 a 342 osob s rakouskou státní příslušností.⁴¹ Naproti tomu se koncem října 1945 uvádělo pouze 7 Rakušanů v Poštorné a 2 v Hlohovci.⁴² Novoosídlenci v Lednici a ve Valticích byli podle SNB ještě v prosinci 1946 rozhořčeni přítomností neodsunutých Rakušanů (Lednice 31, Valtice 57). Soužití se začalo komplikovat ještě více, když zbývající Rakušané začali v roce 1947 v souladu s předpisy reklamovat navrácení zabavených svršků.⁴³ Otázka majetku a lidská závist hrála také roli v konfliktu mezi novoosídlenci podporovanými primitivní propagandou KSČ a starousedlíky, kteří byli paušálně obviňováni ze styků s Němci, interpretovaných bez ohledu na jejich charakter jako zrada národa. Tento konflikt vyplul v plné síle na povrch po skončení hromadného odsunu Němců. Již počátkem září 1945 však například vojenské orgány hlásily, že musely vyměnit celou finanční stráž v obci Úvaly, jejíž příslušníci zde sloužili již před válkou a udržovali přátelský poměr k místním Němcům.⁴⁴

Hranice mezi zeměmi, která v době panství Lichtenštejnů ztrácela význam a ještě mezi válkami zde byl díky běžnému přeshraničnímu vlastnictví pozemků povolen malý pohraniční styk, se po roce 1948 stala součástí železné opony, která na 40 let oddělila dva světy. V rámci zajišťování bezpečnosti hranic se však etabloující se komunistická moc nezaměřovala pouze na podezřelé starousedlíky. V roce 1949 navrhly bezpečnostní složky také vysídlení a asanaci obce Úvaly, jejíž obyvatelé charakterizovaly jako novoosídlence z různých koutů země, jimž je cizí dobré sousedství, „pověšně jsou nízkých morálních kvalit, a až na pár výjimek, oddávají se opilství“ a špatně hospodaří.⁴⁵

Obec Úvaly byla již při sčítání obyvatel v roce 1950 sloučena s Valticemi. Dohromady vykazovaly spojené obce 3 432 obyvatel, z nichž 893 pocházelo z oblasti Slováků, 147 ze Slovenska a 115 připadalo na české a slovenské reemigranty z Rakouska, Maďarska, Jugoslávie, Bulharska, SSSR, Británie, Francie a Izraele. Celkem pocházeli osídlenci z 265 obcí z 87 okresů. Starousedlíků (ovšem bez rozlišení, zda šlo o skutečné starousedlíky nebo nové obyvatelé z dob první republiky) bylo ve Valticích napočítáno 422, což představovalo 14 % obyvatel.⁴⁶ V poválečné kronice obce Úvaly se dozvídáme, že „původní obyvatelé byli Němci – odrodilci“, protože zde byla častá původem česká příjmení. Následuje pasáž o slovanském

41 Viz Z e m e k , M. a kol.: *Valtice*, s. 127–128.

42 Hlášení Velitelství 6. pěší divize velitelství V. sboru z 6. září 1945 z 28. listopadu 1945 ve věci příprav k odsunu rakouských státních příslušníků z 29. října 1945.

43 M a r k e l , M.: *Vysídlení Němců*, s. 158.

44 Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv, Středisko pro odsun Němců, Hlášení velitelství 6. pěší divize přesídlovacímu oddělení velitelství V. sboru z 6. září 1945.

45 Viz K o v a ř í k , David: *V zájmu ochrany hranic*. Přesídlení obyvatel ze zakázaného a hraničního pásma 1951–1952. Soudobé dějiny 12, 2005, s. 692.

46 Z e m e k , M. a kol.: *Valtice*, s. 138.

osídlení Moravského pole.⁴⁷ V případě Poštorné a Charvátské Nové Vsi dovršil dopad modernizace a transformace jejich zánik coby samostatných obcí a jejich připojení k městu Břeclav. Vytvoření nového břeclavského okresu sice znamenalo opětné spojení někdejších obcí Valticka v rámci jednoho územněsprávního celku, ten však zahrnoval většinu území bývalých okresů Mikulov, Hustopeče i část okresu Hodonín a jeho existence, podobně jako u jiných reforem územně-správního uspořádání, znamenala spíše další oslabení tradičních regionálních identit.

Destrukce lichtenštejnské přítomnosti na jižní Moravě po druhé světové válce se stala integrální součástí nejen sociální a ekonomické, ale i nacionální složky poválečné transformace směřující ke komunistickému modelu uspořádání státu a společnosti, a to v její praktické i ideologické rovině. Spolu s Lichtenštejny odešla také velká část zdejšího původního obyvatelstva, která byla nositelem určité regionální identity. Ta však byla již v průběhu konce 19. a první poloviny 20. století vystavena velkým tlakům modernizace, především pak moderního nacionalismu. Případný pokus o analýzu role a přetrvávání lichtenštejnské tradice v rámci této regionální identity tak představuje nesnadný badatelský úkol, a to i ve srovnání s případy jiných násilně ukončených tradic, kde nedošlo k žádnému přerušení kontinuity osídlení (panství orlických Schwarzenberků či Baťova východní Morava). Přesto tyto otázky zůstávají zajímavou výzvou pro další výzkum.

Grenzverschiebungen und Bevölkerungstransfers in den ehemaligen liechtensteinischen Herrschaften in Südmähren und die Frage ihrer regionalen Identität

Im vorliegenden Beitrag wird einleitend die Frage nach der Rolle der Liechtenstein als eines bedeutenden, das Leben in ihrer Umgebung beeinflussenden Adelsgeschlechts im Prozess der Herausbildung einer regionalen Identität sowie nach den Voraussetzungen einer Beurteilung ihrer möglichen Kontinuität aufgeworfen. Dem Autor geht es dabei nicht um eine Lösung dieser Problematik als solcher, sondern er befasst sich mit Prozessen, die die regionale Identität im Verlaufe des 20. Jahrhunderts unterbrachen und überdeckten und deren Erkenntnis eine grundlegende Voraussetzung für deren Verständnis darstellt.

Den territorialen Rahmen der Ausführungen bilden in breiterer Perspektive die Territorien der ehemaligen Herrschaften Eisgrub, Feldsberg und Lundenburg, aus faktographischer Perspektive sodann die Mikroregion Feldsberg, konkret der Gemeinden Feldsberg (Valtice), Unter-Themenau (Poštorná), Ober-Themenau (Charvátská Nová Ves), Bischofwarth (Hlohovec) und Garschönthal (Úvaly), also der historische Teil des niederösterreichischen Territoriums, der in Anbindung an den Vertrag von St.-Germain-en-Laye im Jahre 1920 der tschechoslowakischen Republik angegliedert wurde. Eine bedeutsame Rolle spielte hier neben den Grenzveränderungen die unterschiedliche und spezifische kulturelle Zusammensetzung der Bewohner, die seit dem ausgehenden 19. Jahrhundert mit einem ausgeprägten Nationalismus innerhalb des „nationalen Kampfes“ zwischen Tschechen und Deutschen konfrontiert waren.

47 SOKa Mikulov, MNV Úvaly, Obecní a školní kronika Úvaly, s. 1–3.

Hospodářství a kultura

Marek Vařeka

Hospodářské aktivity Hartmanna II. z Lichtenštejna a jeho syna knížete Karla I. z Lichtenštejna

The economic activities of Hartmann II of Liechtenstein and his son Prince Charles I of Liechtenstein

Hartmann II of Liechtenstein and his son Charles I participated on the rise of the House of Liechtenstein. Hartmann II, who understood the basis of modern banking, played an important role in the process. He ventured to pass these principles on his son Charles, who brought them to perfection. Acquiring great domains, Charles attained a great amount of money, which he utilized for large imperial loans. These loans then enabled Charles I to become a member of the highest elite and later a prince.

Key words: Hartmann II of Liechtenstein, Charles I, economics, credit, interest, economy

Šlechtic v raném novověku si mohl vybrat, z jakých zdrojů peněz bude žít. Tím nejrozšířenějším zdrojem příjmů bylo hospodaření na vlastním panství. Dalším zdrojem bylo dědictví, kdy mohl šlechtic získat poměrně velký majetek na základě dědictvého řízení. Velkou roli hrálo půjčování peněz, úřednická služba nebo vojenská kariéra. Nás budou hlavně zajímat příjmy z vlastních dominií, z dědictvého řízení a z obchodování s penězi, protože tyto tři druhy zisků byly nejvíce zastoupeny u Hartmanna II. z Lichtenštejna a jeho syna Karla I. z Lichtenštejna.¹

Jedním z určujících činitelů postavení šlechty byl pozemkový majetek, jehož výše určovala společenské postavení jedince. Bylo tedy snahou každého držitele panství, aby jeho držba přinášela patřičný výnos. Až do konce 15. století se šlechtic spoléhal na dávky od poddaných, a to jak ve formě peněz, tak naturálií. Tyto dávky, nazývané činže nebo renta, kryly výdaje šlechty. Situace se postupně změnila na přelomu 15. a 16. století, kdy si šlechta začala více uvědomovat potenciál vlastního režijního hospodaření. Šlechtické režijní hospodářství se skládalo ze tří základních podniků: rybníkářství, pivovarnictví a dvorového hospodářství.²

1 K n o z, Tomáš – B ř e z i n a, Vladimír: *Šlechta*. In: Borovský, Tomáš – Chocholáč, Bronislav – Pumpr, Pavel (edd.): *Peníze nervem společnosti*. Brno 2007, s. 91–153.

2 K problematice hospodaření šlechty srov. základní práce Václava Bůžka, Jaroslava Čechury a rakouských badatelů: B ů ž e k, Václav – H r d l i č k a, Josef – K r á l,

Při hodnocení výkonnosti každého panství se zaměřujeme na procentuální podíl režijních podniků na celkovém výnosu panství. V zásadě existují tři druhy velkostatků. První reprezentuje velké zastoupení stálých platů (renty) od poddaných. Tyto statky byly pro české země charakteristické na počátku 16. století. Takovýto statek nazýváme rentový. Druhý model představuje přechodný stupeň, kdy se režijní příjmy podílely významně na příjmech velkostatku a nazýváme ho režijně-rentový. Pro tento model platí přibližné zastoupení 50/50. Poslední model režijního velkostatku zahrnuje vyspělé velkostatky, u nichž se na příjmech celého velkostatku drtivě podílí režijní část. Rentová část je v pozadí a splňuje pouze podpůrnou funkci. Takovýto statek nazýváme čistě režijní. Nyní se podíváme, jakým způsobem hospodařili na svých panstvích právě Lichtenštejní od druhé poloviny 16. století až do roku 1620.³

Postava knížete Karla I. z Lichtenštejna je u většiny laiků spojena s postavou tzv. „českých pánů“ a mincovní kaladou. V neposlední řadě budou lidé vědět, že kníže Karel I. získal po bitvě na Bílé hoře značný majetek. Jenže už málo lidí si uvědomí, že kníže Karel I. a jeho bratr Maxmilián se na Moravě etablovali daleko dříve než po roce 1620. Navíc Lichtenštejnové drželi na Moravě panství kontinuálně již od roku 1249. Proto měl rod vybudováno pevné pouto s Moravou, kterou na rozdíl od Čech znal.

Pavel – V y b í r á l, Zdeněk: *Věk urozených*. Praha – Litomyšl 2002; B ů ž e k, Václav – K r á l, Pavel (edd.): *Člověk českého raného novověku*. Praha 2007; B ů ž e k, Václav: *Urozenec*. In: Bůžek, Václav – Král, Pavel (edd.): *Člověk českého raného novověku*. Praha 2007, s. 79–110; C e r m a n, Markus – Z e i t l h o f e r, Hermann (Hgg.): *Soziale Strukturen in Böhmen*. Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften. 16.–19. Jahrhundert. Wien – München 2002; Č e c h u r a, Jaroslav: *Dominium Smiřických – protokapitalistický podnikatelský velkostatek předběllohorských Čech*. ČČH 90, 1992, s. 507–536; t ý ž: *Třeboň za posledních Rožmberků*. Hlavní zdroje příjmů a výnosů panství. Jihočeský sborník historický 63, 1994, s. 162–174; t ý ž: *Šlechtický podnikatelský velkostatek v předběllohorských Čechách*. Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica 4, 1994, s. 145–160; t ý ž: *Systém hospodaření Pernštejnů v předběllohorských Čechách*. In: Vorel, Petr (ed.): *Pernštejnové v českých dějinách*. Pardubice 1995, s. 77–90; t ý ž: *Struktura velkostatku nebo „český velkostatek“?* ČČH 93, 1995, s. 582–586; t ý ž: *Podnikání evropské šlechty v 16. století*. Hospodářské dějiny 21, 1995, s. 9–28; t ý ž: *Šlechtický podnikatelský velkostatek v předběllohorských Čechách*. Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica 4, 1997, s. 145–160.

3 M a t ě j e k, František: *Feudální velkostatek a poddaný na Moravě s přihlédnutím k přílehlému území Slezska a Polska*. Studie o přeměnách na feudálním velkostatku v 2. polovině 15. a 1. polovině 16. století. Praha 1959; V á l k a, Josef: *Hospodářská politika feudálního velkostatku na předběllohorské Moravě*. Praha 1962; L e d v i n k a, Václav: *Rozmach feudálního velkostatku, jeho strukturální proměny a role v ekonomice českých zemí v předběllohorském období*. Folia historica Bohemica (dále FHB) 11, 1987, s. 103–132; M a u r, Eduard: *Das bäuerliche Erbbrecht und die Erbschaftspraxis in Böhmen 16. bis 18. Jahrhundert*. Historická demografie 20, 1996, s. 93–118; K n i t t l e r, Herbert: *Nutzen, Renten, Erträge*. Struktur und Entwicklung frühneuzeitlicher Feudaleinkommen in Niederösterreich. Wien – München 1989; t ý ž: *Herrschaft und Gemeinde im frühneuzeitlichen Österreich*. In: Pauser, Josef – Scheutz, Martin – Winkelbauer, Thomas (Hgg.): *Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.–18. Jahrhundert)*. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 44). Wien – München 2004, s. 378–390.

To je velmi názorně vidět na množství pozemkového majetku v Čechách a na Moravě, který byl v nepoměru.⁴

Mohlo by se zdát, že za majetkový vzestup vděčil rod až prvnímu lichtenštejnskému knížeti Karlovi, ale to je omyl. Základy Karlova úspěchu položil již jeho otec Hartmann II. Ten si uvědomoval, že rod se musí na Moravě opět plně etablovat, jak tomu bylo až do roku 1560, kdy došlo k prodeji starého mikulovského panství. Proto koupil Hartmann II. od císaře Maxmiliána II. v roce 1575 lednické panství, které bylo integrální součástí kdysi rozsáhlého mikulovského panství. Lednice se stala velmi důležitým rezidenčním sídlem rodu na Moravě. Hartmann přistoupil k hospodářské přeměně panství, která měla vést k větším ziskům v oblasti režijní výroby. Až do druhé třetiny 16. století vykazovala lichtenštejnská panství stagnaci a je možné je označit za rentově-režijní statky. Podíly režijní výroby dosahovaly pouze 50 %. Navíc nebyla dobudována účinná výrobní struktura uvnitř statku. To se radikálně mění s příchodem Hartmana II. z Lichtenštejna. Ten se snažil přebudovat panství z režijně-rentového na režijní. To se mu nicméně nepovedlo, protože náhle v roce 1585 zemřel. Otěže vlády tedy přešly na jeho nejstaršího syna, který musel aplikovat nové hospodářské metody na řízení lednického panství a v budoucnu také dalších panství.⁵

Mladý Karel z Lichtenštejna neměl v mládí jednoduchý osud. Otec mu zemřel brzy, takže výchovu převzala matka a strýcové, kteří začali utvářet svět mladého Karla. Ten začal projevoval talent právě v oblasti

4 Nejnověji tuto problematiku shrnul Geiger, Peter: *Obraz českých zemí, Československa a České republiky v lichtenštejnských médiích*. In: Knoz, Tomáš – Geiger, Peter (edd.): *Místa lichtenštejnské paměti*. (Časopis Matice moravské 131, 2012 – Supplementum 3). Brno 2012, s. 203–228. Přímou osobě knížete Karla I. z Lichtenštejna naposledy Winkelbauer, Thomas: *Karel z Lichtenštejna a staroměstská exekuce 21. června 1621 jako české místo paměti v zrcadle historiografie*. In: tamtéž, s. 49–62. Majetek Lichtenštejnů na Moravě do roku 1620: panství Lednice; Mikulov 1249–1560; Drnholec 1394–1578; Plumlov – koupě 1599; zisk sňatkem: Úsov, Černá Hora, Bučovice, Pozořice; Hustopeče 1599; Valtice náležely do roku 1920 k Dolním Rakousům; ve Slezsku bylo roku 1614 získáno vévodství opavské. Majetek na Moravě po roce 1620: Ždánice, Uherský Ostroh, Ruda nad Moravou, Branná, Moravská Třebová, Břeclav a ve Slezsku vévodství Krnov 1622/1623. Majetek v Čechách po roce 1620: Radim, Kostelec nad Černými lesy, Rataje, Koloděje, Škvořec, Roztoky, Lanškroun. Kraetzl, Franz: *Das Fürstentum Liechtenstein und der gesamte Fürst Johann von und zu Liechtensteinsche Güterbesitz*. Brünn 1914, s. 114–158.

5 Svoboda, Miroslav: *Lednice lenním statkem moravských markrabat českých králů*. In: Kordiovský, Emil a kol.: *Městečko Lednice*. Lednice 2004, s. 175–191. Dolnorakouské Valtice se staly sídlem rodu až v průběhu 17. století. Rohlík, Miroslav (ed.): *Moravské zemské desky III*. 1567–1641. Kraj Brněnský. Praha 1957, XXXIII, č. 49, s. 343–344. Do zemských desek byla trhová smlouva zapsána až roku 1602, ačkoli prodej byl uskutečněn již 14. března 1575. Národní archiv (dále NA), Morava, inv. č. 2723, f. 59r–63v. Státní okresní archiv (dále SOKA) Břeclav se sídlem v Mikulově, Obecní úřad Lednice, inv. č. 109, 110, 111. O hospodářském obrazu lednického panství podává nejlepší informace urbář panství a hospodářské knihy z let 1580/1581. Moravský zemský archiv v Brně (dále MZA Brno), F 30 Lichtenštejnská ústřední účtárna, inv. č. 8964, zbytky nejstarších účtů 1580/1581. Tyto účty zachycují pohyb na dvorové části panství, která byla vskutku malá, údaje o ní odpovídají urbáři z roku 1578. Tamtéž, inv. č. 158, soupisy účtů Lednice 1552–1759.

hospodářství. Velmi rychle pochopil, že se musí daleko více majetkově etablovat na Moravě. Držba jednoho statku – Lednice – nestačila. Jako nejvhodnější se zdála dobrá sňatková politika, která by zaručovala získání rozsáhlého majetku. K tomu se nabízela dcera Jana Šembery z Boskovic Anna Marie, která měla dostat rozsáhlý majetkový komplex čítající panství Úsov a Černou Horu. Přesně takové majetkové rozšíření mladý Karel potřeboval. A tak se (asi v roce 1595 nebo 1596) oženil Karel z Lichtenštejna s dědičkou části šemberského majetku Annou Marií. Protože šemberský majetek zahrnoval ještě statky Pozoříce a Bučovice, rozhodl se Karel domluvit sňatek také svému bratrovi Maxmiliánovi, který si vzal Kateřinu Šemberovou z Boskovic. Mohlo by se zdát, že ze strany mladého Karla šlo o čistý kalkul, což bude asi pravda, ale rod Černohorských z Boskovic nebyl Lichtenštejnům neznámý. Za připomenutí stojí hned tři svatby mezi Lichtenštejnými a Černohorskými z Boskovic v průběhu 16. století. První svatba byla mezi Kristinou z Lichtenštejna a Jaroslavem z Boskovic, následovala další svatba mezi Linhartem I. a Kateřinou z Boskovic v roce 1525, další byla svatba Kryštofa IV. a Kateřiny z Boskovic a poslední byla svatba Jenovéfy z Lichtenštejna s Janem z Boskovic. Proto můžeme konstatovat, že rod Boskoviců patřil do sňatkové strategie Lichtenštejnů a svatby Karla a Maxmiliána z Lichtenštejna byly naplněním této strategie, díky níž zůstala identita Boskoviců živá v karlovské linii rodu, což je vidět na erbu knížat Karla Eusebia a Jana Adama Ondřeje.⁶

Bratři z Lichtenštejna drželi na konci 16. století rozsáhlý majetek na Moravě a řadili se v panském stavu mezi největší držitele. Tím ovšem rozšiřování majetku neskončilo. Již v průběhu 90. let 16. století se začalo uvažovat o prodeji předluženého plumlovského panství, které patřilo mezi největší panství v rámci Moravy. Zadlužení tehdejšího držitele Jana

6 Šembera, Alois Vojtěch: *Páni z Boskovic a potomní držitelé hradu boskovického na Moravě*. Vídeň 1870; Haup, Herbert: *Fürst Karl I. von Liechtenstein*. Obersthofmeister Kaiser Rudolfs II. und Vizekönig von Böhmen. Hofstaat und Sammeltätigkeit. Edition der Quellen aus dem liechtensteinischen Hausarchiv. Wien – Köln – Graz 1983, s. 12; Winkelbauer, Thomas: *Lichtensteinové jako „šlechta neznající hranice“*. Náčrt majetkového vývoje pánů a knížat lichtenštejnských v Dolních Rakousích a na Moravě v rámci politických dějů. In: *Kultury na hranici*. Waidhofen 1995, s. 216–217; Oberhammer, Evelin: *Viel ansehnliche Stück und Güter*. Die Entwicklung des fürstlichen Herrschaftsbesitzes. In: *Der Ganze Welt ein Lob und Spiegel*, s. 33–45; t á ž : *Gesegnet sein dies Band*. Eheprojekte, Heiratspakten und Hochzeit im fürstlichen Haus. In: *Der ganze Welt ein Lob und Spiegel*. München 1990, s. 182–203; Stloukal, Karel: *Karel z Lichtenštejna a jeho účast ve vládě Rudolfa II. (1596–1607)*. ČČH 18, 1912, s. 21–25; Mařa, Petr: *Svět české aristokracie (1500–1700)*. Praha 2004, s. 94; Winkelbauer, Thomas: *Fürst und Fürstendiener*. Gundaker von Liechtenstein, ein österreichischer Aristokrat des konfessionellen Zeitalters. Wien 1999, s. 57; Duřkova, Kateřina: *Johann von Boskowitz und Černa Hora und die Heiratspolitik der Lichtensteiner im 16. Jahrhundert*. In: Vařeka, Marek – Zářícký, Aleš – Juřík, Pavel (Hgg.): *Das Fürstenhaus Liechtenstein in der Geschichte der Länder der Böhmisches Krone*. Ostrava – Vaduz 2013, s. 93–108; Schöpfer, Gerald: *Klar und Fest*. Geschichte des Hauses Liechtenstein. Riegersburg 1996; Juřík, Pavel: *Moravská dominia Liechtensteinů a Dietrichsteinů*. Praha 2009, s. 27–28.

z Pernštejna dosáhlo astronomických výšin. Karel si dobře spočítal, že rozsáhlé plumlovské panství mu může přinést značné prostředky. A tak došlo v roce 1599 ke koupi plumlovského panství za částku 222 500 zl. Na tak velkou koupi dostal Karel dokonce dar od prostějovských měšťanů ve výši 27 000 zl. Hned po koupi plumlovského panství se Karel pustil do jeho hospodářské reorganizace. Pověřil úředníky, aby vytypovali kvalitní půdu, kterou začal od poddaných skupovat nebo směňovat za horší, již ovšem byl ochoten dávat daleko více. Na takto získané půdě zakládal nové panské dvory nebo rozšiřoval stávající dvory. Proto se po pár letech začala měnit hospodářská struktura plumlovského panství, z rentově-režijního na rozvinutý režijní statek.⁷

Vedle zisku peněz z vlastního hospodaření existoval ale ještě jeden způsob, jakým bylo možné získat peníze. Vzhledem k absenci bank v českých zemích se od počátku 16. století v nebyvalé míře rozmohlo půjčování peněz na úrok. Právě půjčování peněz bylo křesťanům dlouho zapovězeno, proto se mu věnovalo převážně židovské etnikum. Změna v Evropě nastala až na přelomu 13. a 14. století. V českých zemích se rozvoj úvěrových vztahů datuje od 15. století s tím, že expanze přichází od 16. století. Úroková míra byla v našich zemích až do roku 1543 stanovena na 10 % z půjčené částky. Potom byla snížena na 6 %. Oficiálně se tedy křesťanské úvěry půjčovaly za 6 %, židovské úvěry byly vyšší – asi 24,4 %.⁸

Také Lichtenštejnové se pouštěli do úvěrových transakcí, které jim měly přinést další finanční prostředky. Ve velkém začal s úvěry obchodovat právě Hartmann II. z Lichtenštejna. Můžeme se domnívat, že používal finanční prostředky z rakouských panství a možná i z Lednice. Nyní se podíváme na několik transakcí, které nám napoví, jakou uplatňoval strategii.

7 K prodeji předluženého plumlovského panství srov. K o k o j a n o v á , Michaela: *Poslední jednání Prostějova rezidenčního aneb Prostějov a „panská láska“ Karla z Lichtenštejna*. Zpravodaj Muzea Prostějovska v Prostějově 1–2/1999, s. 1–16; V a ř e k a , Marek (ed.): *Urbář plumlovského panství z roku 1624*. (Documenta Liechtensteiniana, Series Nova I). Prostějov 2009, s. 30–34, 89–94.

8 Lobkovicové roudničtí – rodinný archiv, Nelahozeves, Kvítance a dlužní smlouvy Jana z Pernštejna P 15/44, f. 32r–35v. Židovský úrok byl vyšší než křesťanský. Proto šlechta využívala k zisku židovského úroku v krajních případech, když již nikdo nebyl ochoten poskytnout křesťanský úrok ve výši 6 %. Propočtem několika listin nám vyšel židovský úvěr okolo 24,4 %. Přitom zemským sněmem byl uzákoněn ve výši 20 %. Jak se zdá, tak v praxi byl běžně překračován. K a m e n í č e k , František: *Zemské sněmy a sjezdy moravské III*. Brno 1905, s. 228–229; A l S a h e b , Jan: *Židé v Osoblaze v poslední třetině 16. století*. Historie – Sborník prací Filozofické fakulty Ostravské univerzity 14, 2007 (Doc. PhDr. Ludmile Nesládkové, CSc. k narozeninám), s. 29–42; B r a u d e l , Fernand: *Dynamika kapitalismu*. Praha 1999; L e G o f f , Jacques: *Peníze a život*. Praha 2005; L e d v i n k a , Václav: *Úvěr a zadluženost feudálního velkostatku v předbělohorských Čechách*. (Finanční hospodaření pánů z Hradce 1560–1596). Praha 1985; V o r e l , Petr: *Úvěr, peníze a finanční transakce české a moravské aristokracie při cestách do zahraničí v polovině 16. století*. ČČH 96, 1998, s. 754–778; B ů ž e k , Václav: „Svatý Jiří za humny jest“. (Úvěr v myšlení rytířských klientů předbělohorské doby). Studia Comeniana et historica 29, 1999, č. 61, s. 34–45.

Je zajímavé sledovat kontakty Hartmana z Lichtenštejna s moravskou stavovskou obcí. Překvapí nás, že udržoval čilé spojení s Vratislavem z Pernštejna. Za něho se rozhodl ručit v několika případech. Ručení se vztahovalo ke třem případům, v nichž hrál klíčovou roli perňštejnský věřitel Jan Martinkovský z Rozseče. Ten půjčil Vratislavovi 3000 zl. Rukojmí Hartman ručil v tomto případě částkou 750 zl. Jenže k této částce je nutné připočítat ještě úrok 204 zl., který nebyl placen od roku 1570 až do roku 1576. Hartman z Lichtenštejna měl platit 1052 zl. 19 gr. 1 ½ d. Jednou věcí bylo ručení a druhou nezaplacené úvěry z prodlení. Ručení tedy pro Hartmana nebylo nikterak milá záležitost. V nastalé situaci měl dvě možnosti: buď se podaří zaplatit dlužné peníze z pokladny Vratislava z Pernštejna, nebo (v horším případě) bude muset peníze zaplatit sám.⁹

Další ručení bylo ve výši 950 tolarů, které měl Hartman z Lichtenštejna zaplatit. Na základě tohoto rukojemství můžeme předpokládat, že Hartman z Lichtenštejna patřil do širšího okruhu perňštejnských rukojmí. Navíc se oba šlechtici znali z prostředí císařského dvora. V takovýchto případech museli rukojmí převzít břemeno splátek. Jenže podle zápisů se zdá, že k výplatě peněz nedošlo ani v následujících letech.¹⁰

Pokud se podíváme, s jakou rychlostí císař Rudolf II. podepsal trhovou smlouvu na lednické panství, budeme až překvapeni. To jsme ovšem nevěděli o existenci velkého úvěru, který poskytnuli bratři Hartmann II. a Jiří Hartman II. z Lichtenštejna. Úvěr ve výši 70 925 zl. 55 kr. byl poskytnut roku 1583. Ještě téhož roku dostali bratři úrok ve výši 3000 zl. Dále se Hartman II. zapsal rukojemstvím za císařské dluhy, čímž si chtěl ještě více zavázat císaře Rudolfa II. Velká většina vysoce postavených šlechticů ručila za císařovy dluhy. Často se setkáváme s případy, kdy ručili i šlechtici, kteří byli prakticky před bankrotem, jako například Vratislav z Pernštejna a jeho syn Jan. Tak velká půjčka ve spojitosti s rozsáhlým ručením zřejmě přispěla k hladkému prodeji lednického panství. Navíc do budoucna Hartman II. naznačil svým synům, jakou hospodářskou politiku mají uplatňovat vůči vládnoucím Habsburkům. Již nyní můžeme konstatovat, že tuto politiku dovedl do perfektního stavu teprve Karel I. z Lichtenštejna.¹¹

Na přelomu 16. a 17. století měl Karel I. dostatečně silné majetkové zázemí, které mu umožňovalo poskytovat vysoké půjčky. Karel I. se cíleně zaměřil na půjčky císaři Rudolfovi II., který peníze nutně potřeboval nejen kvůli vysokým nákladům svého dvora, ale také kvůli válce s Osmany. V roce 1602 máme zaznamenáno osm půjček císaři, které byly uskutečněny

9 Moravský zemský archiv v Brně, A 3 Stavovské rukopisy, inv. č. 754, 1573–1579, f. 275r–276r.

10 Tamtéž, f. 357r–361r. Základní informace k postavě Vratislava z Pernštejna nalezne zájemce v knize V o r e l, Petr: *Páni z Pernštejna*. Vzestup a pád rodu zubří hlavy v dějinách Čech a Moravy. Praha 1999. Srov. též V a ř e k a, Marek: *Jan z Pernštejna 1561–1597*. Hospodářský úpadek Pernštejnů. České Budějovice 2008.

11 NA, Morava, č. 2723, f. 92r–93r.

již od roku 1598 do počátku roku 1602 a dosahovaly výše 272 000 zl. Je přirozené, že císař Rudolf II. nebyl schopen svoje závazky plnit. Proto dostal Karel I. roku 1599 náhradou panství Hustopeče. Císař se tak snažil vynahradiť velké závazky, které vůči Karlovi a jeho otci Hartmanovi měl. Předpokládáme, že také část peněz půjčených Hartmanem II. nebyla nikdy splacena. Podíváme-li se na ručitele za císařské dluhy, jednalo se o královské město Uničov a komorní města Šumperk a Kyjov. Navíc nacházíme informace, které naznačují, že Karel I. prodával císaři obilí z vlastních panství, které sloužilo jako proviant pro císařskou armádu. Opět v tomto případě císař Karlovi neplatil, což vedlo ke stále většímu zvětšování dluhů, které později převzal jeho bratr císař Matyáš. Kromě císaře nacházíme mezi Karlovými dlužníky v hojně míře kardinála Františka z Ditrichštejna, který jednak převzal dluhy po svém otci Zikmundovi z Ditrichštejna, jednak si také sám od Karla půjčil. Dohromady to bylo 33 618 zl. V roce 1602 Karel z Lichtenštejna půjčil celkem 344 608 zl., z čehož mohl na úrocích získat asi 20 676 zl. (jedná se o úrok ve výši 6 %).

Nabízí se otázka, kde vzal Karel I. z Lichtenštejna tak velké finanční prostředky, které vkládal do úvěrových transakcí. Jistě k tomuto účelu využíval výnosy z vlastních panství, ovšem pouze tyto peníze by na pokrytí rozsáhlých úvěrových operací nestačily. Proto musel Karel z Lichtenštejna využívat úvěrové peníze stejně jako jeho dlužníci. Toto tvrzení nás překvapí, protože obecně se soudí, že Karel byl ekonomický génius, který si každou investici dobře rozmyslel. Má to ovšem jeden zásadní háček. Oficiálně si půjčoval za úrok 6 %, který se vyplácel obvykle dvakrát do roka po 3 % nebo jednou za rok dohromady. V roce 1602 měl půjčeno 691 051 zl., z čehož ročně platil úrok 23 389,5 zl. Velmi zajímavé je podívat se na skladbu věřitelů Karla z Lichtenštejna. Na půjčkách Karlovi z Lichtenštejna se do značné míry podílel panský stav – částkou 422 937 zl., což činí 61,2 % celkové sumy. Jako druhý následuje rytířský stav se 171 603 zlatými (24,8 %). Na třetím místě se objevuje duchovní stav – 52 661 zl. (7,62 %). Poslední skupinu věřitelů představovali příslušníci městského stavu – 43 850 zl. (6,34 %). Co nás na skladbě věřitelů Karla I. z Lichtenštejna překvapí, je velký podíl příslušníků panského stavu. Co do počtu se jedná pouze o 18 věřitelů, ale jimi půjčené částky byly vysoké. Nejvíce poskytla vdova po Janovi z Pernštejna Marie Manrique mladší de Lara, a to obnos 100 000 zl. – její věno mělo činit 79 580 zl., další peníze zbývající do částky 100 000 zl. pocházely z jiného zdroje. Karel si na krásné Marii Manrique ml. de Lara vymohl tak velkou půjčku, protože byl za svého prvního pobytu u císařského dvora jejím milencem a ještě po jejím manželovi koupil největší pernstejnské panství na Moravě – Plumlov. Mezi dalšími příslušníky panského stavu, kterým Lichtenštejn dlužil, nalezneme jeho nejbližší rodinu – matku (43 600 zl.) a oba bratry s jejich nevyplacenými podíly za lednické panství v celkové výši 34 000 zl. Jednalo se tedy o lidi,

které velmi dobře znal a byl s nimi v osobním kontaktu. Co do počtu byli nejvíce zastoupeni příslušníci rytířského stavu (42 osob). Výše částek půjčených od příslušníků rytířského stavu se pohybovala v rozmezí od necelých 400 zl. až po 44 000 zl. Hodně rytířů pracovalo přímo pro Karla z Lichtenštejna na různých stupních jeho správního aparátu. Další byli zase v nepřímém kontaktu s Karlem I. a zbytek prostě peníze půjčoval s vidinou zlepšení vlastní hospodářské situace. Poslední skupinu věřitelů tvořili příslušníci městského stavu. Jejich půjčky byly nejnižší. Pohybovaly se pouze v rozmezí 850 až 8000 zl. a pocházely většinou od poddanských měst, jež Karlovi z Lichtenštejna náležela. Některá z nich nacházíme jako věřitele už u Jana z Pernštejna. Po jeho smrti a prodeji panství tato města pod novou vrchností ve svých drobných finančních transakcích pokračovala.¹²

Proč potřeboval Karel z Lichtenštejna tak velké množství půjčených peněz? Kupoval snad nějaké panství nebo přestavoval nějaký zámek? Ne, týkalo se to jeho vlastní finanční strategie, která byla velmi jednoduchá. Disponoval dostatečným pozemkovým majetkem, což mu umožňovalo získávat velmi vysoký úvěr, krytý právě pozemkovým majetkem. Pro věřitele byl Karel z Lichtenštejna velmi solventním klientem. Od všech věřitelů získával peníze na 6% úrok, ovšem peníze dále distribuoval s dvojnásobným úrokem. Zatímco jedněm lidem včetně císaře musel účtovat zákonem stanovenou úrokovou míru 6 %, ostatním účtoval až 16 %. Jednalo se o nelegální půjčování peněz, vesměs na vlastních panstvích, kde ho poddaní nemohli z ničeho obžalovat. Ročně mohl na takovýchto nekalých transakcích vydělat mezi 10 000 až 60 000 zl. Za veškeré finanční operace zodpovídal zkušený židovský bankéř Abrahám Šimonský. Byl to také on, kdo rozhodoval o získávání dalších peněz pro případné nové úvěrové transakce. Je příznačné, že se ziskem dalších panství, včetně slezských vévodství, se úvěrové operace knížete Karla z Lichtenštejna zvětšovaly, protože do nich bylo zapojováno větší množství potenciální konzumentů a poskytovatelů úvěru.¹³

Zcela specifické bylo zapojení knížete Karla I. z Lichtenštejna do mincovního konsorcia vedeného Janem de Witte. Zprávy o činnosti knížete Karla I. v mincovním konsorciu se značně liší. Císařská komora požadovala po jeho smrti částku 10 500 000 zl., kterou měl uhradit jeho syn kníže Karel Eusebius, ale podle pramenů vzešlých z konsorcia si Karel přišel na částku 453 185 zl. 10 kr. Na činnosti konsorcia se nejvíce obohatil Jan de Witte (31 340 544 zl.), následovali Jakub Baševi (6 750 389 zl.), Pavel Michna z Vacínova (726 186 zl.), Albrecht z Valdštejna (617 249 zl.), neznámí účastníci získali 2 134 650 zl. a nejméně pak sám Karel z Lichtenštejna. Jak

12 Sammlungen des Fürsten von Liechtenstein, Hausarchiv (dále SL-HA), Familienarchiv, kart. 42 a 43, seznamy dlužníků i dluhů knížete Karla. SL-HA, H 76, H 77, účetní knihy z let 1604–1627. Zde nalezneme informace o příjmech z jednotlivých panství a o výdajích knížete Karla I.

13 SL-HA, Familienarchiv, kart. 42 a 43.

se zdá, zaslouží si mincovní konsorcium v budoucnu detailní zpracování a objasnění úlohy všech svých členů. Je nepochybné, že kníže Karel I. z titulu svého úřadu správce Čech činnost konsorcia kryl. Otázkou ovšem zůstává, na kolik peněz si v konečném zúčtování přišel. Částka 453 185 zl. 10 kr. je velmi nízká a nekoresponduje s požadavkem císařské komory po roce 1627. Patrně se jedná o částku, kterou Karel získal bezprostředně ze své činnosti v konsorciu. Dalšího obohacení dosáhl při koupi nových panství v Čechách a na Moravě, při níž platil znehodnocenou mincí. Do budoucna bude nutná komparace domácích a zahraničních pramenů, které nám pomohou stanovit výši obohacení Karla I. z Lichtenštejna.¹⁴

Finanční transakce knížete Karla I. z Lichtenštejna jsou z pohledu dějin lichtenštejnského rodu velmi důležité. Objasňují tehdejší fungování lichtenštejnských finančních toků. Zároveň je třeba rozdělit život knížete Karla na několik fází. Tou nejdůležitější je období před bitvou na Bílé hoře. Lichtenštejnové drželi majetek na Moravě kontinuálně od roku 1249. V závěru 16. století získal Karel a jeho bratr Maxmilián čtyři rozsáhlá panství po Janovi Šemberovi Černohorském z Boskovic. Tato panství výrazně upevnila mocenské pozice rodu na Moravě. Navíc mladý Karel působil u císařů Rudolfa II. a Matyáše, což mu zabezpečilo podíl na moci. Díky značným půjčkám se také Karel I. domohl získání knížecího klobouku roku 1608,¹⁵ tedy již před Bílou horou, což je důležité. Dále získal vévodství opavské v roce 1614, rovněž před Bílou horou! Tam prokázal svoje centralizační schopnosti a ujal se nelehkého úkolu vyřešit vleklý spor v tamější stavovské obci. Císař Matyáš a nový císař Ferdinand II. byli spokojeni. Věděli, že v Lichtenštejnovi mají spolehlivého člověka, kterého mohou využít v těžkých dobách. Vše se ještě více urychlilo s příchodem českého stavovského povstání, kdy se kníže Karel I. postavil na stranu Habsburků a finančně

14 SL-HA, kart. 481, pag. 493; N o h e j l o v á - P r á t o v á, Emanuela: *Dlouhá mince v Čechách v letech 1621–1623*. Numismatické listy 1, 1945–1946, s. 29–35; K o s t l á n, Antonín: *Finanční zhroucení ve střední Evropě na počátku třicetileté války*. FHB 8, 1985, s. 265–316; E r n s t b e r g e r, Anton: *Hans de Witte*. Finanzmann Wallensteins. Wiesbaden 1954; L e i n s, Steffen: *Das Prager Münzconsortium 1622/23*. Ein Kapitalgeschäft im Dreißigjährigen Krieg am Rand der Katastrophe. Münster 2012.

15 P r e s s, Volker: *Das Haus Liechtenstein in der europäischen Geschichte*. In: Press, Volker – Willoweit, Dietmar (Hgg.): *Liechtenstein – Fürstliches Haus und staatliche Ordnung*. Wien – München 1988, s. 15–86; H a u p t, H.: *Fürst Karl I.*, s. 39–48; W i n k e l b a u e r, T.: *Lichtenštejnové*, s. 217; O b e r h a m m e r, E.: *Vielenansehenliche Stück*, s. 34–35; F e l c m a n, Ondřej – F u k a l a, Radek a kol.: *Poděbradové, rod českomoravských pánů, kladských hrabat a slezských knížat*. Praha 2008, s. 195–211. NA, Morava, č. 5750, f. 1r, list z 10. 11. 1609, král Matyáš informuje kardinála Františka z Ditrichštejna, že knížecí titul udělený Karlovi z Lichtenštejna je platný a musí být respektován moravskou stavovskou obcí. Proti novému knížeti se na Moravě zvedla vlna nevole mezi příslušníky panského stavu, kteří nechťeli uznat knížecí titul Karla z Lichtenštejna. Na Moravě náležela knížecí hodnost od středověku pouze olomouckým biskupům z titulu jejich funkce. Další knížecí hodnost užívala münsterbersko-olešnická knížata, která na Moravě držela panství Šternberk a Jevišovice. Jednalo se o potomky krále Jiřího z Poděbrad, kteří dostali vévodství Münsterberg (p. Ziębice), Olešnici (p. Olešnica) a Kladsko.

podporoval císaře Ferdinanda II., za což roku 1622 získal další vévodství Krnov. Aby toho nebylo málo, v roce 1621 jmenoval císař Ferdinand II. knížete správcem Čech jako svého zástupce. Tento úřad zastával Karel až do své smrti v roce 1627.¹⁶

Díky moci, kterou byl obdařen, se Karel z Lichtenštejna podílel na činnosti mincovního konsorcia, které si od císaře pronajalo státní mincovny. Bohužel činnost konsorcia přivedla české země k bankrotu. V budoucnu bude zajímavé zjistit, jak moc se kníže na této činnosti podílel. Na základě pramenů, které jsou k dispozici, lze určit, že částka, kterou získal, byla 453 153 zl. 10 kr. Zůstává však otázkou, jakým způsobem Karel získal nová panství v Čechách – Uhřetěves, Koloděje a na Moravě Brannou, Moravskou Třebovou a Rudu nad Moravou. S největší pravděpodobností za ně platil znehodnocenou mincí, což by znamenalo, že se obohatil ještě více. Proto je třeba částku uvedenou v seznamu členů mincovního konsorcia chápat jako podíl na činnosti této instituce v daném okamžiku. Daleko důležitější bude zjistit další souvislosti mezi jednotlivými protagonisty, a tak rozkrýt složitou síť jejich vzájemných vztahů.

Die wirtschaftlichen Aktivitäten Hartmanns II. von Liechtenstein und seines Sohnes Karls I. von Liechtenstein

Die Liechtenstein verfügten bis zur zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts in Mähren kaum über nennenswerten Besitz, der sich zudem nach dem Verkauf der Lehensherrschaft Nikolsburg noch weiter verringerte. Diese Situation vermochte erst Hartmann II. von Liechtenstein in den siebziger und achtziger Jahren des 16. Jahrhunderts deutlich zu verbessern. Damals begann der Liechtenstein dem Kaiser Geld zu leihen, um sich dessen Unterstützung für sich und seine Familie zu sichern. Dies zeigte sich zuerst beim erfolgreichen Erwerb der Herrschaft Eisgrub. Hartmann II. gab sich freilich nicht allein mit dem Kauf dieser Herrschaft zufrieden, sondern suchte durch Zinsgeschäfte Geld zu verdienen. Wie der Beitrag aufzeigt, vermochte Hartmann II. ein bestimmtes ökonomisches Denken auch seinem ältesten Sohn Karl I. zu vererben, der das System des Geldleihens perfektionierte. Um jedoch genügend Geldmittel hierfür zur Verfügung zu haben erwies es sich als notwendig über ausreichend Besitz zu verfügen. Aus diesem Grunde schloss Karl I. eine vorteilhafte Ehe mit Anna Maria

16 K problematice nástupu Karla z Lichtenštejna ve Slezsku a rodu jako celku srov. B i e r m a n n , Gotlieb: *Geschichte der Herzogthümer Troppau und Jägerndorf*. Teschen 1874, s. 513–524; F u k a l a , Radek: *Protilychtenštejnská opozice na Opavsku*. ČMM 120, 2001, s. 67–90; t ý ž : *Stavovská politika na Opavsku v letech 1490–1631*. Opava 2004, s. 49–57; t ý ž : *Jan Jiří Krnovský*. Stavovské povstání a zápas s Habsburky. České Budějovice 2005; V a ř e k a , Marek: *Mocenské aktivity knížete Karla I. z Lichtenštejna a jeho bratrů v Horním Slezsku*. In: Brňovják, Jiří – Gojniczek, Waclaw – Zárický, Aleš (edd.): *Slechtie v Horním Slezsku*. Katowice – Ostrava 2011, s. 177–196. O vzestupu knížete Karla I. nejnověji S t ö g - m a n n , Arthur: *Karel z Lichtenštejna, Albrecht z Valdštejna a převratné změny v Čechách po bitvě na Bílé hoře (1620–1627)*. In: Fučíková, Eliška – Čepička, Ladislav (edd.): *Albrecht z Valdštejna*. Inter arma silent musae? Praha 2007, s. 295–303. Nejlépe pronikl do podstaty konfiskací na Moravě Tomáš Knoz, který upozornil na nové skutečnosti týkající se jednotlivých aktérů. K n o z , Tomáš: *Pobělohorské konfiskace*. Moravský průběh, středoevropské souvislosti, obecné aspekty. Brno 2006.

von Boskowitz, durch die er die Herrschaften Mährisch Aussee (Úsov) und Černá Hora erwarb. Sein Bruder Maximilian heiratete Katharina Šembera von Boskowitz und gelangte dadurch in den Besitz der Herrschaften Posořitz (Pozořice) und Butschowitz (Bučovice). Der Absicherung eines derart großen Eigentums diene darüber hinaus der Kauf der Herrschaft Plumenau (Plumlov) mit Prossnitz (Prostějov) im Jahre 1559 durch Karl I. von Liechtenstein.

Ende des 16. Jahrhunderts wurde Karl I. nach Prag gerufen, wo er am kaiserlichen Hof als Vorsitzender des Geheimen Rats wirkte. In der böhmischen Landeshauptstadt gelang es ihm sein Netz an Schuldnern weiter auszudehnen. Karl I. von Liechtenstein gewann die notwendigen Finanzmittel zum einen aus den eigenen Herrschaften, zugleich jedoch auch durch den Geldverleih für den gewöhnlichen Zinssatz von sechs Prozent. Angesichts des Umfangs seiner Herrschaften entschied sich Karl I. des Weiteren den eigenen Untertanen – Rittern wie Städten – Geld zu einem Zinssatz von 16 % zu leihen – auch wenn es sich hierbei um eine keineswegs legale Praxis handelte.

Lothar Höbelt

Kníže Jan z Lichtenštejna jako finanční patron „chabrusových hrabat“ v roce 1875

Prince Johann of Liechtenstein as a financial patron of the ‘Chabrus counts’ in 1875

In course of the ‘Chabrus’ elections in April 1872 both parties founded consortia to buy estates that qualified their owners to vote. Prince Hugo Thurn and Taxis was in charge of this business for the conservative party, which however ended in a huge deficit. Following its defeat, the party nevertheless refused to take responsibility for it. In order to avoid scandal, it had to acquire a new credit, which was finally offered by Prince Johann of Liechtenstein in 1875 though he himself was not a member of the conservative party.

Key words: Chabrus, estate ownership, conservative, election manipulation

I. Úvodní poznámka: starorakouská ústava a její tajemství

Buržoazní revoluce v roce 1848/1849 probíhala na barikádách, buržoazní revoluce v letech 1859–1861, která vedla k etablování dlouhodobě platné ústavy, na burze. Achillovou patou takzvaného neoabsolutismu padesátých let byly od počátku finance. Po krátké, ale finančně nesmírně nákladné válce roku 1859 to byly finanční trhy, kdo požadoval účinné kontrolní mechanismy. Tento tlak přiměl Františka Josefa, aby slíbil nejdříve zavedení „moderních institucí“, z nichž se pak postupně – nikoli bez zpátečnických pŮtek – vyvinula konstituční monarchie.¹

Ústavou začalo zápolení mezi centralisty a federalisty, konflikt, který brzy získal nacionální náboj: Němcům žijícím rozptýleně po celé říši se zdálo, že jejich zájmy nejlépe ochrání centralistický systém, zatímco Slované zpravidla zdůrazňovali práva „korunních zemí“, „historicko-politických individualit“, zejména pak Království českého. Říšská rada, která vznikla v roce 1861 na základě koncepce státního ministra Schmerlinga, ztělesňovala v tomto ohledu do jisté míry stále ještě kompromis. Poslanecká sněmovna totiž byla pořád volena zemskými sněmy, které byly samy postaveny na jednoduchém vzorci: přibližně třetina mandátů připadala venkovským obcím, třetina městům – a třetina velkostatkům, lépe řečeno:

1 H ö b e l t , Lothar: *Franz Joseph I. Der Kaiser und sein Reich*. Wien 2009, s. 44–56.

velkostatkům zapsaným v zemských deskách. V kurii měst či venkovských obcí byl oprávněn volit ten, kdo zaplatil více než 10 zlatých na přímých daních (tzn. cca čtvrtina dospělé mužské populace), v kurii velkostatků pak ten, kdo složil 200 zlatých „reálné daně“ z bývalého dominikálu.

Tato tzv. Schmerlingova volební geometrie se brzy dostala pod palbu kritiky. Dokonce i když zcela odhlédneme od demokratických zásad a soustředíme se pouze na výši odvedené daně, bylo zastoupení malých měst masivně předimenzováno, zastoupení „mlčící většiny“ na „širé půdě“ výrazně poddimenzováno. Jako rozhodující se však u téměř každých voleb ve velkostatkářské kurii ukázalo (v neposlední řadě proto, že se zde – až na Halič – všechny nebo téměř všechny mandáty rozdělovaly v jednom jediném kole), že byla vítězná strana schopna jednat v zemském sněmu jako kompaktní blok a hrála tam téměř vždy roli jazyčku na vahách mezi městy a venkovem, liberály a katolíky, Němci a Čechy. To platilo zejména pro Čechy a Moravu, kromě nich ale i pro Horní Rakousy.

Při prvních volbách v roce 1861 však stranické protiklady ještě nebyly plně vyvinuté, především ne v rámci vysoké šlechty. Do dalších voleb na jaře roku 1867 došlo i zde k dalekosáhlé polarizaci, a sice na ústavověrné centralisty pod vedením knížete „Carlose“ Auersperga, kteří stáli na straně německých liberálů, a na konzervativce či „feudály“, kteří se ohrazovali zejména proti rozmělnění Království českého v „rakouské polovině říše“ – „Předlitavsku“ – po vyrovnání s Uhrami, neuznávali „prosincovou ústavu“ z roku 1867, a – použijeme-li anachronický výraz – „bojkotovali“ proto i říšskou radu.

Velkostatkářský blok byl bez jakýchkoli pochybností pojímán jako konzervativní prvek: platilo by to zřejmě i v nadřazeném světonázorovém či společensko-politickém smyslu. V praktické politice se však velkostatek stal motorem všech změn na politické scéně. To bylo způsobeno v neposlední řadě i okolností, která se sice ukázala být štěstím pro korunu a vídeňskou byrokracii, ale také problémem, který lze těžko předvídat nebo s ním dopředu počítat. Zejména v Čechách totiž končily volby ve velkostatkářské kurii po roce 1867 pokaždé velmi těsným výsledkem. Při necelých 500 oprávněných voličích zvítězil vítěz jen málokdy o více než jeden či dva tucty hlasů. Pokud se vládě podařilo přimět za pomoci koruny být i jen několik málo voličů ke změně strany nebo alespoň k tomu, aby svůj hlas neodevzdali, mohl se volební výsledek kdykoliv zvrátit v opak.²

Volby v letech 1867 a 1870 byly v tomto ohledu exemplárním příkladem. V obou případech zvítězili v první fázi konzervativci, utvořili spolu s Čechy většinu v zemském sněmu – a okamžitě odmítli vyslat zástupce do říšské rady. Vláda následně rozpustila zemský sněm a vyspala nové volby:

2 H ö b e l t , Lothar: *The Great Landowners Curia and the Reichsrat Elections during the Formative Years of Austrian Constitutionalism 1867–1873*. Parliaments, Estates & Representation 5, 1985, s. 175–183.

u měšťanstva se nedaly očekávat žádné velké posuny, ale u velkostatkářů byl vliv vlády znatelný, takže ústavověrní vyhráli: právě vysoká šlechta nedokázala v mnoha případech odolat osobnímu apelu monarchy; také některé duchovní instituce zpravidla poslouchaly pokyny vlády. Výsledkem bylo, že velkostatkářská kurie, a tím i většina v zemském sněmu, byla k dispozici vládě. S většinou v pražském a brněnském zemském sněmu však stála a padala i většina v poslanecké sněmovně předlitavské říšské rady, rozuměj: hlasy několika málo velkostatkářů – kteří se povětšinou ani příliš nezajímali o politiku – rozhodovaly o politickém „bytí či nebytí“ velmoci (nebo přinejmenším jedné „poloviny říše“).

II. Fundamentální články a chabrus

Jenže v roce 1871 přestal tento systém najednou „fungovat“. Císař a předseda jeho vlády hrabě Hohenwart jednali během léta s česko-konzervativní většinou o novele ústavy, tzv. fundamentálních článcích.³ Když jednání na podzim zkrachovala, rozpustilo Auerspergovo ministerstvo podle osvědčeného vzoru zemský sněm. Ale co se nestalo: přemlouvací umění ministerstva tentokrát zůstalo bez účinku. V prosinci 1871 zvítězili konzervativci – pod vedením hraběte Jindřicha Jaroslava Clam-Martinice – ve volbách znovu a tentokrát pořádně. Tento úspěch se nakonec ukázal být Pyrrhovým vítězstvím; přesto se však dá říct: toto vítězství nad vládou, takříkajíc v bitvě na otevřeném poli, bylo nejhrdřejším okamžikem, *finest hour*, českých konzervativců.⁴

Vídeňská vláda ale nepolevovala. V dubnu 1872 vypsala opět nové volby. Protože obvyklé prostředky zjevně selhaly, vsadily obě strany na novou taktiku, a sice na legální nákup hlasů, nebo lépe řečeno na koupi velkostatků zapsaných v zemských deskách, které jejich vlastníkovi zaručovaly volební právo ve velkostatkářské kurii. K tomu byly samozřejmě potřeba i nezbytné prostředky. Obě strany zakládaly za tímto účelem konsorcia, pro něž se brzy vžil pejorativní pojem „chabrus“. Na straně ústavověrných se do věci vložily vídeňské banky. Pozdější ministr Moritz Schreiner, tehdy mladý koncipient ve věku 25 let, cestoval po Čechách jako agent ústavověrného chabrusu – a zachytil tento první stupeň své politické dráhy ve svém deníku: „*Tehdy to byly banky Hypothekar-Credit a Vorschufsbank (Lippmann) a bankovní spolek, kdo kupoval statky, a teprve později se na popud Dr. Weißse*

3 Urban, Otto: *Die tschechische Gesellschaft 1848 bis 1918*. Wien 1994, s. 362–380; H ö b e l t, Lothar: *Devolution Aborted: Franz Joseph I and the Bohemian Fundamental Articles of 1871*. *Parliaments, Estates & Representation* 32, 2012, s. 37–52.

4 H ö b e l t, Lothar – G e o r g i e v, Jiří: *Heinrich Graf Clam-Martinic und Kaiser Franz Joseph: Mißverständnisse unter Konservativen*. In: Zellenberg, Ulrich (Hg.): *Konservative Profile*. Graz 2003, s. 169–197.

*utvořilo konsorcium bankéřů, kteří upisovali obrovské částky na koupi statků (a které v jejich obětavosti brzy následovaly pražské bankovní domy).*⁵

Dr. Adolph Weiß (krátce poté povýšen do šlechtického stavu jako Weiß von Tessbach) vyslal do Prahy také některé své koncipienty, kteří pobývali se Schreinerem „v důvěrném společenství“ u „Modré hvězdy“, v prvním domě na náměstí, a vedli „velmi pohnutý život“. Pod časovým tlakem byli potenciální prodávající až do posledních dnů před volbami pronásledováni na každém kroku. Ve Schreinerově deníku je o tom zajímavá pasáž: byl pověřen koupit majetek Viktora Miechury (to byl přece synovec Palackého ženy!).⁶ Nato jsem „ho vytáhl v českém divadle z Zeithammerovy lóže“ a řekl „mu otevřeně, že pokud ještě neprodal, nabídnu mu za jeho statky o 20 000 zlatých víc než feudálové“. (Miechura řekl ostatně nejprve ano, krátce nato ale opět změnil názor.) O 20 000 zlatých více než protistrana – při takto lákavých nabídkách to nemohlo dopadnout jinak, než že počet statků k prodeji začal rychle narůstat – a sice způsobem, který neodpovídal původnímu záměru strůjců. Nechme opět promluvit Schreiner: Byl to „čas poznávání charakterů – bohužel ne vždy úctyhodných – přišlo tak i mnoho držitelů statků z naší strany a chtěli využít výhodný okamžik a získat z dané konstelace co možná největší výhodu – to byla ta nejtrapnější jednání, jaká jsme s těmito lidmi museli vést: Ačkoli byl člověk na jedné straně v pokušení plivnout takovým bezectným lidem, které většinou nepřiměla nouze, ale mrzký zisk, aby svůj statek nabídl k prodeji, resp. jeho prodejem vyhrožovali a vydírali, do tváře, politická chytrost nabádala jít na to opatrně a neranit je.“⁷

Také konzervativci sáhli k podobným metodám, aby ubránili svou většinu. Hlasy byly sčítány – nerozhodovala jejich váha: odhlédneme-li od držitelů fideikomisních statků, kteří volili ve vlastním volebním sboru, a právě z tohoto důvodu byli pro utváření většiny v zemském sněmu nezajímaví, měl hlas měšťanského držitele malého velkostatku s daňovou platbou 201 zlatých stejnou váhu jako hlas příslušníka panského stavu, který disponoval desítkami tisíc hektarů. Jedna varianta získávání hlasů spočívala proto i ve snaze oddělit od obrovských panství magnátů menší statky, které by těsně splnily nezbytná kritéria, a prodat je úředníkům ze statku nebo příbuzným – ať již se jednalo o zdánlivé prodeje, které byly po volbách opět navraceny do původního stavu, nebo nikoli. Karel

5 Státní oblastní archiv (dále SOA) Plzeň, pobočka Klatovy, Rodinný archiv (dále RA) Schreiner, karton 3, deník 20. března 1872 a dále.

6 Srov. K o ř a l k a, Jiří: *František Palacký (1798–1876)*. Wien 2007, s. 116 nn.

7 Dokonce ani jeho vlastní rodina nezůstala vůči takovému pokušení imunní, informoval Schreiner. Na straně konzervativců se dochoval případ Bedřicha Neupauera, který si vyžádal nabídky na své statky Hostačov a Golčův Jeníkov. Lobkowicz sdělil, „že by našemu chabrusu [...] dal samozřejmě přednost“, zdá se ale, „že prodat je nutnost!“ Možná by Neupauerovi pomohl už prodej jednoho z obou jeho statků (SOA Třeboň, Rodinný archiv Schwarzenbergů, mladší linie, Korespondence Karla III., N-d-245, Lobkowicz, 29. března 1872). Tamtéž, B-I-58/2, dopis jednoho voliče, který informoval, že mu nabízejí za statek 175 000 zlatých, což je „možná o 50 000 zlatých více, než by byla skutečná hodnota“. Přesto „nezlomně ujistil“, že neprodá.

Schwarzenberg tak údajně tímto způsobem vytvořil sedm nových hlasů pro konzervativce;⁸ celkově se však ústavověrní zdáli být právě v této sféře aktivnější. Státní správa se naproti tomu pokoušela takovému převodu zvrátit zpoždováním zápisů do pozemkové knihy a postupovala při tom zjevně podjatě – přinejmenším byla řada takových případů uvedena v pozdějším protestu konzervativců proti volbám. Volební řád, který měl „historické šlechtě“ zajistit právo na spolurozhodování, byl každopádně zcela zjevně doveden ad absurdum, jakmile na sebe strhly rozhodování houfy nastrčených osob financovaných z pochybných zdrojů.

Na straně stoupenců českého státního práva existovaly dokonce dvě konsorcia, jedno vydržované českou měšťanskou Národní stranou a druhé, které se ve svých interních záznamech – bez falešného studu, případně se špetkou ironie – rovněž nazývalo „chabrusem“, patřilo vysoké šlechtě.⁹ Tak či onak, k vůdčím vrstvám konzervativců náleželo několik nejbohatších velkostatkářů monarchie. Banky při tom hrály podružnou roli, nebo lépe řečeno, roli čistě komerční. Kromě toho se samozřejmě nejednalo o vídeňské banky ani o žádný ze známých pražských bankovních domů, které stály téměř bez výjimky na straně ústavověrných a samy vyslaly několik německých liberálních poslanců, ale o Živnostenskou banku založenou v roce 1868, kterou tehdy vedli generální ředitel Oliva a ředitel Kuzmány. 11. března 1872 – měsíc před volbami – poskytla Živnobanka konzervativnímu chabrusu 1,5 milionu zlatých. Úročení mělo být o 2 % vyšší než diskontní sazba Národní banky, v každém případě však mělo dosahovat nejméně 7 %.¹⁰

Jako záruka byl tehdy v řadách konzervativní šlechty propagován upisovací fond na záruční listiny (tzv. „*Gutstehungen*“). Zábavné světlo vrhá na tento hon na záruční listiny korespondence Jana Adolfa Schwarzenberga, majorátního dědice hlavní krumlovské větve, jenž se na rozdíl od svého opatrného otce, který se jen málokdy odvážil z úkrytu, velmi angažoval ve prospěch konzervativců, s vlastními penězi ale samozřejmě zacházel spořivě. „*Nejvýše 10 000 zlatých považuji za dostačující, zvláště když možná kromě toho ještě ve volbách prohrájeme.*“ O týden později však poslal svému orlickému bratranci Karlovi další záruční listiny za 30 000 zlatých a neopomněl podotknout, že se jednalo o „*koňskou dřinu*“. Hraběnka Therese Herberstein, kterou vyhledal, údajně ani neví, že „*100 krejcarů je jeden zlatý*“, Živnobanka pak je „*jedno z těch českých slov, kterým nerozumím*“, ale „*konečně přece jen podepsala...*“¹¹

8 Moravský zemský archiv v Brně (dále MZA Brno), Rodinný archiv Chlumeckých 7, Auersperg 6. dubna 1872.

9 Srov. klasickou práci P u r š, Jaroslav: *Volby do českého zemského sněmu v dubnu 1872*. Praha 1987.

10 SOA Třeboň, Karel III., B-I-58.

11 SOA Třeboň, Karel III., N-d-4, dopisy Jana Adolfa, 12. a 20. března 1872.

Konzervativní volební výbor, který tuto volební výzvu podepsal, byl tvořen několika desítkami členů.¹² Užší výbor, jenž pak tyto obchody skutečně provozoval, se však skládal z pěti pánů; v roce 1872 byl kromě Clam-Martinice jeho členem ještě Karel Schwarzenberg (který byl odjakživa znám jako mimořádně tvrdohlavý zastánce státoprávního stanoviska), děčinský dědičný hrabě Bedřich Thun (bratr bývalého ministra školství Lva Thuna), hlava mělnické větve Lobkowiczů a pozdější zemský maršálek kníže Jiří Kristián („Gox“) – a jeden nováček, kníže Hugo Thurn-Taxis (1817–1889) z Loučeně, který dosud politicky příliš nevystupoval. Hugo měl mladšího bratra Rudolfa (1833–1904), který se již v roce 1848 projevil jako radikální Čech, později se vzdal titulu a vycestoval do Bulharska; kromě něj měl i dalšího bratra zcela bez zájmu o politiku, generála jezdeckta a nejvyššího podkoního Emmericha (1820–1900), který byl, pokud jde o uvedené způsoby, zcela mimo podezření.¹³ Sám Hugo byl ženatý s hraběnkou Almeidou Belcredi, sestrou Egberta Belcrediho, svárlivého vůdce moravských konzervativců. V rámci tohoto užšího výboru byla zřejmě dohodnuta jistá dělba práce: Clam-Martinic – který později tvrdil, že byl „*proti celé té věci* [totiž chabrusu], *nezavinil ji a nezpackal*“¹⁴ – měl hlavní slovo v politice se Schwarzenbergem jako korektivním činitelem; Taxis a Gox se věnovali společenské stránce voleb. Nákupy byly kvůli jednoduchosti uzavírány na Taxisovo jméno, nikoli jménem výboru, jak si později Thurn-Taxis naříkal: „*Mé jméno stojí pod smlouvou samotné*...“¹⁵

V konečném důsledku se v chabrusové bitvě jednalo o boj nerovnými prostředky: zatímco na straně konzervativců byla řeč o „válečné“ pokladně ve výši 1,5 milionu zlatých (plus údajně další 3 miliony od českého měšťanského konsorcia), vyčíslily tiskové zprávy obrat protistrany na ne méně než 9,5 milionu.¹⁶ Za těchto předpokladů se dal výsledek, jak vyplývá z interních propočtů konzervativců, vcelku předvídat: přikoupili devět hlasů, o 16 přišli.¹⁷ Tento výsledek by sám o sobě ještě neznamenal porážku konzervativců. Jejich volební výsledek z prosince 1871 totiž vykazoval náskok 24 hlasů. Volební právo však obsahovalo některé para-

12 Seznam se nachází v SOA Třeboň, Karel III., B-I-58/1.

13 V o t y p k a , Vladimír: *Rückkehr des böhmischen Adels*. Wien 2010, s. 147–153; W i n k e l h o f e r , Martina: *Die obersten Hofbeamten unter Kaiser Franz Joseph I.* Diplomová práce. Wien 2005.

14 SOA Plzeň, pob. Klatovy, RA Windischgratz 448, Clam 10. ledna 1874.

15 SOA Litoměřice, pob. Žitenice, Korespondence Jiřího Kristiána Lobkowicze, B/595, Taxis 29. března 1875.

16 P u r š , J.: *Volby*.

17 Dalších osm voličů však bylo nuceno zdržet se volby. Tyto počty jsou uvedeny podle rozpisu Franze Wellata, komorního ředitele hraběte Josefa Nostice (SOA Třeboň, Karel III., B-I-58). Purš uvádí ještě vyšší počty. Ve spisech Lva Thuna (SOA Litoměřice, pob. Děčín, RA Thun A XXI, E 572) se nachází seznam, který uvádí rovněž 16 ztracených hlasů, a k tomu ještě poznámka, že 29 dalších hlasů zůstalo ústavověrným zachováno díky nákupům – Schreinerovy výtky tedy nebyly vycucány z prstu!

grafy, např. co se týče volebního práva statků, jež se nacházely v držení více osob, které bylo možné případ od případu interpretovat jinak.¹⁸ Zde byly brány doširoka otevřené pro úřední šikanu a manipulace, které šly celkově k tíži opozice. Různé jiné okolnosti pak dokonaly zbytek. Jan Adolf Schwarzenberg tak například psal o dosud konzervativním knížeti Maxi Fürstenbergovi: „*S Maxem se nedá nic dělat: dosud poctivě odporoval ministerským nařízením, ale ode dneška se vynořilo strašlivé nebezpečí: kněžna Leon [...] chce pro svého blbce od otce zlaté tele: kdo ví, zda vláda neučiní toto otelení závislým na Maxově hlasu?*“¹⁹

V důsledku tohoto takřkajíc konvenčního způsobu vrchnostenských volebních praktik ztratili konzervativci v součtu mnohem více hlasů, než získali různými koupěmi a prodeji statků, které – jak se zdá – prospěly nejvíce stranickým soukmenovcům, kteří chtěli svá panství prodat za co nejvyšší cenu vlastní straně. Na obou stranách se k osvětlenému kruhu bývalých držitelů panství nově přidala celá řada měšťanských politiků. Podle „propočtů“ obou stran se dalo v polovině dubna očekávat jasné vítězství ústavověrných.²⁰ Konzervativní strana se proto v posledním okamžiku rozhodla²¹ z voleb úplně odstoupit a podat protest, který byl Jindřichem Clam-Martinicem předložen i veřejnosti v obširné brožuře. Na císaře to však neudělalo dojem: Lev Thun u něho měl den před volbami audienci a vyslechl si, že místodržící v Čechách generál Koller je „*tak svědomitý muž, že se nespravedlnosti jistě není třeba obávat*“.²²

III. Finanční kocovina

Výsledkem byly, řečeno bez obalu, zbytečná námaha a vyhození peníze. Skutečné výdaje vyčíslil Taxis později na nejméně 28 000 zlatých. Daleko horší však pravděpodobně bylo, že se ceny po volbách samozřejmě propadly, zaprvé proto, že odpadla umělá poptávka, zadruhé proto, že ke koupím docházelo v čase přehřátí na vrcholu konjunktury. Sotva rok

18 Z tohoto důvodu bylo konzervativcům čtrnáct hlasů odebráno; ústavověrným byla tato změna zřejmě sdělena už předtím, srov. Clam-Martinitz, Heinrich: *Der Wahlsieg der Verfassungstreuen in Böhmen im April 1872 und seine Bedeutung im österreichischen Verfassungsleben*. Leipzig 1872, s. 36 nn.

19 SOA Třeboň, Karel III., N-b-4, Jan Adolf Karlu Schwarzenbergovi, 20. března 1872.

20 Schreiner mluvil o 507 oprávněných voličích. Z toho 39 voličských průkazů nebylo vyzvednuto. Ze zbylých 468 voličů hlasovalo 261 buď osobně, nebo na základě plné moci pro ústavověrné; protistrana si tak přišla na maximálně 207 hlasů. Rozpis v SOA Třeboň, Karel III., B-I-58, uvádí naproti tomu pouhých 245 ústavověrných oproti 214 konzervativcům při 40 neodevzdaných hlasech.

21 Ještě několik málo dní předtím psal Clam: „*V tomto okamžiku nemáme po uší námaze žádný udržitelný důvod pro rozhodnutí nevolit. Až do 22. lze ještě nějaké [hlasy] dodat, ale to by se nemělo nyní vůbec vyslovovat, jinak zůstane hned tucet pohodlných pánů doma.*“ SOA Třeboň, Karel III., N-d-55, nedatováno.

22 SOA Litoměřice, pob. Děčín, RA Thun E 74a, Deník Lva Thuna, 21. dubna 1872.

po volbách ale začala burzovním krachem dne 9. května 1873 dlouhotrvající recese. „Záruční listiny“ a úpisy konzervativních stranických soukmenovců zřejmě zdaleka nedosahovaly hodnoty jeden a půl milionu, Taxis však v zápalu boje finanční rámec zcela vyčerpал. V závěrečné bilanci proto zelo povážlivé manko v hodnotě nejméně půl milionu zlatých, pravděpodobně dokonce více.

Kdo měl tuto škodu zaplatit? Solidarita a zájem stranických soukmenovců porážkou právě nevzrostly. Šest týdnů po volbách převzal Taxis úkol zahájit prodej statků, které byly na věrné příznivce přepsány jen zdánlivě.²³ Velké potíže mu ale způsobilo už jen svolat v létě a na podzim dostatek kolegů na zasedání konzervativního volebního výboru za účelem projednání tohoto problému. „*Záležitosti našeho konsorcia vyžadují naléhavá rozhodnutí*“, pozvánky na dvě shromáždění však zůstaly „*většinou bez užítu*“.²⁴ Přesto se však Taxisovi – krátce před krachem burzy – ještě podařilo prodat jeden statek (Smilkov) za 430 000 zlatých.²⁵ Napjatá finanční situace už také neumožňovala dělat žádné laskavosti přátelům. Karel Schwarzenberg tak chtěl převzít statek (Grafenried) za 130 000 zlatých, musel se ale smířit s tím, že Edmund Belcredi, který v tomto případě fungoval jako nastrčená osoba, sehnal ve Vídni kupce, který nabídl 150–160 000 zlatých.²⁶

Taxis už navíc nemohl počítat s bezvýhradnou podporou ani v rámci užšího volebního výboru, jak prozrazuje jeden „Goxův“ dopis Karlu Schwarzenbergovi, který upřesňuje, že nikdo nemá „*závazek platit něco Taxisovi nad upsanou částku. [...] přesto jsem dal najevo, že kdyby došlo ke skutečně velké škodě, tak mu snad jednotlivci vypomohou, ale o převzetí nějakého závazku nebo schválení všeho, co činí, jsem nemluvil ani vlastním jménem a ještě méně jménem přítele*“.²⁷ Po zasedání 17. listopadu se Jan Adolf Schwarzenberg dotazoval: „*Co jste vlastně rozhodli – jsou ty peníze úplně fuč – a co se stane s těmi statky?*“²⁸ Za těchto okolností bylo pochopitelné, že by Taxis rád pověsil politiku na hřebík: „*Řekl jsem zcela upřímně, že mám politiky srdečně dost a už se nechci na hraní té komedie, ke které jsme vlastně nakonec odsouzeni, a těch neustálých fiascích podílet*“.²⁹ U příležitosti voleb do říšské rady na podzim 1873, které následovaly po zavedení přímé volby, Taxis

23 Takto zpětně v SOA Třeboň, Karel III., N-d-418, Taxis Karlovi, 2. listopadu 1872.

24 SOA Litoměřice, pob. Žitenice, Korespondence Jiřího Kristiána Lobkowicze B/595, Taxis Lobkowiczovi, 10. listopadu 1872; podobně dopis Windischgratzovi (SOA Plzeň, pob. Klatovy, RA Windischgratz 453) ze stejného dne. Nakrátko se objevila naděje, že o prodej statků bude usilovat jedna vídeňská banka, zdá se ale, že z tohoto projektu nebylo nic.

25 SOA Třeboň, Karel III., N-d-418, 29. března 1873.

26 Tamtéž, N-d-418, 8. srpna 1873.

27 Tamtéž, N-d-245, Gox Karlovi, 17. srpna 1872.

28 Tamtéž, N-b-4, 23. listopadu 1872.

29 SOA Litoměřice, pob. Žitenice, Korespondence Jiřího Kristiána Lobkowicze B/595, Taxis 7. ledna 1873.

z konzervativního volebního výboru odstoupil a byl rozhodnut „*vůbec žádné svolení nepřijmout*“.³⁰

Na přelomu let 1873/1874 začal volební výbor ještě jednou ve velkém stylu hledat subskribenty. Při zasedání na svátek Tří králů roku 1874 vyjádřil ochotu platit ročně 4 000 až 6 000 zlatých nejen nejužší kruh, ale i řada dalších pánů: „*Riziko nese v konečném důsledku Hugo Taxis, přítomní však prohlásili, že by, pokud to bude nutné, platili své příspěvky ještě šest let*“, psal Clam-Martinic.³¹ Dárci nebyli hledáni jen v Čechách. Pozornost se mezitím zaměřila i na stavovské druhy či politické spojení v jiných zemích. Clam-Martinic se například ptal, jakým způsobem by bylo možné oslovit olomouckého arcibiskupa, který má „*nekrřestánsky mnoho peněz*“; Lobkowicz měl také podle Clam-Martinice napsat Podstatskému: „*vždyť ten je myslím bohatý a statečného smýšlení*“, a možná i jeho švagra knížeti Janovi z Lichtenštejna, který je zde v této souvislosti uváděn poprvé.³²

Samozřejmě. Pokud by se nepodařilo uzavřít dohodu se Živnobankou, byl by údajně „*nevýhnutelný proces*“, který by byl „*finančně a morálně likvidační*“, pokud by nedopadl dobře; „*ať už by ale dopadl jakkoli, byl by politicky zničující*“.³³ S Živnostenskou bankou sice byla 19. února 1874 skutečně podepsána dohoda o splátkách, které do roku 1878 stále ještě dosahovaly částky téměř půl milionu zlatých.³⁴ Na konci roku však už opět byly zvony na poplach. Clam-Martinic shrnul situaci následovně: „*Při prvním jednání jsme počítali s upsanou částkou o 50 000 zlatých vyšší, než se sešla dokonce s pomocí během šestého roku*.“ Také od Staročechů, Národní strany, doufal výbor obdržet 50 000 zlatých, dostal však pouhých 5 000. „*Potom se k tomu přidala vyšší úroková sazba, než v jakou jsme doufali – a konečně ty objekty vůbec nemáme a ty ostatní, zejména cukrovary, jsme prodali s významnou ztrátou oproti předběžnému odhadu v rozvaze*.“ Údajně bylo bezpodmínečně potřeba dalších 200 000 zlatých. Kdyby bylo možné vzít si hypotéku, bylo by třeba zaplatit 12–14 000 zlatých na úrocích ročně. Clam-Martinic z toho chtěl převzít 2 000 zlatých, ptal se však sám sebe: „*Kdo ale poskytne hypotéku?*“ Zde opět padlo jméno knížete Jana z Lichtenštejna. Možná by mu podle Clama-Martinice mohl Westphalen – který pro knížete vykonával administrativní úkoly – objasnit, že nejde jen „*o nějakou politickou akci, ale*

30 Tamtéž, 13. září 1873.

31 SOA Třeboň, Karel III., N-d-55, 25. ledna 1874. Seznam dárců vedl Pálffy se 3 000 zlatými, Öttingen dal 1 500, Conte Veith, Alfred Windischgratz a Friedrich Westphalen každý po 1 000; v dopise Windischgratzovi z 10. ledna uváděl Clam-Martinic ještě Mořice Lobkowicze s 2 500 zlatými, Bedřicha Kinského s 2 000 a Theodora Thuna s 1 000 zl.

32 SOA Litoměřice, pob. Žitenice, Korespondence Jiřího Kristiána Lobkowicze B/84, Clam 23. ledna 1874.

33 SOA Plzeň, pob. Klatovy, RA Windischgratz 448, 10. ledna 1874.

34 Koncem roku 1874 bylo splatných 60 000 zlatých, v září 1875 152 000 zlatých, v červnu 1876 a 1877 vždy 92 000 zlatých a v červnu 1878 64 000 zlatých. (Korespondence Jiřího Kristiána Lobkowicze B/595, Taxis 29. března 1875.)

o stavovské druhy“ a o to pomoci jim „z nepříjemné situace, kterou si skutečně nepřivodili pour leur bon plaisir.“³⁵

Mezitím byl Taxis blízko zoufalství. V březnu 1875 psal Lobkowiczovi: „*Nevím si rady, jak máme dostát našim závazkům.*“ Taxis sám platil dle svých slov už 28 000 zlatých ročně; k tomu „*po Jindřichových tirádách*“ letos dalších 30 000 zlatých, „*abych šel touto částkou příkladem*“. Jeho shrnutí znělo následovně: „*Udělal jsem už víc, než jsem udělat mohl, než jsem udělat měl, ale mé jméno stojí pod smlouvou samotné.*“ Taxisův „*dopis skončil v loňském roce fiaskem u všech, kteří se s konzervativní stranou druží, dokud to nic nestojí. [...] a v jakém poměru je můj majetek k mnohým jiným. [...] Vy všichni mě pokládáte za Krésa.*“ Přesto: „*Na můj majetek nelze upsat ani tu nejmenší sumu.*“ Také Taxis myslel na Lichtenštejna jako na zachránce v nouzi: „*Kdyby to šlo s Tvým švagrem, bylo by to nejlepší a na úroky bych rád přispěl svou troškou.*“³⁶

Ještě v květnu, kdy byla záchranná akce – zjevně bez Taxisova vědomí – už v běhu, se stížnosti opakovaly: „*Nejedná se přece proboha o mé soukromé dluhy, s jejichž splacením mi mají pomoci mí přátelé. [...] Tento nešťastný dluh jsem smluvil a stvrdil svým jménem na základě plné moci a z pověření strany, která mě k tomu zvolila, a se souhlasem rovněž zvoleného výboru, samozřejmě s přesvědčením, že celá strana stojí za mnou, a nyní mám nést celou ztrátu sám a zničit se?*“³⁷ Ať již to byl Lobkowicz, kdo navázal kontakt s Lichtenštejnem, nebo Westphalen, podle spisu, který našel v knížecím archivu Dr. Stögmanna, bylo už v dubnu „chabrusovým hrabatům“ vyplaceno 200 000 zlatých a v květnu následovalo dalších 50 000. Smlouva nese datum 25. června: byly sjednány splátky ve výši 10 000 zlatých ročně, splácet se však mělo začít až za pět let. Úroková sazba byla stanovena na 5 %.³⁸

Zajímavé je rozdělení částky mezi členy užšího volebního výboru. Na Taxise připadalo 100 000 zlatých, na Clam-Martinice 65 000 zlatých, na Goxe a Fritze Thuna po 35 000 zlatých a na Ferdinanda Lobkowicze 15 000 zlatých. Tím byla aféra uzavřena. Clam-Martinic shrnul: Po naší „*dohodě je věc chabrusu do té míry s konečnou platností finalizována, že už nelze vznášet žádné nároky na některého z nás, dokonce ani tehdy ne, kdyby se měly změnit úrokové sazby, z nichž ten elaborát vychází*“.³⁹

Taxis tak byl zbaven bezprostředního nebezpečí platební neschopnosti. Přesto hořce shrnul (s kousavou odbočkou ohledně politických plánů státoprávní strany): „*Bylo mně naoktrojováno 100 000 zlatých, protože se u nás zkrátka vždycky oktrojuje. K tomu přibýlo ještě 360 000 zlatých dluhu u banky, díky čemuž mi velkomyslně ponechali poslední statek, co ještě máme.*“

35 Tamtéž, B/84, Clam 20. prosince 1874.

36 Tamtéž, B/595, Taxis 29. března 1875.

37 Tamtéž, B/595, Taxis 4. května 1875.

38 Sammlungen des Fürsten von Liechtenstein, Hausakten (SL-HA), Hofkanzlei, Z. 3197/1893.

39 SOA Litoměřice, pob. Žitenice, Korespondence Jiřího Kristiána Lobkowicze B/84, Clam 9. června 1876.

[...] *Čest, že jsem byl předsedou tohoto švindlu, mě tedy stojí skoro 200 000 zlatých, kam totiž počítám statek... To je majetek, to málo, co ze všeho nejméně mohu promrhat a o co jsem okradl své nebohé děti.*“⁴⁰ Apeloval proto i nadále na své přátele, aby mu pomohli se splácením tohoto dluhu, „*bud' větší částkou, nebo několika tisíci zlatými po dobu deseti let*“. Karlu Schwarzenbergovi psal: „*Domluvili jsme se teď, že budeme hledat přátele, kteří by nám mohli s platbami pomoci. Tebe samotného zřejmě požádal Fritz Thun. Neodvažuji se proto tuto prosbu vyslovit.*“ Speciálně prosil Karla, aby ztratil slovo u hraběnky Herbersteinové. „*Jsem jí příliš vzdálen, než abych se na ni mohl obrátit sám. Pokud Tě napadne ještě někdo další, byl bych Ti z celého srdce vděčný.*“⁴¹ Také arcivévoda Karel Ludvík, který byl ze všech bratrů Františka Josefa nejvíce nakloněn konzervativcům (v roce 1871/1872 je ale odrazoval od nástupu), byl považován za potenciálního zachránce. Zde to byla Lichtenštejnova sestra Sophie Löwenstein, na kterou Taxis pomýšlel jako na možnou zachránkyni. Svou podporu mu přislíbil také Windischgraetz a přinejmenším ještě jeden další pán; přesto nechyběly kousavé poznámky o stavovských družích, kteří se k jeho snahám otočili zády: „*S Jiřím Buquoyem, který si vždycky hraje na žebráka, a s Carlem Öttingenem, který je známým lupičem, se, myslím, nedá dělat vůbec nic; stejně tak s Jaromírem [Czerninem], který se vůbec neúčastnil ani na počátku.*“⁴²

Se stranou jako takovou Taxis po všech svých zkušenostech samozřejmě s konečnou platností skoncoval. Jeho text vyvrcholil proroctvím – které se mělo během několika málo let potvrdit: „*Že už k této straně nenáležím, bude na konci každý považovat za přirozené, a už se těším na ten povyk, až se předseda blahoslavené komise pro fundamentální články objeví v panské sněmovně uznávaje ústavu.*“ Clam-Martinic za sebe odpověděl kousavou replikou, že to, že Taxis patřil ke straně už příliš dlouho, „*mu můžeme právem potvrdit na orazítkováném listu s pečeti.*“⁴³ Ještě mnohem tvrdší soud vyslovil ve svém deníku Taxisův švagr Egbert Belcredi: „*Hugo byl vždy mělký, lehkovážný člověk bez víry a zásad, takzvané člověčísko. Ve zkouškách vážných časů jsou takové plevy sfouknuty.*“⁴⁴

40 SOA Plzeň, pob. Klatovy, RA Windischgraetz 453, Taxis 14. června 1875.

41 SOA Třeboň, Karel III., N-d-418, Taxis 5. června 1875.

42 SOA Plzeň, pob. Klatovy, RA Windischgraetz 453, Taxis 14. června 1875. Jaromír Czernin po chabrusových volbách psal: „*Nikdo se mě neptá, nikdo mě nechce slyšet, pomoci nemohu. [...] Když člověk pořád mluví jen o cenění si svých zásad, těžko strávuje jakýkoli oportunismus, pak se musí bezpodmínečně zdržet i nedůslednosti a slovíčkaření a zejména nevyužívat oportunismu zrovna tam, kde s sebou nese přinejmenším zdání nekorektního jednání. [...] Chť už použít nedostatky a dvojznačnosti zákona proti vládcům je zlý přehmat, který může vést jen k fiasku.*“ RA Windischgraetz 448, Czernin 4. května 1872.

43 SOA Litoměřice, pob. Žitenice, Korespondence Jiřího Kristiána Lobkowicze B/84, Clam 24. června 1876.

44 Deník Egberta Belcrediho (soukromé vlastnictví Brno, kopie v Moravském zemském muzeu), 8. února 1875. Belcrediho zloba narostla, když Taxis vstoupil do panské sněmovny („*ubohý subjekt*“, 25. prosince 1875) a nechal se Ústavní stranou zvolit do delegací („*přeběhlík*“, 19. února 1876).

IV. Kníže Jan a politika

Shrnutí: Lichtenštejn se ukázal být zachráncem v nouzi, ovšem ne jako Ježíšek, který rozdává dárky, ale – řečeno bankovní-technickou terminologií – jako *lender of last resort*, který svým stavovským druhům i ve dvojnásobné krizi jejich osobních financí i světové ekonomiky přinejmenším neúčtoval žádný příspěvek za riziko, ale oněch 5 %, které garantoval například i stát železničním investorům. O dalším vývoji tohoto obchodu, který se kvůli splátkám táhl ještě delší dobu, už v příslušných rodinných archivech nelze najít žádné další doklady – což při vší opatrnosti snad umožňuje učinit závěr ex nihilo, že záležitost probíhala bez větších komplikací. Pokud je tato hypotéza správná, neměl rod Lichtenštejnů sice žádnou ztrátu, ale smířil se možná s náklady obětované příležitosti (*opportunity costs*).

Následně se samozřejmě nabízí i otázka, jaký byl politický postoj knížete Jana. Především, že zdrženlivost, kterou se kníže Jan vyznačoval ve společenském životě, se projevovala i v politickém dění.⁴⁵ Nelze ale mluvit ani o úplné abstinenci. Právě v prvních letech parlamentárního života, kdy soupeření stran ještě představovalo fundamentální spor o platnost ústavy, mohla být neutralita paradoxně vykládána dokonce jako vměšování, jako odpírání podpory politice císaře. Jan proto, jak se zdá, hlasoval s vládou, kdykoli tato výslovně vytáhla do boje za ústavověrné – v tomto smyslu ho také seznam vytvořený konzervativci v roce 1872 počítá k protivníkům,⁴⁶ i když jeho sestry – s jednou výjimkou – byly provdány za vůdčí konzervativce.⁴⁷

Zatímco však ústavověrní vstoupili do voleb bez výslovné podpory „shora“, klonil se Jan zcela zjevně k neúčasti u voleb. Protože byl oprávněn volit ve voličském sboru držitelů fideikomisních statků, neměl jeho hlas v kontroverzních volbách v Čechách rozhodující význam, jako tomu bylo případně na Moravě. Když například výpočty na Moravě jednou ukazovaly pat ve voličském sboru držitelů fideikomisních statků, psal „manažer“ ústavověrných: „...v nejkrajnějším případě bude muset posloužit kníže Jan,

45 Zde se možná nabízí paralela se Schwarzenbergy – také tady projevovala starší krumlovská větev mnohem větší zdrženlivost než mladší orlická. V případě Lichtenštejnů to byla mladší moravskokrumlovská větev, která byla považována za jednoznačně ústavověrnou. Jejich dámám (například kněžnám Lori Schwarzenbergové nebo Elisabeth Salmové) připsával například Egbert Belcredi – z konzervativního hlediska – škodlivý vliv na jejich manžele, přesně obráceně než u Janových sester; srov. Belcrediho deník, 5. ledna 1876, 24. srpna 1878.

46 Srov. uvedený seznam v SOA Třeboň, Karel III., B-I-58; také Jan Adolf Schwarzenberg (N-B-4, 20. března 1872) zhodnotil Jana stejně: „*Můj švagr Jan patří, zdá se, do druhého tábora.*“

47 Sophie (1837–1899) od roku 1863 provdána za knížete Karla Löwensteina, Ida (1839–1921) za Jana Adolfa Schwarzenberga, Anna (1846–1924) za Goxe Lobkowicze, Františka (1834–1909) za Ferdinanda Trauttmansdorffa, jednoho ze zakladatelů moravské strany středu.

*k čemuž by bylo nutné nasadit ďábelskou palečnici.*⁴⁸ Citát podle mého názoru velmi dobře charakterizuje postoj knížete Jana: v případě nutnosti spíše ústavověrný, nejraději si ale držel odstup od politického dění.

Nejpozději od 80. let se pak nevolení prosadilo jako obecné pravidlo. Krátce před přelomem století si např. Buquoy poznamenal, že kníže Jan v Čechách už 15 let nevolil.⁴⁹ Na Moravě existovala od roku 1879, tj. od konce liberální éry, strana středu, která v zásadních otázkách uznávala ústavu, v praktické každodenní politice ale chtěla, aby se protistraně dostalo spravedlnosti. Tato strana byla velmi podporována ministerským předsedou Taaffem. K jejím zakladatelům a významným organizátorům patřil hrabě Zikmund („Zsiga“) Berchtold, kterého s Janem pojil už od mladických let úzký vztah dalece přesahující dobré vztahy mezi sousedy. I když kníže Jan do strany středu nikdy nevstoupil a také v panské sněmovně byl veden jako jeden z mála poslanců bez stranické příslušnosti, sledoval zřejmě tyto snahy se sympatiemi.

Jeho švagr kníže Alexander Schönburg, bílá vrána mezi černými švagry knížete, hodnotil jeho postoj na začátku 80. let v každém případě následovně: Myslí si, že mu *„vliv jeho dam brání hlasovat s námi a že mu vliv hraběte Berchtolda brání zdržet se hlasování...“*⁵⁰

Fürst Johann Liechtenstein als finanzieller Schutzpatron der „Chabrus-Grafen“ 1875

Bei den berüchtigten böhmischen Landtagswahlen im April 1872 gründeten nicht bloß die Verfassungstreuen ein Konsortium („Chabrus“) zum Ankauf wahlberechtigter Güter in der Kurie des Großgrundbesitzes, sondern auch die staatsrechtlichen Konservativen. Vielfach wurden dabei zu überhöhten Preisen auch Güter eigener Parteigänger angekauft. Nach den Wahlen und dem Börsenkrach von 1873 verfielen die Preise. Doch während die Verfassungstreuen die Kosten dieser Operation auf die Regierung bzw. Wiener Banken abschieben konnten, blieb das konservative Wahlkomitee auf einem Berg von Schulden sitzen, für den sich niemand verantwortlich fühlte. Es bestand die Gefahr, daß Fürst Hugo Thurn und Taxis auf Loucim, der federführend für den konservativen „Chabrus“ tätig gewesen war, allein für alle Schulden aufkommen mußte. Nur einige wenige Konservative erklärten sich zu finanziellen Beiträgen bereit. Taxis trennte sich daraufhin im Zorn von der Partei. Um einen Skandal zu vermeiden, mußte zumindest ein Überbrückungskredit besorgt werden. Einen solchen Kredit zu günstigen Bedingungen gewährte 1875 Fürst Johann Liechtenstein, der zwar politisch neutral war bzw. mit der Regierung ging, aber nicht zuletzt auf Drängen seiner konservativen Verwandten seinen Standesgenossen zu Hilfe kam.

48 MZA Brno, RA Chlumeckých 1/VII, Kalnoky 24. listopadu 1871. Také v létě 1870, za Potockého vlády, se kníže Jan zdržel volby (RA Chlumeckých 7).

49 SOA Třeboň, RA Buquoy 546, Die böhmischen Großgrundbesitzer und ihre Parteilstellung.

50 MZA Brno, RA Chlumeckých 1, složka XIIa, Schönburg 14. července 1880. Schönburg možná podcenil nezávislost knížete Jana. Chlumecký ho každopádně v roce 1883 opět uvádí mezi těmi, kdo se zdrželi volby.

Johann Kräftner

Lichtenštejnové jako sběratelé umění a mecenáši

The Liechtensteins as art collectors and patrons

At the beginning of the Liechtenstein collecting activity stand Prince Charles I of Liechtenstein (shortly after the year 1600) and his son Charles Eusebius who by acquiring Rubens's Assumption lay the foundation of the Rubens Collection, to which Johann Adam Andreas added the most valuable pieces. In his writings, Charles Eusebius created a content basis of the collection activity. With his design to destine a special floor for the collection in the Bankgasse palace, he created the idea of a museum as an institution, which materialized in the opening of the Liechtenstein Gallery in Rossau as the first Viennese museum accessible to the public for an entrance fee in 1810. Within the framework of trust estate, every prince could sell art pieces and add new ones. Continuing this process, also the contemporary prince gave up and acquired collection pieces and through this exchange process increased the value of the collection.

Key words: collecting activity, patronage as means of commissioning artistic works, builders, Rubens, Baroque, museum

Diskutuje-li se o mecenášství rodu Lichtenštejnů, je nutné zmínit v zásadě dva aspekty: na jedné straně jejich roli zadavatelů uměleckých zakázek a na straně druhé jejich sbírkotvornou činnost. V obou případech se jedná o projevy jedné a též formy sebe prezentace, která provázela dějiny rodu po dlouhá staletí. Obecně se uvádí, že tento jev započal za vlády knížete Karla I., což je správné jen zčásti. Většinou se zapomíná na obdivuhodnou činnost biskupa Jiřího z Lichtenštejna na Mikulově (Georg von Liechtenstein-Nikolsburg, okolo 1360–1419) v Tridentu, který dal oběma aspektům – zadávání zakázek i sběratelství – první nezapomenutelný impuls.

V letech 1381–1390 se objevuje jako probošt svatoštěpánského dómu ve Vídni a jako kancléř tamní univerzity. V roce 1390 byl zvolen tridentským biskupem. Rozepře s usedlou pohraniční šlechtou (Arco, Lodron...) přivedly Jiřího do náruče vévody Friedricha IV., tridentského dědičného fojta, který ho donutil vzdát se světského panství a v roce 1407 ho poslal do Vídně. V letech 1409 a 1417 se Jiří z Lichtenštejna mohl v rámci vzeštupů a pádů, které nebraly konce, znovu vrátit do Tridentu. V roce 1419 zemřel na zámku Neuspaur (Nonsberg, Jižní Tyroly).

Již soupis knih zabavených v souvislosti s jeho prvním vyhnáním z Tridentu prozrazuje široké pole zájmů Jiřího z Lichtenštejna. Jako

výzdobu Orlí věže ve své rezidenci, dnešním Castello del Buonconsiglio, zadal krátce před přelomem 15. a 16. století cyklus ročních období, který přenesl do monumentálního malířství témata miniatur z horarií. Ztvárněním sněhové bitvy, které pokrývá celou stěnu, se pak zapsal do dějin umění. Kromě toho však působil i jako sběratel pozdně středověkého zlatnického a stříbrnického umění, jehož výtvořiny nesly erb Lichtenštejnů. Kolegové v Tridentu tuto významnou sbírku v posledních letech intenzivně vědecky zpracovávali a dnes je to, co se z ní zachovalo, vystaveno v tridentském chrámovém a diecézním muzeu.

Druhý velký impuls dal umění a sbírkotvorné činnosti bezpochyby kníže Karel I. z Lichtenštejna (1569–1627), který je stálým tématem diskusí Česko-lichtenštejnské komise historiků. V panovníkovi Rudolfovi II. Habsburském (1552–1612), kterému zprvu sloužil, měl vzor s téměř škodlivým vlivem. Habsburkovi bylo až příliš často vytýkáno, že se soustředil jen na svůj dvůr múz, své nové Athény na pražských Hradčanech, kde kolem sebe shromáždil umělce, zahrnul je zakázkami a sbíral velmi široké spektrum uměleckých předmětů. Jeho palatina na Pražském hradě, Karla, ovlivňovalo toto puzení shromáždit krásy a kuriozity tohoto světa v uměleckých sbírkách, velmi intenzivně.

Už ve stínu svého mentora působil Karel rovněž jako zadavatel uměleckých zakázek a sběratel, aby pak po Rudolfově smrti v roce 1612 v Praze, když zájem o sběratelskou činnost za Rudolfových nástupců Ferdinanda a Matyáše polevil a umělci ani dílny neměli jasnou představu o svém cíli, sám vklouzl do role, kterou kdysi tak suverénně hrál Rudolf II.

Zakázkami na díla Adriana de Vries – sochami *Kristus v bídě* z roku 1607, s podstavcem opatřeným hrdým nápisem mecenáše, *Svatý Šebestián* v Knížecích sbírkách a možná i jinými, o nichž dnes zatím víme příliš málo – a dále mozaikami vyráběnými technikou *pietra dura*, které vytvořili Ottavio (1567–1624) a Dionysio Miseroni (1607–1661) ještě v Praze, získal do sbírky umělecké předměty zásadního významu, podle kterých se mohla kdykoli orientovat i pozdější knížata lichtenštejnského rodu. *Zdobená truhlice* z doby okolo roku 1620 a *stolní deska* z dílny Cosima di Giovanni Castrucci (okolo 1590 – okolo 1619) a Giuliana di Piero Pandolfini (dok. 1615–1637) jsou vzpomínkové monumenty připomínající bitvu na Bílé hoře. Korunuji je Karlovy iniciály (propletená písmena CC a koruna), proti kterým vypadají insignie Ferdinanda (F a královská koruna) téměř nuzně.

Svémi stavebními zakázkami dokázal Karel I. z Lichtenštejna jistě navázat na to, co započali stavitelé a architekti v době renesance (a co je dosud příliš málo prozkoumáno), a položil tak i zde základy, na nichž mohl stavět jeho syn Karel Eusebius I. a především pak jeho vnuk Jan Adam Ondřej I. se svými grandiózními stavebními zakázkami v době baroka.

Karel Eusebius I. z Lichtenštejna (1611–1684) pokračoval plynule v zadavatelské a sběratelské činnosti svého otce navzdory překerní finanč-

ní situaci, v níž se často ocital, a formuloval své vlastní akcenty, které lze dodnes vysledovat v jeho sbírce. Zcela v intencích působení svého otce získal zakázku na vyřezávaný *Velký džbán s víkem* od Dionysia Miseroniho jeden z monumentů tohoto žánru a ve Florencii v roce 1637 jednu z nejnádhernejších desek vytvořených technikou *pietra dura* (Giuliano di Piero Pandolfini, dok. 1615–1637), do níž nechal při své návštěvě města na řece Arno vtělit ještě svůj erb.

Jeho největší zásluhou je však pravděpodobně kodifikace tohoto do té doby ne úplně zavedeného chování v několika spisech, které byly zamýšleny jako pokyny pro syna Karla Eusebia a jeho potomky: *Werk von der Architektur* (Dílo o architektuře), *Prinzenerziehung* (Výchova princů) a *Gestüttelehre* (Nauka o hřebčíně). Očividně mu záleželo na tom, aby svým potomkům předal v písemné podobě návod, jak postupovat při zadávání uměleckých zakázek, sbírkotvorné činnosti a uchovávání sbírkových předmětů, jehož profesionální kritéria se v rodině osvědčovala již po dvě generace, a učinil z něj vodítko pro knížecí chování platné na věčné časy.

Ještě jemnější síť utkal potom Jan Adam Ondřej I. (1662–1712) tím, že do země přivezl velké množství uměleckých děl. Ve Vídni se také usídlily první firmy, které se soustavně věnovaly mezinárodnímu obchodu s uměním a na objednávku se pokoušely plnit požadavky svých rozmazlených zákazníků. Sledujeme-li cesty těchto uměleckých děl, první dopisy, které je vychvalují, *modelli a bozzetti*, které se pokoušely zprostředkovat vzhled uměleckých předmětů dlouho před vznikem fotografie, a lačnost vzájemně si konkurujících sběratelů, velmi rychle se nám vybaví způsoby dnešního trhu s uměním, jehož celosvětový záběr ostatně většinou nesprávně pokládáme za vynález naší současné doby. Samotné nás vždy znovu udiví, jak přesně jsme u mnoha uměleckých děl informováni o daném nákupu a peněžních tocích ve vysoce rozvinutém mezinárodním bankovníctví, které s koupí souvisely. Postup a modality často nejsou jiné, než je tomu dnes.

Jan Adam Ondřej však spřádal plány i na jiném poli. *Zahradním palácem* na tehdejším vídeňském předměstí Rossau a novým *Majorátním domem* v ulici Schenkenstrasse (dnes Bankgasse) v centru Vídně vytvořil dva monumenty, které značně zlepšily postavení rodu Lichtenštejnů ve vídeňském společenském životě. V Bankgasse také nechal poprvé na jednom místě instalovat svou uměleckou sbírku, která se mezitím rozrostla do obrovských rozměrů, a to ve vlastní beletáži, kde byla od roku 1705 přístupná malému okruhu vyvolených. Pro vídeňské umělce vrcholného baroka byla tato galerie místem, kde mohli díky soudobosti sbírkových předmětů snadno najít inspiraci u velkých mezinárodních vzorů. Georg Raffael Donner (1693–1741) tam zhlédl domněle antická díla *Apollón s Kupidem* (obr. 1a) a *Merkur*, od knížete Karla Eusebia je odkoupil a teprve později připsal jejich skutečnému autorovi, kterým byl François Duquesnoy (1597–1643). *Apollóna* Donner repliko-



*Obr. 1a: Apollo s Cupidem
od Françoise Duquesnoye*



*Obr. 1b: Apollo od Georga Raffaela
Donnera*

val ve své vlastní verzi jako odlitek z olova (obr. 1b), který je jen na první pohled prostou kopií předlohy, na druhý však subtilní transformací, v níž převládá skrytý klasicismus období vrcholného rozkvětu vídeňského barokního sochařství. Dnes vládnoucí kníže Hans-Adam I. získal tuto variantu zcela ve smyslu kontinuity sbírkotvorné činnosti knížecího rodu v roce 2001 na mezinárodním trhu s uměním. Duquesnoyova díla zcela odpovídala i vybranému vkusu knížete Jana Adama Ondřeje, jehož oko mnohem raději spočinulo na jasných liniích boloňského baroka než na záplavě pohybů a tvarů tehdejších římských vzorů. Bronz ho jako materiál přitahoval stejně silně jako už jeho dědečka. Bronzovými kopiemi podle antických originálů otevřel – zcela v souladu s doporučeními uvedenými ve spisech svého otce Karla Eusebia – bránu, kterou jen o málo později opět zavřeli Medicejští vládnucí ve Florencii, kteří v téměř inflačním kopírování spatřovali ohrožení primátu svých originálů.



*Obr. 2: Svatý Jan Křtitel
od Jacopa Sansovina*



*Obr. 3: Busta Maximiliána II. Emanuela
Bavorského připisovaná Guillieltu de Grof*

Zdá se, jako by tato slabost pro bronz přeskočila jako hořící jiskra i na jmenovce největšího barokního stavebníka a sběratele – na Hanse-Adama II. z Lichtenštejna, který za nyní již více než třicet let trvající sbírkotvorné činnosti nezískal v žádném žánru tak významné přírůstky do Knížecích sbírek, jako na tomto sběratelském poli: plastiky jako *Svatý Jan Křtitel* od Jacopa Sansovina (1486–1570; koupeno v r. 2001; obr. 2), *Svatý Šebestián* od Andrey Mantegna (1431–1506; koupeno v r. 2001), reliéf znázorňující krutou *Smrt hraběte Ugolina della Gherardesca a jeho synů hladem* od Pierina da Vinci (okolo 1529–1553; koupeno v r. 2010) nebo exaltovaná *Busta Maxmiliána II. Emanuela Bavorského* připisovaná Guillieltu de Grof (před r. 1676–1742; koupena v r. 2010; obr. 3; vznikla krátce předtím, než se Maxmiliánovi nepodařilo získat císařskou hodnost, o kterou usiloval) nelze snadno překonat a dotvářejí zcela v návaznosti na počiny předchozích sběratelů knížecí sbírku bronzů do jedinečné plnosti a úplnosti.



Obr. 4: Kabinet Badminton

Totéž co o bronzích lze říci i o pracích vytvořených technikou *pietra dura*. I zde se zdá, že bacil, který nakazil velké sběratele na počátku – Karla I. a Karla Eusebia I. – přeskočil i na dnešního vládce, jinak by se nerozhodl usilovat o vlastnictví *kabinetu Badminton* (obr. 4), který mu byl na aukci v aukční síni Christie's v Londýně dne 11. prosince 2004 také

přiklepnut. Dodnes je to nejdražší kus nábytku, který kdy byl vydražen v aukci. V jednom mohutném tělese spojuje velké vášně knížecího sběratelství: lesk řezaných drahokamů, které jsou se spoustou fantazie seskládány do obrazů a zdají se přetrvávat věčnost, ale i umění práce s bronzem, které je v nepřekonatelné kvalitě reprezentováno znázorněním čtyř ročních období od Girolama Ticiatiho (1676–1744) a pozlacenými bronzovými ornamenty.

Kromě takových kontinuit jsou však pro dějiny Knížecích sbírek právě tak příznačné dramatické zlomy, které provázely jejich genezi. Zlomy, které lze vysvětlit prostě a jednoduše tím, že se sbírky dodnes řídí vkusem příslušného vládce a vlastníka sbírky, jenž často odvrhl stovky děl, a v souladu s pravidly fideikomisu, který až do roku 1938 zajišťoval pokračování sbírek, je nahradil akvizicemi dle svého vkusu. Takové zlomy nemusí být vždy bolestné. Kníže Josef Václav I. z Lichtenštejna (1696–1772) obohatil sbírky díky své zálibě ve francouzském umění o zcela nová díla francouzského malířství, knižního umění a uměleckého řemesla. Jednalo se o vkus, který vídeňskému císařskému dvoru nebyl příliš po chuti a který ve Vídni jedinečným způsobem kulminoval teprve sbírkami rodiny Rothschildů, dnes stejně jako mnoho francouzských uměleckých předmětů z Knížecích sbírek rozvátými do všech stran.

V minulosti však mohly takové zlomy vést i ke katastrofálním ztrátám. Rozhodnutím knížete Jana II. (1840–1929), která byla příliš ovlivněna osobními preferencemi, padla za oběť raná díla Petera Paula Rubense (1577–1640), když se kníže pokoušel zbavit Knížecí galerii vši nahoty. Jednalo se o díla získaná cíleně a se vkusem Janem Adamem Ondřejem, a sice o obraz *Samson a Dalila*, který byl zakoupen v roce 1880 na aukci v Paříži a dnes je majetkem National Gallery v Londýně, a obraz *Vraždění nevinátek v Betlémě*, který byl prodán ještě v roce 1921 a v roce 2002 ho v Torontu získal Kenneth Roy Thomson, II. baron Thomson of Fleet, jako tehdy nejdražší obraz, který kdy byl vydražen v aukci. V diskusi o případném zpětném zakoupení tohoto díla Knížecími sbírkami projevil nyní vládnoucí kníže velké pochopení pro své předky, pro jejich odmítnutí čistého násilí a vraždychtivosti, které malba také znázorňuje, a uvolnil pouze částku, která mu ušetřila opětovnou konfrontaci s tímto obrazem v knížecí galerii. Vzpomínám si ještě, jak si úlevou oddychl, když jsem ho telefonicky informoval, že se zpětná koupě tohoto mistrovského díla nezdařila.

Kníže Jan II. skoncoval i s jinou tradicí či kontinuitou a jeho rozhodnutí je dodnes určující pro nákupní politiku Knížecích sbírek: přestal nakupovat soudobé umění, které nyní již téměř jedno století nemá žádný význam v akviziční politice. Za knížete Jana II. došlo k přerušení jevu, který po staletí spoluurčoval sbírkovou politiku: Lichtenštejnové neměli strach z konfrontace s dobovým uměním. Knížata jako Jan Adam Ondřej I. se jako zadavatelé zaobírala avantgardou soudobé umělecké tvorby, kní-

že Josef Václav I. z Lichtenštejna se nechal jako mladý muž v roce 1725 v Neapoli portrétovat Francescem Solimenem (1657–1747) a krátce před svou smrtí v roce 1772 Franzem Xaverem Messerschmidtem (1736–1783). V Římě koupil obrazový pár *Herkules na rozcestí* a *Venuše předává Aeneovi Vulkánovu zbroj* (oba signovány a datovány P.B.1748), tedy dva nejtrendovější obrazy Pompea Batoniho (1708–1787), a v ateliéru Giovanniho Antonia Canala (zvaného Canaletto, 1697–1768) v Benátkách vytvořil jednu z nejvýznamnějších sbírek děl tohoto malíře. A konečně v Paříži zakoupil tři nejkrásnější obrazy Jeana Siméona Chardina (1699–1779), čtvrtý pak objednal z Vídně. Také o tyto obrazy stejně jako o ty Canalettovy Knížecí sbírky přišly v důsledku prodeje v období po 2. světové válce.

Za Jana II. dostalo před odvahou hledat nové přednost poselství, že je nutno chránit staré. To nejlepší ze své neuvěřitelné sbírky umění biedermeieru, více než 125 děl, daroval Jan II. tehdy vznikajícímu Historickému muzeu města Vídně (dnes Wien Museum) a Rakouské státní galerii (dnes Belvedere) s myšlenkou, že bude moci uchránit ráz staré Vídně, který mu byl milý, před bouřemi obnovy v gründerském období. Velká sbírka fotografií, kterou si objednal a poté rovněž předal Historickému muzeu města Vídně, měla tento zájem o uchování staré Vídně podpořit.

Podobným duchem a vědomím, že je třeba předat určité poselství, se zdá být ovlivněna i jím řízená koncepce rodového muzea, které je od roku 1810 veřejně přístupné a stále znovu nově prezentováno. Při nastolování této nové koncepce využíval Jan II. všestranně vzdělaných poradců. Nejprve to byl zcela v duchu staré tradice ředitelů galerií, kterými byli od 18. století vždy malíři, Friedrich von Amerling (1803–1887), později byl angažován Wilhelm von Bode (1845–1929). Ten učinil stěžejním bodem svého pojetí nyní opět vášnivě probíranou myšlenku souboru všech žánrů, které kdysi určovaly vzhled knížecího prostředí na zámku. Naplnil Zahradní palác malířskými, sochařskými a užitnými předměty v neuvěřitelné hustotě, takže palác vystavoval až do svého uzavření v roce 1938 vždy více než 800 uměleckých předmětů (obr. 5a).

Také nové pojetí muzea po jeho opětovném otevření v roce 2004 ostatně vyšlo z této velmi historické myšlenky muzeální prezentace, samozřejmě ne s těžkostí a nestavitelnou hustotou Bodeho koncepce, ale v mnohem střídmejší a méně zahuštěné verzi, která návštěvníkovi zpřístupňuje cca 170 uměleckých předmětů. Tímto novým uspořádáním a opětovným otevřením muzea se kníže výslovně přihlásil k pokračování tradice svého rodu, které se cítil být zavázán více než sběratelské činnosti z vlastního vnitřního popudu (obr. 5b). Sbírkotvorná činnost se tak stává mnohovrstevnatým podnikem provázeným zlomy a kontinuitami, jejichž rovnováha a vyvažování dodnes zaručuje další existenci Knížecích sbírek.

Jan II. se zapsal do historie, jak již bylo zmíněno, i tím, že předával umělecké předměty jiným muzeím. Za tímto účelem nakupoval po dlouhou



Obr. 5a: Hustě zaplněná expozice v Zahradním paláci, před rokem 1938



Obr. 5b: Pohled do nové expozice po opětovném otevření v roce 2004

dobu jako na běžícím pásu umělecká díla a daroval je především institucím na Moravě a v Čechách, muzeím v Praze, Brně, Opavě, ale obdarovány jím byly také instituce ve Vídni, a to i jiné než výše uvedené, např. galerie Akademie výtvarných umění. Nejkrásnější majoliky Uměleckoprůmyslového muzea v Brně získal přímo pro toto muzeum v aukci jedné slavné sbírky v Londýně. Tondo od Sandra Botticelliho (1445–1510), které v Uměleckoprůmyslovém muzeu v současnosti visí, Knížecí sbírky dodnes bolestně postrádají, abychom uvedli jen dva příklady. Svými dary realizoval Jan II.

kulturní politiku a sbírkami podporoval i politické zájmy knížecího rodu. Jeho opatření tak lze srovnat s oněmi projekty, které svého času tvořily základ činnosti Knížecích sbírek. Jejich zájem se nezaměřoval jen na lokalitu již existujícího Zahradního paláce a Městského paláce, který byl tehdy krátce před dokončením, ale především na výstavy, které podporovaly politické a ekonomické zájmy knížecího rodu a Lichtenštejnska jako země. Výstavy Knížecích sbírek, které se uskutečnily v posledních letech v Moskvě a Praze, v Japonsku a Singapuru, jakož i budoucí projekty výstav v Pekingu, Šanghaji a v roce 2014 opět v Moskvě – zde si připomeneme dvacáté výročí navázání diplomatických styků mezi Lichtenštejnským knížectvím a Ruskem – se řadí do této kontinuity.

Literatura:

- H ö s s , Karl: *Fürst Johann II. von Liechtenstein und die bildende Kunst*. Wien 1908.
 K r ä f t n e r , Johann (Hg.): *Der Fürst als Sammler*. Neuerwerbungen unter Hans-Adam II. von und zu Liechtenstein. Wien 2010.
 W i l h e l m , Gustav: *Die Fürsten von Liechtenstein und ihre Beziehungen zu Kunst und Wissenschaft*. In: Liechtensteinische Kunstgesellschaft 1976. Vaduz 1977, s. 9–165.

Zdroj obrazových příloh 1a–5b: LIECHTENSTEIN. The Princely Collections, Vaduz – Vienna

Die Familie Liechtenstein als Kunstsammler und Mäzene

Mit dem Auftrag von Bischof Georg von Liechtenstein-Nikolsburg für den Adlerturm in Trento am Ende des 15. Jahrhunderts ist der Beginn der Auseinandersetzung der Familie Liechtenstein mit Kunst manifest.

Wie in einer Perlenkette reihen sich die Beiträge aller Fürsten zu den Themen des Sammelns von Kunst, aber auch zur direkten Beauftragung bei Künstlern, aneinander. Den Beginn macht Fürst Karl I. von Liechtenstein kurz nach 1600 mit den Bronzen des Adrian de Fries und den unterschiedlichsten Pietra dura-Arbeiten.

Karl Eusebius begründete mit dem Erwerb der monumentalen Himmelfahrt für die Pfarrkirche des Marktes Feldsberg (Valtice) die Rubenssammlung, der sein Sohn Johann Adam Andreas die noch heute wichtigsten Stücke in der Sammlung hinzugefügt hat.

Mit seinen Schriften hat Karl Eusebius auch ein noch heute gültiges inhaltliches Fundament für die Sammeltätigkeit gelegt. In der praktischen Umsetzung ist er der Urheber für jenen „Bauwurm“, der die Liechtenstein zu den wichtigsten Bauherren in der österreichisch-ungarischen Monarchie hat werden lassen. Österreichischer Barock ist ohne die Bauten des Johann Adam Andreas undenkbar, mit der Idee, für die Sammlungen im neu erbauten Palais in der Bankgasse eine eigene Beletage zu schaffen, begründet er den Gedanken des institutionalisierten Museums. Dort konnten vor allem die Wiener Künstler der Barockzeit die Trends studieren, die dann befruchtend für die österreichische Barockkunst gewesen sind.

Mit der Öffnung der Liechtenstein Galerie in der Rossau entstand 1810 das erste Museum Wiens, gegen Entgelt öffentlich zugänglich.

Im Rahmen des Fideikommisss konnte jeder Fürst aus der Sammlung (oft hunderte Werke) verkaufen und Neues nach seinem Geschmack hinzuerwerben. In diesem Sinn lebt auch der heute regierende Fürst seine Sammlung. Uninteressantes wurde in den letzten

Jahren abgegeben, Neues in großem Stil (über die letzten Jahre über 700 Kunstwerke) hinzuerworben und die Sammlung auf eine noch breitere und hochkarätigere Basis gestellt.

Jiří Kroupa

Od baroku k novobaroku: motivy kontinuity v lichtenštejnské architektuře 19. století

From Baroque to Neo-Baroque period: continuity motives in the Liechtenstein architecture of the 19th century

In his contribution, the author reflects on the Neo-Baroque style motives ordered by Prince Johann II of Liechtenstein. His re-modeling of the Valtice Chateau style-wise complemented the chateau, which was built in the 17th and 18th century. Such style-unifying finishing of chateaus appears at the same time also elsewhere in Moravia in the environment of aristocracy closely connected to the Viennese court (for example Buchlovice, Židlochovice). Neo-Baroque is also utilized in new buildings whose patrons along with art historian Albert Ilge perceived this style as a continuity oriented towards the future united, supranational style of the Austrian monarchy.

Key words: Johann II of Liechtenstein as patron, the Neo-Baroque style, style continuity

Zámek ve Valticích jako rezidence knížecího rodu z Lichtenštejna prošel ve svých dějinách řadou přestaveb a úprav, díky nimž má dnes vizuálně velmi atraktivní podobu. Především jeho jednotná podoba, jež spojuje vnitřní areál s předzámčím, jej jakoby předurčovala k funkci určitého modelového řešení celostního barokního architektonického díla. Není divu, že v 60. letech minulého století prosazoval brněnský profesor dějin umění Václav Richter důkladnou obnovu valtického zámku, přičemž navrhl umístit do jeho horního patra expozici dějin barokní architektury 17. a 18. století na Moravě. Václav Richter i jeho žák a nástupce Zdeněk Kudělka přitom tento zámek považovali za dílo římského akademického architekta Domenika Martinelliho a tohoto architekta poté pokládali za hlavního protagonistu vrcholného baroka v moravském prostředí.

V dalších letech se uměleckohistorický pohled na autorství zámku stále více diferencoval. Známe tak skutečné tvůrce – nejprve Antona Ospela a poté Antonia Beduzziho.¹ Přitom bylo stále více zjišťováno, že zámek ve skutečnosti byl upravován a nově dekorován ještě v dalších letech a to tak, že mladý brněnský historik umění Tomáš Jeřábek s mírnou nadsázkou konstatoval, že mnohem více než o model barokní architektury se ve Valticích jedná o „modelový příklad životního stylu vysoké aristokracie

1 Srov. dvě studie o valtickém zámku in: K r o u p a, Jiří: *Umělci, objednavatelé a styl. Studie z dějin umění*. Brno 2006, s. 77–136.

ve druhé polovině 19. století“² Rád bych proto na základě konfrontace těchto dvou „brněnských“ pohledů uvažoval o vztahu baroka první poloviny 18. století a novobaroка konce 19. století a o tom, jaký měl tento vztah socio-kulturní význam. Většina novobaročnických úprav nejen ve Valticích, ale také na dalších lichtenštejnských panstvích a místech proběhla za vlády Jana II. Lichtenštejna (1840–1929). Proto mohu začít naznačením jeho osobních preferencí.

I.

Po smrti vídeňského a českého historika umění Maxe Dvořáka roku 1921 věnoval kníže Jan II. na jeho hrob v Hrušovanech nad Jevišovkou novobaročnický kříž. Jak je známo, ve Vídni byla tehdy zvažována výstavba Dvořákova mauzolea (případně kenotafu) podle projektu Adolfa Loose.³ Málokde je vidět tak markantní rozdíl dvou smýšlení, než když srovnáme oba tyto památníky. Nepochybně to bylo dáno i osobností Maxe Dvořáka jako významného historika umění „Vídeňské školy dějin umění“. Ten plédoval pro současné umění a pro „nový klasicismus“ v soudobé architektuře, současně byl jeho zájem obrácen do minulosti a k památkové péči, jež by udržovala minulé hodnoty a navazovala na ně.⁴ Při porovnání obou monumentů však nesmíme zapomenout na skutečnost, že novobaročnický kříž nevznikl nějakou nápodobou železářského umění 18. století, ale byl stejně tak „moderní“. Svými dekorativními detaily připomene spíše ovzduší „Jugendstilu“ či „Modern stylu“. Ostatně sám Max Dvořák měl výhrady k historizujícím rekonstrukcím, ale schválil dostavbu věží chrámu sv. Petra a Pavla v Brně, kde je použito rovněž jakéhosi dekorativně působícího pozdního historismu.

II.

Dějiny valtického zámku v sobě odrážejí dějiny osobností lichtenštejnského rodu v 18. a na počátku 19. století. Na původní rozšiřování starého hradu a jeho adaptace za knížat Karla a Karla Eusebia navázal projektem dílčích úprav Domenico Martinelli. Ačkoli jeho projekty nebyly realizovány, zůstal z jeho projektu zachován vznešený motiv berniniovské serliány,

2 J e ř á b e k , Tomáš: *Nová fischeriana*. In: Kroupa, Jiří (ed.): *Ars naturam adiuvans*. Sborník k počtĕ prof. PhDr. Miloše Stehlíka. Brno 2003, s. 135–149.

3 V o j v o d í k , Josef: *Vide de corps – tombeau vide*. Die Kraft des Abwesenden: Das Kenotaph für Max Dvořák und die Dialektik des Visuellen von Georges Didi-Huberman. Umění 60, 2012, s. 186–213.

4 K r o u p a , Jiří: *Max Dvořák dnes: od duchovních věd k vědám kulturním*. *Opuscula historiae artium* 61, 2012, č. 1, s. 2–11.

který je zachován jak v „rezidenci španělského granda“ Antona Ospela, tak v dekorativním stylu boloňského Antonia Beduzziho. V té době byly dekorovány podle Beduzziho projektu především severní hlavní fasáda a vnitřní fasády. Z pohledu na konci 18. století je znát již zcela odlišná jižní fasáda (Anton Erhord Martinelli, 1744–1745). Celá dlouhá fasáda směrem k Mikulovu měla rovněž odlišnou podobu, než projektoval Antonio Beduzzi. Již Gustav Wilhelm totiž věděl, že tato strana získala Beduzziho fasádu až někdy ve druhé polovině 19. století. Tehdy byly vnější fasády obou bočních křídel stylově sjednoceny s Beduzziho dřívějším projektem.⁵

Zajímavější však byla další aktivita Jana II. z Lichtenštejna. Za jeho vlády byl upraven vstup do zámeckého areálu od městského náměstí. Ten sice respektoval projekt Antona Ospela z roku 1724, nicméně především zdůraznil motiv triumfálního oblouku se třemi arkádami, a zrušil tak motiv monumentální Ospelovy serliány. Z dokončování stavby *v duchu baroka* se stala novobaroční úprava původního formálního motivu.

Na opačné straně zámku vykoupil kníže celou městskou ulici, která vedla těsně kolem zámku. To mu umožnilo přistavět novou terasu a další objekty za užití forem Antona Ospela. Za zámeckým divadlem potom vznikla nová zahrada, směřující k přízemí východního křídla. Toto křídlo bylo upravováno na konci 17. století. Tehdy se hovoří o přestavbách „nového stavení“, přičemž zbytkem původního řešení je tzv. sala terrena. Je to ovšem pouze dnešní a navíc značně nepřesný název pro tuto část fasády.

O skutečné původní funkci nedokončeného suterénu jižního křídla totiž dosud nic přesnějšího nevíme. Úprava této spodní části boční fasády byla Václavem Richterem a poté též Hansem Sedlmayrem spojena s architektem Johannem Bernhardem Fischerem z Erlachu. Tomáš Jeřábek však zveřejnil plány architekta Karla Weinbrennera z roku 1912 a usoudil, že jsou důkazem zcela nového řešení z počátku 20. století.⁶ Nicméně situace je složitější. Okna suterénu sice skutečně napodobují okna lednických koníren a zjevně vznikla na počátku 20. století. Nemohou mít proto s údajným autorstvím slavného vídeňského architekta nic společného. Ovšem původně zachovaný portál v přízemí (byl to zřejmě vstup pro služebnictvo, vedoucí z veřejné boční městské ulice do nově vybudovaného křídla) vykazuje opravdu znaky příbuzné s raně barokními detaily na zámku v Plumlově. Zajímavý problém však před nás klade existence kordonové římsy, výrazně zalamované nad suterénem, která naznačuje, že pilastrový řád spodního patra měl zjevně pokračovat i ve vyšších patrech. Protože takové členění fasády nápadně připomíná způsob řešení fasády, jehož autorem byl v Plumlově diletující Karel Eusebius z Lichtenštejna, mohla by i tato skutečnost potvrzovat to, že ve Valticích byla od počátku realizována

5 Kroupa, J.: *Umělci*.

6 Jeřábek, T.: *Nová fischeriana*.

nějaká, nám dnes již neznámá idea diletujícího šlechtice-architekta. Pokud bychom si totiž přimysleli existenci fasády sestavené z plošných pilastrů architektonických řádů v horních patrech nad sebou, akademicko-bizarní charakter celé úpravy bočního průčelí by byl zcela zjevný.

Zdá se tedy, že roku 1912 chtěl Jan II. zregulovat do té doby nedokončené přízemí bočního zámeckého křídla a jeho architekt Karl Weibrenner pro tuto úpravu využil lednický motiv Johanna Bernharda Fischera z Erlachu. Současně vznikl nově nárožní balkon s vyhlídkou do nově vzniklé zahrady. Ještě roku 1927 sem byly převezeny sochy ze starší zahrady v Brantnicích.

III.

Navenek i uvnitř zámku při dalších úpravách zůstávala ovšem zachovaná charakteristická Beduzziho dekorace. Ta zjevně splňovala představu knížete o dekorativní podobě zámku a jeho prostor. Je totiž pozoruhodné, že i když některé části interiérů mají spíše modernější, klasicizující charakter, významnější úpravy jako „memoriální kabinet“ a některé vnitřní doplňky jiných pokojů si jako vzor pro novobaročnou úpravu stále volily dekorativní formy Antonia Beduzziho. Proto se nám zdají být interiéry dodnes jakoby vyzdobené v jedné době podle původního projektu. Ve skutečnosti však jejich dekorativní jednota nebyla vytvořena „v době vlády“ onoho stylu, ale vznikla v návaznosti na dobové úvahy „o tomto stylu“.

Je paradoxní, že i nejnovější rekonstrukce z 80. let 20. století, která se oficiálně hlásila k revitalizaci předzámčí do „původní“ baroční podoby, navázala mnohem spíše na myšlenku Jana II. z Lichtenštejna. Ten totiž nově novobaročně upravil předdvoří a umístil do jeho osy dvě sochařské práce ze zámecké zahrady v severomoravském Žerotíně.

V duchu nového baroka stavěl kníže Jan II. i na jiných místech ve Valticích. Novobaročnou fasádu má nová budova nemocnice u kláštera Milosrdných bratří, novou fasádu dostal tzv. Kellerschlößel v blízkosti zrušeného františkánského kláštera. Přes svou pozdně historizující dekorativnost byl i tento zámček často připisován Fischerovi z Erlachu. Je třeba říci, že k podobnému novobaročnému dotváření zámků a zámeckých zahrad docházelo i na jiných sídlech vysoké aristokracie spjaté s vídeňským dvorem. Příkladem mohou být Buchlovice, jež vlastnil hrabě Leopold Berchtold, bývalý ministr zahraniční habsburské monarchie. V době Československé republiky se uzavřel do zdí svého zámku a upravoval jej (a především terasovitou zahradu) podle projektů architekta Leopolda Feye.

Je možné najít u nás nějaký model k takovým úpravám, které dotvářely původní stavby do barokem inspirované podoby? Domnívám se, že takový model skutečně nalezneme v prostředí habsbursko-těšínských arcivévodů,

jejichž rezidencí se stal zámek Židlochovice.⁷ Původní ambiciózní projekt si nechal vytvořit ve 20. letech 18. století hrabě Filip Václav Sintzendorf v okolí francouzského královského architekta Roberta de Cotte. Zámek, k němuž máme zachováno několik projektů z 18. století, zůstal ale nadlouho nedokončený. Fasáda směrem do zahrady je dodnes zcela původní. Na opačné straně do dvora však stavba zůstala nedokončena. Arcivévoda Karel zde proto nechal roku 1825 přistavět nevelký trakt se schodištěm a nechal pro tuto část zhotovit klasicizující fasádu.

Když tento majetek převzal arcivévoda Albrecht (1847–1895), měl zámek stále zmíněnou pozoruhodně formálně nepravidelnou podobu. K výrazné proměně ale došlo posléze roku 1869. Arcivévodův stavitel Anton Oelzelt von Newin roku 1869 doplnil nádvoří část zámku o nové křídlo se schodištěm a vypracoval návrh na zcela novou, ovšem „barokní“ fasádu. Ta vyšla z podoby zahradní fasády, pouze ústřední část zjevně vychází z nikoli originálních barokních schémat. Ale jinak nám pouze drobné detaily dnes připomenou, že se u vstupní fasády jedná o historizující rozvíjení původních barokně klasicizujících forem.

IV.

Pro možné objasnění významu vztahu novobarokního stylu mezi stavbami na císařském dvoře a na Moravě se lze na závěr obrátit směrem do Brna. Podíváme se zde na zdejší budovu biskupského alumnátu. Tehdejší brněnský biskup, pozdější olomoucký arcibiskup, František Saleský Bauer (v Brně působil v letech 1882–1904) začal o nové stavbě uvažovat již roku 1896. Později proběhly projekční přípravy a budova alumnátu byla nakonec realizována v letech 1901–1903. Jeho architektem byl vídeňský architekt, svými pracemi spjatý s vídeňským dvorem, Emil von Förster.⁸ V době, kdy bylo projektování alumnátu zahájeno, roku 1896 zemřel Albert II, historik především barokního umění a jeden z průkopníků novobaroka ve vídeňské architektuře. Právě v tomto stylu totiž spatřoval budoucí „*nadnárodní styl*“ jednotné, rovněž nadnárodní rakouské monarchie. Zatímco ostatní historizující styly byly do značné míry zatíženy dědictvím „*národního*“ významu, novobarok mohl být podle jeho mínění v budoucnu skutečně velmi dobře spojován se státními, veřejnými i církevními stavbami v rámci obecného monarchistického patriotismu.

7 Moderní publikace o zámku v Židlochovicích dosud neexistuje. Základní údaje jsem poskytl pro drobnou brožurku: *Zámek Židlochovice*. Židlochovice 2012.

8 K r o u p a, Jiří: *Budova biskupského alumnátu v Brně a vídeňský neobarok*. In: Fasora, Lukáš – Hanuš, Jiří – Malý, Jiří (edd.): *Brno Vídní, Vídeň Brnu. Zemské metropole a centrum říše v 19. století*. Brno 2008, s. 281–291.

O něco později, v době, kdy byl alumnát slavnostně předáván k užívání, roku 1903 přednášel vídeňský profesor Alois Riegl svá univerzitní „čtení“ pod názvem *Vznik barokního umění v Římě*. Tyto přednášky, později posmrtně vydané, se staly vlastním počátkem vědeckého výzkumu barokního umění nejen ve Vídni, ale též v jednotlivých zemích monarchie. Na rozdíl od patriotického snění „mladého Berniniho“, jak zněl pseudonym Alberta Ilga, zde totiž Alois Riegl usiloval o pečlivě přísné, vědecké pojetí dějin, založené na receptivně estetickém stanovisku diváka a pozorovatele Berniniho uměleckého díla.

Je vcelku příznačné, že Emil von Förster sledoval ve svých projektech především Ilgův „barokní patriotismus“. Sám osobně totiž patřil k užšímu okruhu arcivévody Františka Ferdinanda d'Este a podporoval jeho stavební politiku. Zasahoval – často ne příliš vhodně a umělecky korektně – svým administrativním vedením nejen do výstavby nového křídla Hofburgu (do 1906), ale vytvořil i barokně monumentální fasádu aukční síně Dorothium (1898–1901). V obou případech v architektuře vytvářel zcela zjevně nové *symboly* v monumentálním neobarokním stylu. Jak se tento neobarok uplatňoval ve skromnějším měřítku, to lze přitom dobře vidět právě na budově brněnského alumnátu. Při hodnocení jednotlivých forem je současně nutné ještě připomenout boční vchod do budovy z ulice Antonínské, který svou stereotomně utvářenou plasticitou, odvozenou z římsky barokní inspirace v díle Johanna Lucase von Hildebrandta a Antona Ospela z počátku 18. století, patří nepochybně k nejpozoruhodnějším detailům brněnské architektury vznikající kolem roku 1900.

Försterovo brněnské řešení, v němž usiloval o funkční diferenciaci novobarokního stylu, bylo zjevně podobné uvedeným příkladům ze zámeckého života v pozdním 19. století. Jistě souznělo s tím, o co usiloval ve svých objednávkách Jan II. z Lichtenštejna. Ten totiž vyžadoval vznešené působení architektury, navazující na barok jako styl spjatý s velkou epochou knížecí a dvorské kultury habsburské monarchie 18. století.⁹ Domnívám se, že tento styl nebyl chápán svými objednateli v nějakém památkovém způsobu hodnocení, ale mnohem spíše jako určitá kulturní norma. V ní se měly historické barokní formy rozvíjet do nově vytvářených „moderních“ forem.

A přesto existovala v oné době určitá varianta. Semperův stoupenec, rektor Německé vysoké školy technické Ferdinand Hrach marně tvrdil, že „...onen umělecký přídavek nespočívá výlučně ve vlastní ozdobě architektury, případně v určitých zdobných formách a v ornamentu, ale je dán v jistých celek určujících, esteticky působivých faktorech, jako je rozdělení hmot, silueta, symetrie, proporce ... určující je pravda, která spočívá mezi vnitřkem a vnějškem, mezi

9 K mecenášství Jana II. srov. zejména: H ö ß , Karl: *Fürst Johann II. von Liechtenstein und die bildende Kunst*. Wien 1908. Ten mimo jiné uvádí, že roku 1907 byly do Valtic dodány „před zámekem a v parku barokní lucerny [Barocklaternen]“.

rozdělením prostoru, výstavbou a vnější formou a také v materiálové pravdivosti...“ Hrachovo pojetí teorie architektury nebylo ve střední Evropě příliš známo; možná však s překvapením zjistíme, že skutečně odlišná koncepce (tak blízká Rieglovu umělecko-historickému pojmu baroku) se objevila nyní ve vysokoškolském pojetí. Roku 1910 jako rektor Německé vysoké školy technické vypracoval projekt pro novou vysokoškolskou budovu. Na ní jsou využity různorodé stylové prvky, nicméně budova se od neobarokní kultury jasně odvrací.

V této souvislosti tak nacházíme poslední odkaz na stylistický význam pozdně historizujících staveb kolem roku 1900. Jak biskupský alumnát, tak německá technika jsou budovy vycházející z forem historizujících. Oba novobaroky se však od sebe liší ani ne tak příliš stylově, ale spíše ve svém ideologickém zakotvení. V tomto srovnání je alumnát podstatněji spojen s novobarokní politikou nadnárodní vídeňské orientace, současně však s určitým utopickým snem. Stylem alumnátu jsou formy „vídeňského barokního stavitelství“. Tyto přece jen konzervativní formy byly však v tehdejší Brně po roce 1900 již nahrazovány na zdejší německé technice snahou o domácí variantu semperovského „historického funkcionalismu“. A stejně tak tomu bylo v mém úvodním příkladu: kříž na hrobě Maxe Dvořáka představuje určitý sen o dokonalé „novobarokní“ kultuře v moderních časech, ale budoucnost bude patřit spíše onomu hledání nové puristické formy Adolfa Loose.

Vom Barock zum Neo-Barock: Motive der Kontinuität in der liechtensteinischen Architektur des 19. Jahrhunderts

Nach dem Tode des Wiener und tschechischen Kunsthistorikers Max Dvořák im Jahre 1921 widmete Fürst Johann II. von Liechtenstein für dessen Grab in Grusbach (Hrušovany nad Jevišovkou) ein neobarockes Kreuz. Wie allgemein bekannt, erwog man in Wien damals den Bau eines Mausoleums für Dvořák nach Plänen von Adolf Loos. Kaum anderswo tritt so der markante Unterschied zweier Denkweisen hervor wie beim Vergleich dieser beiden Monumente.

Das Geschenk des Liechtensteiners ermöglicht es uns auch auf andere historisierende Interventionen an der Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert einzugehen. Der Fürst selbst ließ im Schloss in Feldsberg (Valtice) im Jahre 1912 einen kleinen Garten vor dem Seitenflügel des Schlosses anlegen und dessen Ebenerdigkeit regulieren. Der Architekt Karl Weibrenner nutzte damals für diesen Umbau frühbarocke Motive aus älteren Marställen in Eisgrub (Lednice). Auch die Schlossinterieurs wurden in neobarockem Stil ausgestattet, so dass sie uns heute als einheitlich in einer Zeit nach einem ursprünglichen Entwurf ausgestattet erscheinen.

Hinzugefügt werden muss, dass derartige neobarocke Umgestaltungen von Schlössern und Schlossgärten auch in anderen Residenzen der mit dem Wiener Hof verbundenen Hocharistokratie erfolgten. Als Beispiele mag hier in Mähren Buchlowitz/Buchlovice (Graf Leopold von Berchtold), gegebenenfalls Groß Seelowitz/Židlochovice (Erzherzog Albrecht) dienen. Auch in der Stadt Brünn kam der neobarocke Stil Wiener Provenienz beim Bau des bischöflichen Alumnats, das der damalige Brünner Bischof Franz Salentin von Sales Bauer (der in Brünn in den Jahren 1882–1904 amtierte) errichten ließ, zum Tragen.

Die Legitimation des neobarocken Baustils im damaligen Wien lieferte der Kunsthistoriker Albert Ilg. Dieser erblickte hierin den künftigen „supranationalen Stil“ einer einheitlichen, supranationalen österreichischen Monarchie. Ähnliche neobarocke Bauten der höfischen Aristokratie bzw. des bischöflichen Alumnats blieben allerdings in der Zeit um 1900 lediglich ein bestimmter utopischer Traum. Zur gleichen Zeit wurden an anderen Orten ebenfalls spät-historisierende Bauten errichtet, doch waren diese eher mit dem nicht-ideologischen „historischen Funktionalismus“ Gottfried Sempers verbunden. Dies war auch in dem eingangs erwähnten Beispiel der Fall: das Kreuz auf dem Grab Max Dvoraks symbolisiert bis heute einen bestimmten Traum von einer einheitlichen österreichischen Kultur, doch die Zukunft gehörte schon damals Loos' Suche nach neuen puristischen Formen, die selbst Max Dvořák schätzte.

ČASOPIS MATICE MORAVSKÉ
Supplementum 4/2013

Vydala Matice moravská
K vydání připravili Tomáš Knoz a Peter Geiger
Vedoucí redaktor Jiří Malý
Zástupce vedoucího redaktora Libor Jan
Výkonný redaktor Pavel Pumpr
Překlady: Thomas Krzenek (do němčiny), Pavel Mašarák (z němčiny),
Petra Melicharová (do angličtiny)
Pomoc při přípravě ilustrací: Druckerei Gutenberg AG,
Schaan/Liechtenstein

Adresa redakce: 602 00 Brno, A. Nováka 1, Česká republika
e-mail: matice@phil.muni.cz
Vytisklo: Reprocentrum, a. s., Blansko
© Matice moravská a Česko-lichtenštejnská komise historiků, Brno 2013

ISSN 0323-052X
ISBN 978-80-87709-00-9

